

ચિત્ત-શુદ્ધિ (ભાગ - ૧)

માનવ સેવા સંઘ પ્રકાશન
વૃંદાવન-૨૮૧૧૨૧ (મથુરા)

ચિત્ત-શુદ્ધિ

ભાગ-૧

માનવ સેવા સંઘના પ્રવર્તક બ્રહ્મલીન
સંત-પ્રવર પૂજ્યપાદ સ્વામી
શ્રી શરણાનંદજી મહારાજની અમૃતવાણી

માનવ સેવા સંઘ

મથુરા-વૃંદાવન રોડ, રામકૃષ્ણ મિશનની સામે, વૃંદાવન-281121 (જિ. મથુરા) ઉ.પ્ર.

ફોન : (0565) 2443181, 2442778

www.swamisharnanandji.org

ચિત્ત-શુદ્ધિ (ભાગ-૧)

(મૂળ હિન્દી પુસ્તકનું ગુજરાતી ભાષાંતર)

પ્રકાશક :

માનવ સેવા સંઘ

સર્વાધિકાર સુરક્ષિત

મૂલ્ય :

મુદ્રણ—સંયોજન:

ભૂમિકા

બહારનો સંઘર્ષ જ્યારે મનુષ્યનાં જીવનમાં જાગૃતિ લાવે છે, ત્યારે તેની વૃત્તિ અંતર્મુખી થાય છે. પોતાનું અંતઃ નિરીક્ષણ (Introspection) કરતાં જ તેને બહારથી પણ ભયાવહ સંઘર્ષનું દર્શન અંદર થાય છે, જેને જોઈને તે એકવાર ગભરાય છે. પછી એ સંઘર્ષથી છૂટકારો મેળવવા માટે પોતાનાં પ્રયત્નમાં લાગી જાય છે. માનવતા તરફ ગતિશીલ થવાવાળી વ્યક્તિના જીવનનો પહેલો પ્રશ્ન છે— અંતર્દ્વન્દ્વ મટાડવું. સાધનયુક્ત જીવનનું જ નામ માનવ-જીવન છે. આ દૃષ્ટિએ વ્યક્તિ જ્યારે જીવનને સાધનમય બનાવવા જાય છે, તો પહેલી બાધા કહો અથવા પહેલી મંજિલ કહો, ચિત્તની અશુદ્ધિનો પ્રશ્ન તેની સામે આવે છે.

જેમ, ખેતરમાં અન્ન ઉપજાવવા માટે તેનાં જાળાં-ઝાંખરાંને સમૂળા નષ્ટ કરી ખેતર તૈયાર કરવામાં આવે છે, ત્યારે જ તેમાં બીજ નાખવાથી છોડવાઓ લહેરાય છે, તેમ જ કોઈ પણ વિધેયાત્મક સાધનને સફળ બનાવવા માટે ચિત્તને શુદ્ધ કરવું આવશ્યક છે, જેના વગર કોઈ પણ વિધેયાત્મક સાધનમાં ક્યારેય પણ સફળ નથી થઈ શકતો. આથી માનવનાં જીવનમાં સાધનપથમાં પહેલો પ્રશ્ન છે— ચિત્તને શુદ્ધ કરવું. પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં આ જ વિષયની વિષદ વ્યાખ્યા અનેક રૂપોમાં અનેક ઢંગથી વિભિન્ન યોગ્યતા, વિચાર અને સ્તરના સાધકોનાં ચિત્તની દશા પર દૃષ્ટિ રાખીને કરવામાં આવી છે.

સાધારણતઃ જ્યારે ઈન્દ્રિય-જ્ઞાન અને બુદ્ધિ-જ્ઞાનનો સંઘર્ષ ચાલે છે, ત્યારે આપણે ચિત્તનું એક અલગ જ અસ્તિત્વ માની લઈએ છીએ અને તેને પોતાને આધીન કરવાનો વિફળ પ્રયાસ કરીએ છીએ. તેની નિંદા કરીએ છીએ, હાર માનીએ છીએ, સાધન કઠિન બતાવીએ છીએ અને પોતાની વિવશતા કહીને મન વાળીએ છીએ.

ચિત્ત-શુદ્ધિનાં પ્રસ્તુત વિવેચન દ્વારા એ પ્રકાશ મળે છે કે ચિત્ત કર્તા નથી, કરણ છે. અશુદ્ધિ તેનો દોષ નથી, પોતાનો દોષ છે. વ્યક્તિએ સ્વયં તેને અશુદ્ધ કર્યું છે અને તે સ્વયં તેને શુદ્ધ પણ કરી શકે છે.

સમસ્ત સૃષ્ટિમાં જે શક્તિ (Universal Energy) નિરંતર કાર્ય કરી રહી છે, ‘ચિત્ત’ એ જ શક્તિની એક સુંદર અભિવ્યક્તિ છે. તે સ્વરૂપથી અશુદ્ધ નથી.

આ વિવેચનમાં ‘ચિત્ત’ શબ્દનો પ્રયોગ અંતઃકરણના અર્થમાં કરવામાં આવ્યો છે. એ જીવનનાં એક પાસાનાં કાર્યોનું પ્રતીક માત્ર છે. મનોવૈજ્ઞાનિક ભાષામાં તેને Psychic Apparatus કહે છે, તેની ક્રિયાઓનાં ફળનો આધાર ચિત્ત છે. ઈન્દ્રિય-જ્ઞાનનો પ્રભાવ આમાં અંકિત થાય છે. પ્રભાવ જ્યાં સુધી અંકિત થતો રહે છે, ત્યાં સુધી ચિત્તનું અસ્તિત્વ ભાસે છે. જ્યારે અંકિત પ્રભાવ મટી જાય છે ત્યારે ચિત્તનો ભાસ થતો નથી.

ચિત્તનું કોઈ સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ નથી. જેનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ છે, જે સ્વયં-પ્રકાશ છે, તેમાં અશુદ્ધિનો પ્રવેશ થઈ નથી શકતો. એટલા માટે જેમાં અશુદ્ધિનો પ્રવેશ છે, તેનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ સિદ્ધ નથી થતું. પછી **જેનાં સ્વતંત્ર અસ્તિત્વનો ભાસ જ અશુદ્ધિ પર નિર્ભર છે, તેનાં અસ્તિત્વનો પ્રશ્ન જ કેવી રીતે ઉઠી શકે?** આ દૃષ્ટિએ એ સિદ્ધ થાય છે કે ચિત્તનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ નથી.

સીમિત અહંભાવની સ્વીકૃતિથી કર્તૃત્વનું અભિમાન અને વસ્તુઓનાં સંબંધથી ભોક્તૃત્વની (ભોગની) રુચિ ઉત્પન્ન થાય છે. તેનો પ્રભાવ જેમાં અંકિત થાય છે, તેનું નામ છે ‘ચિત્ત’. જેમ Mind શબ્દનું Objective કોઈ પાસુ નથી તેમ જ ‘ચિત્ત’ શબ્દનું કોઈ સ્થૂળ રૂપ નથી. એની ક્રિયાઓ દ્વારા એનો ભાસ થાય છે.

સાંભળેલા, માનેલા, વ્યક્ત-અવ્યક્ત, ભુક્ત-અભુક્ત ઈન્દ્રિય-જનિત સુખનો રાગ અંકિત થવાને કારણે જ્યારે સંકલ્પોની ઉત્પત્તિ, પૂર્તિ અને અપૂર્તિનાં સુખ-દુઃખનો પ્રવાહ ચાલવા લાગે છે, ત્યારે આપણે કહેવા લાગીએ છીએ કે ‘ચિત્ત દુઃખી છે, ખિન્ન છે, અપ્રસન્ન છે, ચંચળ છે અને દ્વન્દ્વથી ભરેલું છે’ વગેરે વગેરે. વ્યક્ત અને અવ્યક્ત રૂપથી ચાલવાવાળા આંતરિક સંઘર્ષને કારણે ‘જીવની-શક્તિ’ (Libidinal Force) ચિત્તનાં દ્વન્દ્વ અને તેનાં દમનમાં વ્યય થવા લાગે છે, ત્યારે દૈનિક જીવનનાં અભિયોજન (Adjustment) તેમજ વિધેયાત્મક સાધન માટે સામર્થ્ય અને અવકાશ નથી રહેતો. સાધક ચિત્તને જેમાં લગાવવા ચાહે છે તેમાં લાગતું નથી અને

જ્યાંથી તેને હટાવવા ચાહે છે ત્યાંથી હટતું નથી. ચિત્ત સાધકને આધીન નથી રહેતું, પરંતુ સાધક પોતાને પોતાનાં ચિત્તને આધીન જુએ છે. આ જ ચિત્તની સૌથી મોટી અશુદ્ધિ છે.

ચિત્તનાં શુદ્ધ સ્વરૂપનાં સંબંધમાં એ કહેવામાં આવ્યું છે કે ચિત્તનાં અસ્તિત્વનો ભાસ મટી જવો એ જ એની શુદ્ધિ છે. નિર્વિકારતા આવી જાય અને વાસ્તવિક જીવનથી ભિન્નનું અસ્તિત્વ ન રહી જાય— આ જ શુદ્ધ ચિત્તનું સ્વરૂપ છે. ચિત્તનું સ્વરૂપ, તેનું કાર્ય, તેની અશુદ્ધિ અને શુદ્ધિનાં સંબંધમાં ઉપર્યુક્ત નિશ્ચિત ધારણા (Definite Conception) લઈને અશુદ્ધિનાં કારણો, શુદ્ધિના ઉપાયો અને પરિણામનું વિશદ વિવેચન સંપૂર્ણ પુસ્તકમાં કરવામાં આવ્યું છે. ચિત્તની અશુદ્ધિનાં સ્થૂલમાં સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ રૂપનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, જેમ કે—

૧— “સામર્થ્યનો દુરુપયોગ ચિત્તની અશુદ્ધિ છે.”

૨— “દોષની વેદનાનું ન હોવું ચિત્તની અશુદ્ધિ છે.”

૩— “કર્તવ્યનું જ્ઞાન ન કરવું, વિશ્રામ ન મેળવવો અને જેને પોતાનાં માન્યા તેમને પ્યાર ન કરવો અસ્વાભાવિકતા છે. એનાથી ચિત્ત અશુદ્ધ થાય છે.”

૪— “કોઈ પણ કરેલી, સાંભળેલી અને જોયેલી ભૂતકાળની બૂરાઈનાં આધાર પર પોતાને અથવા બીજાને હંમેશ માટે બૂરો માની લેવો ચિત્તની અશુદ્ધિ છે.”

૫— “વર્તમાનની નીરસતા ચિત્તની અશુદ્ધિનો પરિચય આપે છે.”

૬— “વ્યર્થચિંતન, ચિત્તને શાંત નથી થવા દેતું.”

૭— “વસ્તુ, અવસ્થા અને પરિસ્થિતિનાં આધાર પર પોતાનું મૂલ્યાંકન કરવાથી ચિત્ત અશુદ્ધ થાય છે.”

૮— “સંયોગની દાસતા અને વિયોગનો ભય ચિત્તની અશુદ્ધિ છે.”

૯— “કરવામાં સાવધાની અને થવામાં પ્રસન્ન નહિ રહેવાથી ચિત્ત અશુદ્ધ થાય છે.”

૧૦— “જ્ઞાન અને જીવનમાં ભેદ હોવો ચિત્તની અશુદ્ધિ છે.”

૧૧— “સાધક પોતાનાં વ્યક્તિત્વનાં મોહમાં આબદ્ધ થઈને ચિત્તને અશુદ્ધ કરી લે છે.”

૧૨— “ચિત્તને દબાવી રાખવું ચિત્તની અશુદ્ધિનું પોષક છે.”

૧૩— “સંકલ્પોની ઉત્પત્તિ અને પૂર્તિમાં જ જીવન-બુદ્ધિ ચિત્તની અશુદ્ધિ છે.”

૧૪— “અહં-ભાવનું મહત્ત્વ ચિત્તની અશુદ્ધિ છે.”

૧૫— “ચિત્ત-શુદ્ધિની સાધનામાં શ્રમ અને કઠિનતાનો અનુભવ એક અસ્વાભાવિકતા છે. આ ચિત્તની અશુદ્ધિ છે.”

૧૬— “સીમિત ગુણોનો ભોગ અશુદ્ધિ છે.”

૧૭— “સાધન-માર્ગની પ્રાપ્ત સિદ્ધિઓમાં સંતુષ્ટિ શુદ્ધિમાં બાધા છે.”

૧૮— “સીમિત અહં-ભાવનો નાશ ન થવો મૌલિક તેમજ અંતિમ અશુદ્ધિ છે.”

સાધક પોતાનાં ચિત્તની વૈજ્ઞાનિક વ્યાખ્યા નથી જાણતો. તે જેવો પોતાની મૌલિક માંગ (જીવન, સામર્થ્ય, રસ)ની પૂર્તિ માટે સાધનમાં પ્રવૃત્ત થવા ચાહે છે, ત્યાં જ ચિત્તની અશુદ્ધિ સાથે તેને મુઠભેડ થાય છે અને બિચારો અજાણ્યો સાધક ત્યાં જ ગૂંચવાઈ જાય છે. અમૂલ્ય જીવનનો બહુ મોટો ભાગ ચિત્ત સાથેની મથામણમાં જ નીકળી જાય છે. સાધકોની આ દશાને દૃષ્ટિમાં રાખીને જીવનની પ્રત્યક્ષ અનુભૂત અશુદ્ધિઓથી પ્રત્યેક નિબંધનો પ્રારંભ કરવામાં આવ્યો છે અને એ અશુદ્ધિઓનાં કારણો તથા શુદ્ધિનાં અતિ વ્યાવહારિક ઉપાયો બતાવવામાં આવ્યો છે. જો કે ચિત્તની અશુદ્ધિનું મૌલિક કારણ એક જ છે— વસ્તુ, અવસ્થા અને પરિસ્થિતિમાં જીવન-બુદ્ધિની સ્વીકૃતિ. છતાં પણ જુદી-જુદી અશુદ્ધિઓ વિભિન્ન વ્યક્તિઓનાં ચિત્તમાં વિભિન્ન રૂપોમાં વ્યક્ત થાય છે. એટલા માટે સાધકનાં ચિત્તમાં અશુદ્ધિ જે-જે રૂપોમાં વ્યક્ત થાય છે; તેનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, જેથી સાધકને પુસ્તકની વિષય-વસ્તુ પોતાનાં જીવનની વિષય-વસ્તુ માલૂમ થાય.

શિક્ષણ-વિભાગમાં સાહિત્યનાં પાઠ્ય-ક્રમમાં જે રીતે વર્ણમાળા-પરિચયથી લઈને ભાષા-વિજ્ઞાન (Philology)નો ક્રમ આપવામાં આવે છે અને વિદ્યાર્થી પોતાની વર્તમાન યોગ્યતાનુસાર અધ્યયન આરંભ કરે છે, તેવી જ રીતે પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં વિભિન્ન સ્તરનાં સાધકો માટે કર્મ, ચિંતન તેમજ સ્થિતિ-કાળની વિભિન્ન અશુદ્ધિઓ તથા તેને મટાડવાનાં ઉપાયોનું

વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. આ પુસ્તકમાં પ્રત્યેક સાધકને પોતાનાં ચિત્તનું ચિત્ર જોવા મળી શકે છે અને તે પોતાને માટે યોગ્ય સાધનને અપનાવીને પોતાનું ચિત્ત શુદ્ધ કરી શકે છે.

સૌથી વધારે મહત્વપૂર્ણ વાતો જે આ ચિત્ત-શુદ્ધિનાં વિવેચનમાં મને મળે છે, તે નિમ્નલિખિત છે—

૧— “ચિત્તનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ નથી.”

૨— “ચિત્ત ‘કરણ’ છે, ‘કર્તા’ નહિ.”

૩— “તેની અશુદ્ધિ પોતાનો બનાવેલો દોષ છે, એટલા માટે પોતાનાં દ્વારા મટાડી શકાય છે.”

૪— “જ્યારે ચિત્તનું જ સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ નથી, ત્યારે અશુદ્ધિ સ્થાયી નથી હોઈ શકતી, એટલા માટે અશુદ્ધિનો નાશ અવશ્ય થઈ શકે છે.”

૫— “સર્વાંશમાં ચિત્ત કોઈનું અશુદ્ધ નથી.”

૬— “વિવેકનાં અનાદરથી અશુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ છે. આથી વિવેકનાં આદરથી આનો નાશ નિશ્ચિત છે.”

૭— “વિવેક પ્રત્યેક માનવને સદાયથી પ્રાપ્ત છે.”

૮— “નિજ-વિવેકનાં આદરથી પ્રત્યેક સાધક યુગ-યુગની અશુદ્ધિને વર્તમાનમાં મટાડવામાં સમર્થ છે.”

૯— “અશુદ્ધિ મટતાં જ વાસ્તવિક જીવનની પ્રાપ્તિનું સાધન સુલભ થઈ જાય છે, અર્થાત્ સાધન અને જીવનમાં અભિન્નતા થઈ જાય છે.”

૧૦— “ચિત્ત-શુદ્ધિ સાધકનો પહેલો અને અંતિમ પુરુષાર્થ છે.”

૧૧— “અશુદ્ધિનાં જ્ઞાનમાં શુદ્ધિનો ઉપાય રહેલો છે.”

૧૨— “એકવાર શુદ્ધિ આવી ગયા પછી ફરીથી અશુદ્ધિ નથી આવતી.”

ચિત્ત-શુદ્ધિનાં સંબંધમાં નિર્દેશાયેલા ઉપર્યુક્ત પ્રત્યેક તથ્ય સાધકના પથને પ્રકાશિત કરવાવાળાં છે. જેમ કોઈ વ્યક્તિ ધૂમ્ર પ્રકાશમાં પોતાની વિકૃત પ્રતિછાયાને જોઈને પ્રેતના ભયથી આકાન્ત થઈ ગયો હોય અને જો એ બતાવી દેવામાં આવે કે એ પ્રેત નહિ, તેની પોતાની જ છાયા છે, તો તે નિર્ભય થઈને હસવા લાગશે. એ પ્રમાણે ઉપર્યુક્ત તથ્યો ચિત્તની વિકૃતિ, ચંચળતા અને તેને જીતવાની કઠિનતાના ભયથી આકાન્ત સાધકને ભયમુક્ત કરવાવાળા છે.

સાધકો ચિત્તની અશુદ્ધિથી ગભરાય છે કેમ ? કેમકે તેઓ નથી જાણતા કે અશુદ્ધિ અસ્તિત્વ-વિહીન છે (વાસ્તવિક નથી), તેઓ નથી જાણતા કે એ પ્રમાદ-જનિત છે. તેઓને એ વિશ્વાસ નથી રહેતો કે ચિત્ત-શુદ્ધિ વર્તમાન જીવનનો પ્રશ્ન છે. અજાણમાં જ તેઓ વિધેયાત્મક-સાધન અપનાવવાનો વિફળ પ્રયાસ કરે છે, ચિત્તને બળપૂર્વક દબાવે છે, થાકીને સફળતાથી નિરાશ થવા લાગે છે અને પોતાનાં સાધનમાં સંદેહ કરવા લાગે છે, જે સાધકનાં જીવનનો સૌથી કાળો ભાગ છે.

પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં ચિત્ત-શુદ્ધિનું જે વિવેચન આપવામાં આવ્યું છે, તે સાધકોનો ભ્રમ મટાડીને તેનાં સાધનને સજીવ બનાવવાવાળું છે. ચિત્ત-શુદ્ધિ વર્તમાન જીવનનો પ્રશ્ન છે, આ વાત સ્વીકાર કરતાં જ સાધકમાં અદમ્ય ઉત્સાહ ઉત્પન્ન થાય છે અને તે સાધનમાં તલ્લીન થઈ જાય છે.

ચિત્ત-શુદ્ધિનો વિષય માનવ-જાતિનાં માનસિક સ્વાસ્થ્યના પાસા પર પ્રકાશ પાડે છે. આધુનિક યુગમાં માનસિક સ્વાસ્થ્યને ઠીક રાખવા માટે મોટા-મોટા સિદ્ધાંતો નિર્ધારિત કરવામાં આવી રહ્યા છે, કેમકે આજે મનુષ્યનું સંતુલન (Adjustment) અપેક્ષાકૃત કઠિન થઈ ગયું છે. વિચારકો એ વાતને સમજવા લાગ્યા છે કે અસંતુલનનું કારણ બહારની અપેક્ષાએ મનુષ્યની અંદર વધારે છે. માનસિક વિકૃત્તિઓથી પીડિત ભાઈઓ-બહેનો માટે માનસિક ચિકિત્સાલયોમાં અપાર ધનરાશિ ખર્ચાઈ રહી છે. કેટલાય પ્રતિભાશાળી સંશોધકો રોગીઓનાં દુઃખથી પીડિત થઈને પોતાનું જીવન રોગોના કારણો અને તેનાં નિવારણની શોધમાં લગાવી રહ્યા છે. છતાં પણ સ્વિટ્ઝરલેન્ડના વિખ્યાત માનસિક રોગોનાં ચિકિત્સક અને મનોવિજ્ઞાનના અધ્યાપક (Psychiatrist and Psychology teacher) ડૉ. બોસ (Dr. Boss)નાં વ્યથિત હૃદયથી નિરાશાભરી વાણી નીકળે છે—

“As we study more and more in psychology, we find ourselves hanging in the air. Our finding are baseless. I have come to Indian saints to find something more solid, more dependable which we can give to our students.”

શબ્દાવલિ મને બરાબર યાદ નથી. પરંતુ સારાંશ એ જ છે કે મનોવિજ્ઞાનનાં ક્ષેત્રમાં તેઓ જેટલું વધારે અધ્યયન કરે છે, તેટલું જ તેમનું

જ્ઞાન નિરાધાર માલૂમ પડે છે. તેઓ ચાહે છે કે કંઈક વધારે વિશ્વસનીય તત્ત્વ પ્રાપ્ત થાય. એટલા જ માટે તેઓ ભારતીય સંતો પાસે આવે છે, જેથી પોતાના વિદ્યાર્થીઓને કંઈક વધારે વિશ્વસનીય તત્ત્વ આપી શકે. ઠીક છે.

ચિત્ત-શુદ્ધિની પ્રસ્તુત વ્યાખ્યા વાંચીને મને એમ લાગે છે કે જે વિજ્ઞાનનો વિશેષતઃ Psychologyનો આધાર જ અસ્તિત્વવિહીન છે, તેમાં કોઈ Dependable તત્ત્વ ભળી જ કેવી રીતે શકે?

આજે ચિત્તના વ્યક્ત અને અવ્યક્ત સંઘર્ષને મટાડવાનો પ્રયત્ન કરવાવાળા માનવજાતિનાં હિત-ચિંતકોને જો એ જાણ થઈ જાય કે દ્વન્દ્વ-જનિત વિકૃતિનો આધાર જ અસ્તિત્વ-વિહીન છે, તો એ સમસ્યાને મટાડવાનો સરળ માર્ગ નીકળી જાય. ત્યારે ફાયડા આ શબ્દોને બેવડાવવા નહિ પડે કે— “We can suppress the cry that life is not easy”—“આપણે આ રુદનને દબાવી નથી શકતા કે જીવન સહેલું નથી.”

આ વાત તો Psychic Apparatusના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કરીને, ઉઠવાવાળા સંકલ્પોની પૂર્તિ-અપૂર્તિને જીવન માનીને જ કહેવામાં આવે છે. વસ્તુમાં જીવનબુદ્ધિ રાખ્યા પછી સંઘર્ષ, નિરાશા, ક્ષોભ અને વિકૃતિથી સંરક્ષણ કેમ મળે? નથી મળી શકતું. અશુદ્ધિ-જનિત પીડાથી સંરક્ષણ તો વાસ્તવિક જીવનથી અભિન્ન થવાથી જ સંભવ છે. પ્રસ્તુત વ્યાખ્યા સામાન્ય-અસામાન્ય ચિત્તવાળા (Normal-Abnormal)ને ચેતન-અચેતનનાં સંઘર્ષની પીડાથી બચાવવાનો મહામંત્ર છે.

અશુદ્ધિનું મૂળ કારણ છે— દેહ, અવસ્થા, વસ્તુ તેમજ પરિસ્થિતિમાં જીવન-બુદ્ધિ, જે પ્રમાદજનિત છે. શુદ્ધિનો મૂળ ઉપાય બતાવવામાં આવ્યો છે—

(૧) આસ્તિક-દૃષ્ટિએ વિશ્વાકર્ષક અનંતની અહેતુની કૃપાનો આશ્રય લેવો.

(૨) અધ્યાત્મ-દૃષ્ટિએ વિવેકપૂર્વક અચાહ થવું.

(૩) ભૌતિક-દૃષ્ટિએ વર્તમાન કાર્યને પવિત્ર ભાવથી, પૂરી શક્તિ લગાવીને, લક્ષ્ય પર દૃષ્ટિ રાખીને વિધિપૂર્વક સંપાદિત કરવું.

શુદ્ધિનું પરિણામ બતાવવામાં આવ્યું છે— ચિત્તની સ્થિરતા, શાંતિ અને સ્વસ્થતા. શુદ્ધિથી સર્વ-હિતકારી ભાવનાઓ ઉદિત થાય છે, શાંતિથી સામર્થ્ય

અને સ્વાધીનતા આવે છે અને ચિત્તની સ્વસ્થ દશામાં ન શાંતિ ભંગ થાય છે અને ન અશુદ્ધિ આવે છે. આથી ચિત્તને જેમાં લગાવવું જોઈએ તેમાં લાગી જાય છે અને જ્યાંથી હટાવવું જોઈએ ત્યાંથી હટી જાય છે. પ્રત્યેક દશામાં સાધકની શાંતિ, નિર્ભયતા તેમજ પ્રસન્નતા સુરક્ષિત રહે છે. સાધકનાં સાધન અને જીવનમાં એકતા થઈ જાય છે. આ જ માનવ-જીવનની સાર્થકતા છે, આ જ સાધકની સિદ્ધિ છે.

પ્રસ્તુત પુસ્તકનાં રચયિતા માનવતાનાં પ્રેમી એક સંત છે, જેમણે જીવનની ઘટનાઓથી ચિત્તની અશુદ્ધિઓનું અધ્યયન કર્યું છે અને પોતાનાં અનુભૂત પ્રયોગોના આધાર પર ચિત્ત-શુદ્ધિનાં સાધનોનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. તેમના વિચારોએ અદ્ભૂત ક્રાંતિ કરી છે. તેમની સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિ જીવનની સમસ્યાઓની ગુહ્યતમ સીમા સુધી પહોંચે છે. એટલા માટે તેમના દ્વારા પ્રતિપાદિત સાધન સાધકની સમસ્યાઓને મૂળથી ઉખાડી નાખવામાં સમર્થ છે. જો આપે માનવ સેવા સંઘ દ્વારા પ્રકાશિત ‘સંગ સમાગમ’, ‘માનવ કી માંગ’, ‘જીવન દર્શન’ વગેરે પુસ્તકો વાંચ્યા હશે, તો આપ એમની શૈલીથી પહેલેથી જ પરિચિત હશો. ‘ચિત્ત-શુદ્ધિ’ પણ એમની જ પવિત્ર વાણી દ્વારા અભિવ્યક્ત વિચારોનો સંગ્રહ છે. સત્ય સાથે કોઈ વ્યક્તિ-વિશેષનું નામ જોડવું એમના સિદ્ધાંત મુજબ ઉચિત નથી. આ જ કારણે એમના દ્વારા રચિત પુસ્તકોમાં એમનું નામ નથી આપવામાં આવતું. સાધક-સમાજની ગુંચવણોથી વ્યથિત આ મહામાનવને સ્વતઃ જ પ્રકાશ મળ્યો છે, તે આપની આગળ ‘ચિત્ત-શુદ્ધિ’ના રૂપમાં પ્રસ્તુત છે. આમાં પ્રતિપાદિત ચિત્તની અશુદ્ધિનું મૂળ કારણ, શુદ્ધિના મુખ્ય સાધનો અને તેનું પરિણામ મને અત્યંત ઉપયોગી અને આશાજનક માલૂમ પડે છે. આ આપણા બધા માટે કલ્યાણકારી હો, એ જ સદ્ભાવના સાથે—

માનવ સેવા સંઘ આશ્રમ
વૃંદાવન
તા. ૬-૩-૫૮

વિનીતા,
દેવકી

વિષય-સૂચિ

ક્રમ	વિષય	પાના નં.
૧.	અશુદ્ધિ શું છે ?	૧૩
૨.	અશુદ્ધિનાં કારણની શોધ	૧૯
૩.	સામર્થ્યનો વિકાસ તેમજ તેનો ઉપયોગ	૨૫
૪.	વ્યક્તિત્વની દાસતા તેમજ ગુણોનું અભિમાન	૩૦
૫.	પ્રાપ્તનો સદુપયોગ	૩૬
૬.	અસ્વાભાવિકતાનો ત્યાગ	૪૨
૭.	ન્યાય પોતાનાં પ્રત્યે તથા પ્યાર બીજાઓ પ્રત્યે	૪૮
૮.	ન્યાય પોતાનાં પ્રત્યે તથા ક્ષમા બીજાઓ પ્રત્યે	૫૨
૯.	અસાધનરૂપ માન્યતાઓની અસ્વીકૃતિ	૫૮
૧૦.	પરિસ્થિતિઓની અનિત્યતા	૬૪
૧૧.	ભય તથા પ્રલોભનથી મુક્તિ	૬૯
૧૨.	નીરસતા અને ખિન્નતાથી મુક્તિ	૭૫
૧૩.	સ્થિરતા, પ્રસન્નતા અને નિર્ભયતાની આવશ્યકતા	૮૧
૧૪.	કર્તૃત્વ અને ભોક્તૃત્વનો અંત	૮૭
૧૫.	નિસ્સંકલ્પતાની આવશ્યકતા	૯૪
૧૬.	વસ્તુઓથી સંબંધ-વિચ્છેદ	૧૦૦
૧૭.	પોતાની પ્રસન્નતા કોઈ બીજા પર નિર્ભર નથી	૧૦૭
૧૮.	નિષેધાત્મક સાધનની આવશ્યકતા	૧૧૩
૧૯.	નિજ-જ્ઞાનનું સામર્થ્ય	૧૧૯
૨૦.	ચિત્તનો મહિમા	૧૨૫
૨૧.	ચિત્તની ચંચળતા અને સંકલ્પોની નિવૃત્તિ	૧૩૧
૨૨.	જ્ઞાન અને જીવનની અભિન્નતા	૧૩૭
૨૩.	વ્યક્તિત્વના મોહનો અંત	૧૪૪
૨૪.	સુખ-દુઃખથી અતીતનાં જીવનની શોધ	૧૫૦
૨૫.	સંદેહની નિવૃત્તિ તથા નિઃસંદેહતાની પ્રાપ્તિ	૧૫૬
૨૬.	અસંભવનો ત્યાગ તથા સંભવની પ્રાપ્તિ	૧૬૩

પ્રાર્થના

(પ્રાર્થના આસ્તિક પ્રાણીનું જીવન છે તથા
સાધકનાં વિકાસનો અચૂક ઉપાય છે.)

મારા નાથ !
આપ આપની સુધામયી,
સર્વ-સમર્થ,
પતિત પાવની,
અહેતુની કૃપાથી
દુઃખી પ્રાણીઓનાં હૃદયમાં
ત્યાગનું બળ
તેમજ
સુખી પ્રાણીઓનાં હૃદયમાં
સેવાનું બળ
પ્રદાન કરો,
જેથી તેઓ સુખ-દુઃખનાં બંધનથી મુક્ત થઈ,
આપનાં પવિત્ર પ્રેમનું આસ્વાદન કરીને
કૃતકૃત્ય થઈ જાય.

ૐ આનંદ !

ૐ આનંદ !

ૐ આનંદ !

૧. અશુદ્ધિ શું છે?

મારા નિજસ્વરૂપ પરમ પ્રિય,

ચિત્તની શુદ્ધિનું ભલેને કોઈને જ્ઞાન ન હોય, પણ ચિત્તની અશુદ્ધિનું તો જ્ઞાન માનવ-માત્રને છે; કેમકે જો આવું ન હોત તો ચિત્તની શુદ્ધિનો પ્રશ્ન જ ઉત્પન્ન ન થાત. વિચાર એ કરવાનો છે કે આપણી પોતાની દૃષ્ટિમાં પોતાનાં ચિત્તમાં કઈ અશુદ્ધિ પ્રતીત થાય છે. જ્યારે આપણે પોતાનાં ચિત્તને પોતાને આધીન નથી જોતા ત્યારે એવો ભાસ થાય છે કે ચિત્તમાં કોઈ દોષ છે. જો આપણું ચિત્ત આપણને આધીન હોત, તો આપણે ચિત્તને લગાવવા તથા હટાવવામાં પોતાને સર્વદા સ્વાધીન પામેત. પણ એવું કરવામાં આપણે પોતાને અસમર્થ માનીએ છીએ. આપણી અસમર્થતા જ આપણને એ બતાવી દે છે કે આપણા ચિત્તમાં કોઈ અશુદ્ધિ છે.

કોઈ પણ બાબતમાં અસ્વાભાવિકતાનું આવી જવું જ અશુદ્ધિ છે. આ દૃષ્ટિએ આપણે અનુભૂતિના આધાર પર એ જાણી લેવાનું છે કે આપણાં ચિત્તમાં કઈ અસ્વાભાવિકતા આવી ગઈ છે, જેથી આપણે પોતાનાં ચિત્તને પોતાને આધીન નથી રાખી શકતા. સંકલ્પોની ઉત્પત્તિ તથા પૂર્તિને જ આપણે પોતાનું જીવન માની બેઠા છીએ. જો કે સંકલ્પોની ઉત્પત્તિ પહેલાં પણ જીવન છે અને સંકલ્પ-પૂર્તિ પછી પણ જીવન છે; પરંતુ આપણે એ સ્વાભાવિક જીવન તરફ ધ્યાન નથી આપતા અને સંકલ્પની ઉત્પત્તિ તથા તેની પૂર્તિની દ્વન્દ્વાત્મક પરિસ્થિતિને જ જીવન માની લઈએ છીએ, આ જ અસ્વાભાવિકતા છે. આ અસ્વાભાવિકતાનાં પ્રભાવથી જ ચિત્ત અશુદ્ધ થઈ ગયું છે. આ દૃષ્ટિએ સંકલ્પોની ઉત્પત્તિ-પૂર્તિમાં જ જીવન-બુદ્ધિ સ્વીકાર કરવી અને સંકલ્પોથી અતીતનાં જીવનની જિજ્ઞાસા તથા લાલસા જાગ્રત ન થવી એ જ ચિત્તની અશુદ્ધિ છે.

સંકલ્પોની ઉત્પત્તિ જેમાં થાય છે અને તેની પૂર્તિ જે સાધનોથી થાય છે, એ બન્નેનો જે પ્રકાશક છે અથવા જેનાથી એ બન્નેને સત્તા મળે છે, તેમાં જીવન-બુદ્ધિ સ્વીકાર ન કરવી એ અનુભૂતિનો વિરોધ છે, અને

સંકલ્પોની ઉત્પત્તિ-પૂર્તિમાં જ જીવન-બુદ્ધિ સ્વીકાર કરવી, એ નિજ અનુભૂતિનો અનાદર કરવા બરાબર છે. આ ભૂલથી જ ચિત્ત અશુદ્ધ થઈ ગયું છે. હવે વિચાર એ કરવાનો છે કે સંકલ્પોની ઉત્પત્તિનું ઉદ્ગમ સ્થાન શું છે અને એ સંકલ્પોની પૂર્તિ જે સાધનોથી થાય છે, તેનું સ્વરૂપ શું છે ? જે માન્યતાઓથી કોઈ ને કોઈ પ્રકારના ભેદની ઉત્પત્તિ થાય છે, એ માન્યતાઓમાં અહં-બુદ્ધિ સ્વીકાર કરવાથી જ સંકલ્પોની ઉત્પત્તિ થાય છે અને જે વસ્તુઓથી સંકલ્પોની પૂર્તિ થાય છે, એ બધી વસ્તુઓ પર-પ્રકાશ્ય છે, પરિવર્તનશીલ છે અને ઉત્પત્તિ-વિનાશયુક્ત છે. આ જ કારણે સંકલ્પ-પૂર્તિનું સુખ સંકલ્પ-ઉત્પત્તિનો હેતુ બની જાય છે. ઉત્પત્તિ-પૂર્તિનો ક્રમ સતત ચાલતો રહે છે. તેની સાથે તદ્દરૂપ થઈને પ્રાણી અનેક પ્રકારના અભાવોમાં આબદ્ધ થઈને દીનતા તથા અભિમાનની અગ્નિમાં બળતો રહે છે. સંકલ્પોની ઉત્પત્તિ-પૂર્તિથી અતીતનાં જીવન પર વિશ્વાસ થઈ જાય અથવા તેનો અનુભવ થઈ જાય તો પ્રાણી બહુ જ સુગમતાપૂર્વક ચિર-વિશ્રામ પામીને કૃતકૃત્ય થઈ જાય છે.

સંકલ્પોની ઉત્પત્તિ-પૂર્તિનાં જીવનમાં બધા કોઈ ને કોઈ પ્રકારનો અભાવ અનુભવ કરે છે. આ જ સમસ્યા આ જીવનથી અતીત જીવનની તરફ પ્રેરિત કરે છે. એ પ્રેરણા જેમનો પ્રકાશ છે, તેમની સત્તા સ્વીકારવી અને સંકલ્પ-ઉત્પત્તિ-પૂર્તિનાં જીવનને કેવળ રાગ-નિવૃત્તિનું સાધન માનવું એ ચિત્તની અશુદ્ધિ મટાડવામાં સમર્થ છે. આ દૃષ્ટિએ સંકલ્પ-ઉત્પત્તિ-પૂર્તિનું જીવન અભાવરૂપ છે અને તેનાથી અતીત જીવન ભાવરૂપ છે. અભાવનું પ્રકાશન ભાવરૂપ સત્તાથી જ થાય છે. જો અભાવની અનુભૂતિને વાસ્તવિક જીવનની લાલસા માની લેવામાં આવે, તો અભાવની અનુભૂતિ પણ વાસ્તવિક જીવન તરફ અગ્રેસર કરવામાં હેતુ બની જાય છે. આ દૃષ્ટિએ સંકલ્પ-ઉત્પત્તિ-પૂર્તિનું જીવન વાસ્તવિક જીવનનું સાધન-માત્ર છે, બીજું કંઈ નહિ. આથી સંકલ્પ-ઉત્પત્તિ-પૂર્તિને જ જીવન સ્વીકાર કરવું એ ચિત્તને અશુદ્ધ રાખવું છે. જો કે આ સ્વીકૃતિમાં નિજ-અનુભૂતિનો વિરોધ છે, છતાં પણ તેનો પ્રભાવ ચિત્ત પર અંકિત રહેવો ચિત્તની અશુદ્ધિનું સ્વરૂપ છે.

આ દૃષ્ટિએ ચિત્તની જે અશુદ્ધિ જીવનમાં દેખાય છે, તે એવી વસ્તુ નથી કે મટી ન શકે. અવશ્ય મટી શકે છે. પણ ક્યારે ? જ્યારે સંકલ્પ-પૂર્તિનાં સુખનું મહત્ત્વ ન રહે, પરંતુ તેમાં પરાધીનતાનું દર્શન થાય અને સંકલ્પ-અપૂર્તિનો ક્ષોભ ભયભીત ન કરી શકે. સંકલ્પ-પૂર્તિના સુખની દાસતા અને સંકલ્પ અપૂર્તિનો ભય મટી ગયા પછી સંકલ્પ-ઉત્પત્તિ-પૂર્તિનાં જીવન સાથે તદ્દરૂપતા નથી રહેતી. તદ્દરૂપતા મટતાં જ ચિત્ત સ્વતઃ શુદ્ધ થવા લાગે છે. પરંતુ ચિત્ત એટલી ઊંડી ખાણ છે કે તેના શુદ્ધ, શાંત તથા સ્વસ્થ થતી વખતે ભુક્ત-અભુક્ત સંકલ્પોના પ્રભાવથી પ્રેરિત થઈને સંકલ્પોનો પ્રવાહ ચાલવા લાગે છે. તેને જોઈને સાધક ભયભીત થઈ જાય છે અને સ્વયં આપોઆપ પોતાની તથા ચિત્તની નિંદા કરવા લાગે છે. જો કે ચિત્ત નિંદનીય નથી, તેમાં જે ભુક્ત-અભુક્ત સંકલ્પોનો પ્રભાવ અંકિત થઈ ગયો છે એ જ ત્યાજ્ય છે, જે ચિત્તના શુદ્ધ થવાની પ્રક્રિયા દરમિયાન મટવા માટે સ્વયં પ્રગટ થાય છે. પણ સાધક ભયભીત થઈને તેને દબાવવાનો પ્રયાસ કરે છે અથવા સુખદ મનોરાજ્યનો મિથ્યા રસ લેવા માંડે છે. તેનું પરિણામ એ થાય છે કે એ પ્રભાવ સ્થિર થઈ જાય છે, મટી નથી શકતો અને સાધક ચિત્ત-શુદ્ધિથી નિરાશ થવા માંડે છે. અનેક પ્રકારની યુક્તિઓથી, પ્રમાણોથી આ ધારણાને પુષ્ટ કરી લે છે કે ભલા આપણું ચિત્ત કેમ શુદ્ધ થઈ શકે, જે સ્વભાવથી જ ચંચળ છે. પણ એવી વાત નથી કે ચિત્ત શુદ્ધ ન થઈ શકે. પ્રાકૃતિક નિયમ અનુસાર ચિત્ત સ્વભાવથી જ શુદ્ધિ તરફ ગતિશીલ થાય છે. આ જ કારણે ચિત્તમાં ચંચળતા પ્રતીત થાય છે. જ્યારે તેને પોતાનો અભીષ્ટ રસ— પ્રસન્નતા તથા જીવન— મળી જાય છે, ત્યારે તે હંમેશા માટે શુદ્ધ, શાંત તેમજ સ્વસ્થ થઈ જાય છે. આ દૃષ્ટિએ ચિત્ત આપણું હિતૈષી છે, વિરોધી નહિ. તેની નિંદા કરવી આપણા પ્રત્યે ઘોર અન્યાય છે. ચિત્ત-શુદ્ધિની જિજ્ઞાસા તથા લાલસા ઉત્તરોત્તર સબળ તથા સ્થાયી રહેવી જોઈએ. તેનાથી કદી નિરાશ નહિ થવું જોઈએ; પરંતુ ચિત્ત-શુદ્ધિ માટે નિત્ય-નવી ઉત્કંઠા તથા ઉત્સાહ વધતો રહેવો જોઈએ. એ નિયમ છે કે ઉત્સાહ તથા ઉત્કંઠામાં એક અપૂર્વ રસ છે અને રસ ચિત્તને સ્વભાવથી જ પ્રિય છે. જેમ-જેમ એ રસની વૃદ્ધિ થતી જાય છે, તેમ-તેમ

ચિત્તનું મનોરાજ્ય ગળતું જાય છે, જેનાં ગળતાં જ ચિરવિશ્રાંતિ આવી જાય છે, જે બધાને અભીષ્ટ છે.

સંકલ્પ-પૂર્તિનાં સુખની દાસતા અને સંકલ્પ-અપૂર્તિનાં દુઃખના ભયથી મુક્ત થવા માટે એ જાણી લેવું અનિવાર્ય છે કે સંકલ્પ શું છે ? વસ્તુઓની સત્યતા, સુંદરતા તેમજ સુખ-રૂપતાનું આકર્ષણ જ સંકલ્પનું સ્વરૂપ છે, અથવા એમ કહો કે પોતાનાથી વસ્તુઓનું વધારે મહત્ત્વ સ્વીકાર કરવું સંકલ્પોમાં આબદ્ધ થવું છે. આથી સંકલ્પરહિત થવા માટે એ આવશ્યક છે કે બધી વસ્તુઓથી પોતાને વિમુખ કરી લેવામાં આવે. વસ્તુઓથી વિમુખ થતાં જ વસ્તુઓની સત્યતા તથા સુંદરતા શેષ નથી રહેતી; કારણ કે વસ્તુઓની અસંગતા પ્રાણીને નિર્લોભી બનાવી દે છે. નિર્લોભતા આવતાં જ વસ્તુઓનું મૂલ્ય ઘટી જાય છે અને પછી વસ્તુઓની દાસતા શેષ નથી રહેતી. વસ્તુઓની દાસતા મટતાં જ ભોગની રુચિ સ્વતઃ જ મટી જાય છે અને યોગની લાલસા જાગ્રત થઈ જાય છે.

હવે વિચાર એ કરવાનો છે કે વસ્તુનું સ્વરૂપ શું છે ? વસ્તુ તેને કહે છે જે ઉત્પત્તિ-વિનાશયુક્ત હોય, પરિવર્તનશીલ તેમજ પર-પ્રકાશ્ય હોય. આ દૃષ્ટિએ શરીર, ઈન્દ્રિય, પ્રાણ, મન, બુદ્ધિ વગેરે બધાં વસ્તુઓના અર્થમાં આવી જાય છે. એટલું જ નહિ, જેને આપણે સૃષ્ટિ કહીએ છીએ, એ પણ એક વસ્તુ જ છે; કેમકે સૃષ્ટિ, પોતાને પોતાની જાતે પ્રકાશિત નથી કરતી. આપણે ભલે જ કોઈ વસ્તુ સાથે મમતા કરીએ પણ વસ્તુ ક્યારેય પોતાની તરફથી આપણને પોતાના નથી કહેતી. આ દૃષ્ટિએ વસ્તુઓથી આપણી ભિન્નતા છે, એકતા નહિ. જેની સાથે એકતા નથી તેને પોતાની માની લેવી, એ તેની દાસતામાં આબદ્ધ થવું છે, બીજું કાંઈ નથી. વસ્તુઓની દાસતાએ જ આપણને સંકલ્પોની ઉત્પત્તિ અને પૂર્તિનાં જીવન સાથે તદ્દરૂપ કરી દીધા છે. પ્રાણી વસ્તુઓ સાથે મમતા ભલે જ બનાવી રાખે, પરંતુ તેનો વિયોગ તો સ્વભાવથી જ થઈ જાય છે. આથી વસ્તુઓના રહેતાં જ આપણે તેનાથી અસંગ થઈ જવું જોઈએ, ત્યારે જ લોભ-મોહ વગેરે દોષોની નિવૃત્તિ થઈ શકે છે, જેનાં થતા જ ચિત્ત સ્વતઃ શુદ્ધ થઈ જાય છે.

હવે વિચાર એ કરવાનો છે કે સંકલ્પ તથા વસ્તુમાં સંબંધ શું છે ? વસ્તુઓથી સંકલ્પની ઉત્પત્તિ થાય છે કે સંકલ્પમાં વસ્તુઓ વિદ્યમાન રહે છે ? જો કોઈ કહે કે વસ્તુઓથી સંકલ્પની ઉત્પત્તિ થાય છે, તો સંકલ્પ વિના વસ્તુઓની પ્રતીતિ કેવી રીતે થઈ ? અને જો કોઈ એમ કહે કે સંકલ્પથી વસ્તુઓ ઉત્પન્ન થાય છે, તો સંકલ્પ-અપૂર્તિનો પ્રશ્ન જ જીવનમાં કેમ આવ્યો ? આથી ન તો વસ્તુઓથી સંકલ્પની ઉત્પત્તિ સિદ્ધ થાય છે અને ન સંકલ્પથી જ વસ્તુઓની. પરંતુ પ્રાણી સંકલ્પ દ્વારા જ વસ્તુઓ સાથે સંબંધ સ્થાપિત કરે છે. સંબંધ તેની જ સાથે થઈ શકે છે, જેની સાથે કોઈ ને કોઈ પ્રકારની એકતા તથા ભિન્નતા હોય. આ દૃષ્ટિએ સંકલ્પ તથા વસ્તુઓમાં કોઈ ને કોઈ પ્રકારની એકતા અને ભિન્નતા અવશ્ય છે. વસ્તુઓ દ્વારા સુખની આશાએ સંકલ્પને જન્મ આપ્યો અને સંકલ્પપૂર્તિએ વસ્તુને મહત્ત્વ પ્રદાન કર્યું.

હવે વિચાર એ કરવાનો છે કે વસ્તુઓ દ્વારા સુખની આશાનો જન્મ કેવી રીતે થયો ? શરીરરૂપી વસ્તુમાં અહં-બુદ્ધિ થઈ જવાથી વસ્તુઓની કામના સ્વતઃ ઉત્પન્ન થાય છે; કેમકે શરીર અને સૃષ્ટિના ગુણોની ભિન્નતા અને સ્વરૂપની એકતા છે, આ જ કારણે શરીર સાથે તદ્દરૂપ થવાથી સૃષ્ટિ વડે સુખની આશા ઉત્પન્ન થાય છે. શરીરની તદ્દરૂપતા ન તો વસ્તુ છે અને ન સંકલ્પ, પરંતુ અવિવેક છે. આ દૃષ્ટિએ એ નિર્વિવાદ સિદ્ધ થાય છે કે અવિવેકથી જ સંકલ્પ અને વસ્તુઓમાં સંબંધની સ્થાપના થઈ. વિવેકપૂર્વક શરીર સાથેની તદ્દરૂપતા મટી જવાથી સંકલ્પની ઉત્પત્તિ જ નથી થતી. સંકલ્પોની નિવૃત્તિ થતાં જ સુખ-દુઃખથી અતીત, શાંતિનાં સામ્રાજ્યમાં પ્રવેશ થઈ જાય છે, જેનાં થતાં જ ભોક્તા, ભોગની રુચિ અને ભોગ્ય વસ્તુઓ— આ ત્રણેયનો ભેદ મટી જાય છે; કેમકે ભોક્તાથી ભિન્ન ભોગની રુચિ અને ભોગની રુચિ વગર ભોગ્ય વસ્તુની પ્રતીતિ જ સંભવ નથી અથવા એમ કહો કે ભોગની રુચિનો જે સમૂહ છે તેમાં જેણે અહં-બુદ્ધિનો સ્વીકાર કર્યો, તેને જ ભોક્તા કહી શકીએ છીએ. ભોક્તામાં જ સંકલ્પોની ઉત્પત્તિ થાય છે અને સંકલ્પોની ઉત્પત્તિ જ ભોગ્ય વસ્તુઓ સાથે સંબંધ જોડે છે, જે વાસ્તવમાં ચિત્તની અશુદ્ધિ છે. સંકલ્પની ઉત્પત્તિ

જે ભોગ્ય વસ્તુઓ સાથે સંબંધ જોડી દે છે, એ વસ્તુઓનું અસ્તિત્વ શું છે ? એવી કોઈ પણ વસ્તુ નથી કે જેની પ્રાપ્તિ અપ્રાપ્તિમાં સ્વતઃ ન બદલી જાય. અપ્રાપ્તિ તેની જ થઈ શકે છે, જેનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ ન હોય. આ દૃષ્ટિએ કોઈ પણ વસ્તુનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ જ સિદ્ધ નથી થતું. સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ તેનું જ હોઈ શકે છે, જેનાથી વસ્તુઓની ઉત્પત્તિ થાય અને જેમાં વસ્તુઓ વિલીન થાય. વસ્તુઓની ઉત્પત્તિનાં મૂળમાં જે અનુત્પન્ન-તત્ત્વ છે, તેની જ સ્વતંત્ર સત્તા હોઈ શકે છે. એ સ્વતંત્ર સત્તાનો જે સ્વીકાર કરી લે છે, એ બહુ જ સુગમતાપૂર્વક વસ્તુઓથી અસંગ થઈ જાય છે. વસ્તુઓથી અસંગ થતાં જ ચિત્ત સ્વતઃ શુદ્ધ થઈ જાય છે. વસ્તુઓ સાથે સંગની સ્થાપના ક્યારે થઈ હતી, તેનું જ્ઞાન સંભવ નથી; પરંતુ વસ્તુઓથી અસંગતા થઈ શકે છે. આથી એ માની જ લેવું પડે છે કે વસ્તુઓનો સંગ સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે અને તેનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે ચિત્ત અશુદ્ધ થઈ ગયું છે, જેનાં થવાથી જીવન પરાધીનતા, જડતા વગેરે દોષોમાં આબદ્ધ થઈ ગયું છે, જે કોઈને પણ સ્વભાવથી પ્રિય નથી. આ જ કારણે ચિત્ત-શુદ્ધિનો પ્રશ્ન જીવનનો પ્રશ્ન છે. તેને વર્તમાનમાં જ હલ કરવાનો છે. એ ત્યારે સંભવ થશે, જ્યારે સંકલ્પની ઉત્પત્તિ અને પૂર્તિના દ્વન્દ્વાત્મક સુખ-દુઃખ-યુક્ત જીવનથી અતીતનાં જીવનને પ્રાપ્ત કરીએ, જે વિવેક-સિદ્ધ છે.

૩-૫-૫૬

૨. અશુદ્ધિનાં કારણની શોધ

મારા નિઃસ્વરૂપ પરમ પ્રિય,

સર્વાશમાં ચિત્ત ક્યારેય પણ અશુદ્ધ નથી થતું. જો એવું હોત તો ચિત્તની શુદ્ધિનો પ્રશ્ન જ ઉત્પન્ન ન થાત. આથી એ સમજી લેવું જોઈએ કે ચિત્તમાં જે અશુદ્ધિઓ ભાસે છે તે તેના કોઈ અંશમાત્રમાં છે. જે જ્ઞાનથી ચિત્તની અશુદ્ધિને જાણીએ છીએ, એ જ જ્ઞાનમાં ચિત્તને શુદ્ધ કરવાનું સામર્થ્ય રહેલું છે. પણ ક્યારે ? જ્યારે ચિત્તની અશુદ્ધિનાં કારણની શોધ કરવામાં આવે. ચિત્ત-શુદ્ધિની ઉત્કટ લાલસા અશુદ્ધિનાં કારણની શોધ કરવામાં સમર્થ છે; કારણ કે શુદ્ધિની લાલસા અશુદ્ધિ-જનિત સુખની રુચિને ખાઈ લે છે. તેનાં મટતા જ અશુદ્ધિનું કારણ સ્પષ્ટ વિદિત થઈ જાય છે, જેનાં થતાં જ અશુદ્ધિનું કારણ સ્વતઃ મટવા લાગે છે અને તેના મટતાં જ ચિત્ત શુદ્ધ થઈ જાય છે. આથી ચિત્તની શુદ્ધિથી કોઈએ નિરાશ નહિ થવું જોઈએ અને ન હાર સ્વીકાર કરવી જોઈએ, પરંતુ ચિત્ત-શુદ્ધિની ઉત્કટ લાલસાને સબળ તથા સ્થાયી બનાવવી જોઈએ.

એ નિયમ છે કે જે જ્ઞાનથી ચિત્તની અશુદ્ધિનું કારણ વિદિત થાય છે એ નિત્ય છે, સ્વાભાવિક છે, ભૌતિક દૃષ્ટિએ પ્રાકૃતિક વિકાસ છે, અધ્યાત્મ-દૃષ્ટિએ પોતાનાં જ સ્વરૂપનો મહિમા છે અને આસ્તિક દૃષ્ટિએ અનંતની અહેતુની કૃપાશક્તિ છે. આપણે એ જ્ઞાનનો આદર કરવો જોઈએ; કેમકે એ જ આપણું વાસ્તવિક પથ-પ્રદર્શક છે. એટલું જ નહિ, તેને તો પોતાની જ સંપત્તિ સમજવી જોઈએ, અર્થાત્ તેની સાથે અત્યંત આત્મીયતા હોય, તેનો ક્યારેય પણ વિરોધ ન હોય, તો બહુ જ સુગમતાપૂર્વક ચિત્ત-શુદ્ધિની સાધનામાં સફળતા પ્રાપ્ત થઈ જાય છે.

સંકલ્પ-પૂર્તિનું સુખ જડતા ઉત્પન્ન કરે છે અને નવીન સંકલ્પોની પુનરાવૃત્તિની પ્રેરણા આપે છે અર્થાત્ જે સંકલ્પોની પૂર્તિ અનેક વાર થઈ ચૂકી છે, તેની વાસ્તવિકતાનો પરિચય નથી થવા દેતું, પરંતુ સંકલ્પ-પૂર્તિનાં સુખનો રાગ જ ઉત્પન્ન કરીને પરાધીન બનાવી દે છે, જેનાથી

પ્રાણી પરિસ્થિતિઓની દાસતાથી મુક્ત નથી થઈ શકતો, કોઈ ને કોઈ પરિસ્થિતિનું આવાહન જ કરતો રહે છે. પરંતુ જ્યારે સંકલ્પ-અપૂર્તિનું ચિત્ર સામે આવે છે અને તેની પૂર્તિથી પ્રાણીને નિરાશા થવા લાગે છે, ત્યારે સંકલ્પ-પૂર્તિથી ઉત્પન્ન થયેલી જડતા મટવા લાગે છે અને એક નવીન ચેતના ઉદિત થાય છે. જો કે સંકલ્પ-અપૂર્તિની ઘડીઓ બહુ જ દુઃખદ પ્રતીત થાય છે, પરંતુ તેનાથી જ વાસ્તવિક જીવન તરફ ગતિશીલ થવા માટે પ્રકાશ મળે છે. આ દૃષ્ટિએ સંકલ્પ-અપૂર્તિની વેદના પણ જીવનનું એક આવશ્યક અંગ છે. સાધકે તેનાથી ભયભીત નહિ થવું જોઈએ.

સંકલ્પ-પૂર્તિનું સુખ સાધન-પથમાં અગ્રેસર થવાવાળા સાધક માટે વિશ્રામની ક્ષણ છે. તેને જ જીવન માનીને રોકાવું નહિ જોઈએ. વિશ્રામની ક્ષણ સુખદ છે, એમાં સંદેહ નથી અને વાસ્તવિક ઉદ્યોગનાં સામર્થ્ય માટે તેની આવશ્યકતા પણ છે, જેથી સાધક પોતાનાં અભીષ્ટ લક્ષ્ય સુધી પહોંચી શકે. સંકલ્પ-અપૂર્તિની વેદના સંકલ્પ-પૂર્તિનાં સુખથી મુક્ત કરીને સાધકને પોતાનાં અભીષ્ટ લક્ષ્ય સુધી પહોંચવા માટે નવીન સ્ફૂર્તિ પ્રદાન કરે છે. આ દૃષ્ટિએ સંકલ્પ-પૂર્તિ તથા અપૂર્તિ બન્નેમાં જ એ અનંતનું મંગલમય વિધાન રહેલું છે.

જો કે સંકલ્પ-પૂર્તિનું સુખ બધાને પ્રિય હોય છે અને સંકલ્પ-અપૂર્તિનું દુઃખ કોઈને પણ અભીષ્ટ નથી, પરંતુ સંકલ્પ-પૂર્તિનો એ અંશ જે સંકલ્પ-પૂર્તિની વાસ્તવિકતાનો પરિચય દેવામાં સમર્થ હોય છે, તે સાધક માટે હિતકર છે, અર્થાત્ સંકલ્પ-પૂર્તિમાં કેટલું સુખ છે, તેનો બોધ થઈ જાય છે. પરંતુ જો તેને જ જીવન માની લેવામાં આવે, તો સંકલ્પ-પૂર્તિથી જડતા આવી જાય છે; કેમકે જે વસ્તુઓથી સંકલ્પ પૂરો થાય છે તેની સાથે તાદાત્મ્ય થઈ જાય છે અને તેનું મહત્ત્વ એટલું વધી જાય છે કે વસ્તુઓથી અતીત પણ કોઈ જીવન છે, તેની ચેતના નથી રહેતી. એ જડતાનો નાશ સંકલ્પ-અપૂર્તિની વેદનાથી થાય છે. આ દૃષ્ટિએ સંકલ્પ-અપૂર્તિ ખૂબ જ મહત્ત્વની વસ્તુ છે. પરંતુ અસાવધાનીને કારણે જો સાધક સંકલ્પ-અપૂર્તિનાં દુઃખથી ભયભીત થઈ જાય, તો એ બિચારો સંકલ્પ-પૂર્તિની દાસતામાં આબદ્ધ થઈ જાય છે. આથી ખૂબ જ સાવધાનીપૂર્વક આ વાતનું ધ્યાન

રાખવું જોઈએ કે સંકલ્પ-અપૂર્તિની વેદના ભલે જેટલી હોય; પરંતુ સંકલ્પ-પૂર્તિની આશા નહિ કરવી જોઈએ. સંકલ્પ-પૂર્તિથી નિરાશા આવી ગયા પછી વસ્તુઓથી અતીતના જીવનની જિજ્ઞાસા તથા લાલસા સ્વતઃ જાગ્રત થાય છે, જે સંકલ્પ-પૂર્તિના રાગને ખાઈ જાય છે, અને એ પછી જિજ્ઞાસાની પૂર્તિ સ્વતઃ થઈ જાય છે.

સંકલ્પ-ઉત્પત્તિ કોઈ અપ્રાપ્તની પ્રાપ્તિ માટે પ્રેરિત કરે છે, અર્થાત્ પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિમાં અસંતોષ ઉત્પન્ન કરી દે છે. આવી દશામાં કાં તો કોઈ અપ્રાપ્ત વસ્તુ, અવસ્થા વગેરેનું આવાહન થવા લાગે છે અથવા બધી અવસ્થાઓથી અતીતનાં જીવનની લાલસા જાગ્રત થાય છે. જે સંકલ્પોથી કોઈ અપ્રાપ્ત વસ્તુ, અવસ્થા વગેરેનું આવાહન થવા લાગે છે, એ સંકલ્પો અશુદ્ધ છે અને ત્યાજ્ય છે; કેમકે તે જડતા તથા પરાધીનતા તરફ લઈ જાય છે અને જે સંકલ્પો બધી અવસ્થાઓથી અતીતનાં જીવનની જિજ્ઞાસા જાગ્રત કરે છે, એ શુદ્ધ સંકલ્પો છે. એ નિયમ છે કે અશુદ્ધ સંકલ્પો મટી જવાથી શુદ્ધ સંકલ્પો સ્વતઃ પૂરા થઈ જાય છે.

અશુદ્ધ સંકલ્પોના ત્યાગમાં શુદ્ધ સંકલ્પોની પૂર્તિનું સામર્થ્ય રહેલું છે અને શુદ્ધ સંકલ્પોની પૂર્તિનાં સુખના ત્યાગમાં નિર્વિકલ્પ થવાનું સામર્થ્ય રહેલું છે. નિર્વિકલ્પતા આવી જવાથી સુખ-દુઃખ ગળીને ચિરશાંતિમાં વિલીન થઈ જાય છે અને ચિત્તની અશુદ્ધિ સ્વતઃ મટવા લાગે છે.

અનાવશ્યક તથા અશુદ્ધ સંકલ્પોના ત્યાગથી ચિત્ત-શુદ્ધિની સાધના આરંભ થાય છે. પ્રાકૃતિક નિયમ અનુસાર અશુદ્ધ સંકલ્પોના ત્યાગથી એ શુદ્ધ સંકલ્પોની પૂર્તિ સ્વતઃ થઈ જાય છે, જેનો રાગ સંકલ્પ-પૂર્તિ વિના મટી જ નથી શકતો. અનાવશ્યક સંકલ્પ શુદ્ધ જ કેમ ન હોય; પરંતુ તે પરિસ્થિતિને અનુરૂપ આવશ્યક શુદ્ધ સંકલ્પોની પૂર્તિમાં બાધક થાય છે; કેમકે અનાવશ્યક સંકલ્પોથી પ્રાપ્ત શક્તિનો દ્વાસ થઈ જાય છે. જે શક્તિ શુદ્ધ સંકલ્પોની પૂર્તિ માટે મળી હતી, તે વ્યર્થ જ નષ્ટ થઈ જાય છે. આ દૃષ્ટિએ અનાવશ્યક સંકલ્પોનો ત્યાગ અનિવાર્ય છે. અશુદ્ધ સંકલ્પોથી અકર્તવ્યનો જન્મ થાય છે, જે કર્તવ્ય-પરાયણતાથી તો વિમુખ કરી જ દે છે, સાથે જ અવનતિ તરફ પણ લઈ જાય છે અર્થાત્ વર્તમાન વસ્તુસ્થિતિથી

પણ પડતી તરફ લઈ જાય છે. આ દૃષ્ટિએ અશુદ્ધ અને અનાવશ્યક, બન્ને જ પ્રકારના સંકલ્પો ત્યાજ્ય છે.

અનાવશ્યક તથા અશુદ્ધ સંકલ્પોના ત્યાગનો ઉપાય શું છે ? આવશ્યક સંકલ્પોને પરિસ્થિતિઓ અનુસાર, પવિત્ર ભાવથી, લક્ષ્ય પર દૃષ્ટિ રાખીને કર્તવ્ય-બુદ્ધિથી પૂરા કરી નાખવા જોઈએ. આવશ્યક સંકલ્પ એ જ છે જેને પૂરા કરવાનું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત હોય અને જેનો સંબંધ વર્તમાન સાથે હોય, જેને પૂરા કર્યા વગર આપણે કોઈ પણ પ્રકારે રહી ન શકીએ અને જેનાં પૂરા થવામાં કોઈનું અહિત ન હોય. આ દૃષ્ટિએ આવશ્યક સંકલ્પોની પૂર્તિમાં સાધક પરતંત્ર નથી. આવશ્યક સંકલ્પ પૂરો થઈ જવાથી વિદ્યમાન રાગની નિવૃત્તિ થઈ જાય છે, જેનાં થતાં જ અશુદ્ધ સંકલ્પ સ્વતઃ મટી જાય છે. આથી ખૂબ જ તત્પરતાપૂર્વક આવશ્યક સંકલ્પ પૂરો કરી નાખવો જોઈએ. આવશ્યક સંકલ્પોની પૂર્તિમાં પ્રાકૃતિક વિરોધ નથી. અસાવધાની અને આળસને કારણે જ આવશ્યક સંકલ્પો પૂરા નથી થતા, ત્યારે અનાવશ્યક અને અશુદ્ધ સંકલ્પો ઉઠવા લાગે છે, જે પ્રાપ્ત સામર્થ્યનો દ્વાસ તથા દુરુપયોગ કરવામાં હેતુ બની જાય છે, જેથી ચિત્તમાં ઉત્તરોત્તર અશુદ્ધિ જ વૃદ્ધિ પામે છે. આ દૃષ્ટિએ આવશ્યક સંકલ્પોને પૂરા કરવા અત્યંત આવશ્યક છે.

શુદ્ધ તથા આવશ્યક સંકલ્પોની પૂર્તિનો પ્રયત્ન આરંભ થતાં જ અનાવશ્યક તથા અશુદ્ધ સંકલ્પોનો પ્રવાહ ખૂબ જ વેગથી ઉઠવા લાગે છે. સાધક તેને જોઈ ભયભીત થઈ જાય છે અને બળપૂર્વક એ પ્રવાહને મટાડવાનો ઉદ્યોગ કરવા લાગે છે. પરંતુ બિચારો સફળ નથી થઈ શકતો. એવી દશામાં એ આવશ્યક થઈ જાય છે કે સંકલ્પોનો જે પ્રવાહ ઉઠી રહ્યો છે, તેનાથી અસહયોગ કરી લેવામાં આવે. એ ત્યારે સંભવ થશે જ્યારે સાધકને એ વિશ્વાસ થઈ જાય કે ભુક્ત-અભુક્ત ઈચ્છાઓના પ્રવાહથી જ દબાયેલા સંકલ્પો મટવા માટે ઉઠી રહ્યા છે, આ નવીન સંકલ્પોની ઉત્પત્તિ નથી. સંકલ્પ-પૂર્તિ-અપૂર્તિનાં સુખ-દુઃખનો જે ભોગ છે, તેનાથી જ ભુક્ત-અભુક્ત ઈચ્છાઓનો પ્રભાવ ચિત્તમાં અંકિત થયો છે. જ્યારે સાધક ચિત્ત-શુદ્ધિની સાધનામાં પ્રવૃત્ત થાય છે, ત્યારે ચિત્તમાં સ્વતઃ એક સ્ફૂર્તિ આવે

છે, જેથી અંકિત પ્રભાવ મટવા માટે પ્રગટ થવા લાગે છે. પરંતુ સાધક આ રહસ્યને જાણ્યા વગર બળપૂર્વક સંકલ્પોના એ પ્રવાહને રોકવા લાગે છે. એટલું જ નહિ, એ અશુદ્ધ સંકલ્પોથી ભયભીત થઈને ચિત્તની નિંદા કરવા લાગે છે અને શુદ્ધ સંકલ્પોનું સુખ ભોગવવા લાગે છે. તેનું પરિણામ એ થાય છે કે દબાયેલી અશુદ્ધિ મટી રહી હતી, તે જેમની-તેમ અંકિત રહી જાય છે. આવી દશામાં સાધકે ખૂબ જ સાવધાનીપૂર્વક ચિત્ત-શુદ્ધિ માટે અથાગ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. તેનાથી નિરાશ નહિ થવું જોઈએ, પરંતુ પ્રયત્નશીલ બન્યા રહેવા માટે નિત્ય-નવી ઉત્કંઠા તથા ઉત્સાહ વધવો જોઈએ.

પ્રાકૃતિક નિયમ અનુસાર એવી કોઈ અશુદ્ધિ છે જ નહિ જે સ્વતઃ ન મટી જાય. પરંતુ અશુદ્ધિ-જનિત જે સુખ છે તેનો ત્યાગ આપણે નથી કરતા, એ કારણે અશુદ્ધિની પુનરાવૃત્તિ થતી રહે છે. જો અશુદ્ધિની સ્વતંત્ર સત્તા ન સ્વીકારવામાં આવે અને અશુદ્ધિ-જનિત જે સુખ છે તેને ન અપનાવવામાં આવે, તો ખૂબ જ સુગમતાપૂર્વક અશુદ્ધિ હંમેશા માટે મટી જાય છે.

ચિત્તની અશુદ્ધિનું જ્ઞાન જ ત્યારે થાય છે જ્યારે ચિત્ત-શુદ્ધિની સાધના આરંભ થાય છે. આથી ચિત્તની અશુદ્ધિને જાણીને એ નહિ સમજવું જોઈએ કે ચિત્ત શુદ્ધ નથી થઈ રહ્યું; કેમકે ચિત્તની એકાગ્રતાની સાધના કરતી વખતે જ ચિત્તની ચંચળતાનો બોધ થાય છે અને ચિત્તને નિર્મળ કરતી વખતે જ તેની મલિનતા ભાસે છે. ચિત્તની ચંચળતા તથા મલિનતાનો બોધ ચિત્તની એકાગ્રતા તથા નિર્મળતાનું સાધન છે; કેમકે જે જ્ઞાનથી ચિત્તના વિકારોનો બોધ થાય છે, એ જ જ્ઞાનમાં ચિત્તને નિર્વિકાર બનાવવાનું સામર્થ્ય વિદ્યમાન છે; કેમકે એ જ્ઞાન જેની દેન છે એ સર્વ-સમર્થ છે.

પોત-પોતાની ધારણા અનુસાર કોઈ એ જ્ઞાનને ભૌતિક વિકાસ માનીને, કર્તવ્યપરાયણ થઈને, અશુદ્ધિનો અંત કરી દે છે. કર્તવ્યપરાયણતા વિદ્યમાન રાગને મટાડીને વિશ્રામ પ્રદાન કરે છે, જેથી ચિત્ત સ્વતઃ શાંત, સ્વસ્થ તથા શુદ્ધ થઈ જાય છે; કેમકે વિશ્રામ મળવાથી આવશ્યક શક્તિનો સ્વતઃ વિકાસ થાય છે, જે ચિત્તને શુદ્ધ કરવામાં સમર્થ છે. કોઈ એ જ્ઞાનને

નિજ-વિવેકનો પ્રકાશ માનીને અવિવેક-જનિત અશુદ્ધિનો અંત કરવામાં સમર્થ થાય છે; કારણ કે વિવેક અસંગતા પ્રદાન કરે છે. અસંગતા પ્રાપ્ત થતાં જ ચિરશાંતિ સ્વતઃ આવી જાય છે. આ નિયમ છે કે શાંતિ સર્વ પ્રકારનું સામર્થ્ય પ્રદાન કરવામાં સમર્થ છે. આથી વિવેકીનું ચિત્ત ખૂબ જ સુગમતાપૂર્વક શુદ્ધ થઈ જાય છે. કોઈ એ જ્ઞાનને અનંતની અહેતુની કૃપા-શક્તિ માને છે અને તેનો જ આશ્રય લઈને નિશ્ચિંત થઈ જાય છે. આથી તેને એ વિશ્વાસ થઈ જાય છે કે અનંતની કૃપા-શક્તિ સ્વતઃ ચિત્તને શુદ્ધ, શાંત તથા સ્વસ્થ બનાવી રહી છે.

૪-૫-૫૬

૩. સામર્થ્યનો વિકાસ તેમજ તેનો ઉપયોગ

મારા નિજસ્વરૂપ પરમ પ્રિય,

જેમ-જેમ ચિત્તમાં શુદ્ધતા આવતી જાય છે, તેમ-તેમ સામર્થ્યનો વિકાસ આપોઆપ થાય છે; કેમકે શુદ્ધિમાં શાંતિ અને શાંતિમાં સામર્થ્ય સ્વતઃ સિદ્ધ છે. જો સામર્થ્યનો સદુપયોગ માત્ર સંકલ્પ-પૂર્તિ અર્થાત્ સુખ-ભોગ માટે કરવામાં આવે, તો પરાધીનતા વગેરે અનેક દોષો ઉત્પન્ન થઈ જશે, જે ચિત્તની શુદ્ધિમાં બાધક થશે. એટલા માટે સામર્થ્યનો ઉપયોગ સંકલ્પ-પૂર્તિ-માત્રમાં જ નહિ કરવો જોઈએ; કેમકે સંકલ્પ-પૂર્તિથી જેટલું સુખ મળે છે, તેનાથી કેટલીય વધારે શાંતિ સંકલ્પ-નિવૃત્તિથી પ્રાપ્ત થાય છે. સુખ અને શાંતિમાં એક મોટું અંતર છે—સુખ પ્રાણીને પરાધીનતા, જડતા, મૃત્યુ તેમજ આસક્તિ તરફ લઈ જાય છે અને શાંતિ તેને સ્વાધીનતા, ચિન્મયતા, અમરત્વ તેમજ પ્રેમ તરફ અગ્રેસર કરે છે. આ દૃષ્ટિએ સુખની અપેક્ષાએ શાંતિ ઘણી વધારે મહત્ત્વની વસ્તુ છે. એ ત્યારે જ સુરક્ષિત રહી શકે છે, જ્યારે સંકલ્પોની પૂર્તિનાં સુખને વધારે મહત્ત્વ ન આપવામાં આવે. જ્યારે સંકલ્પ-પૂર્તિનાં સુખની દાસતા નથી રહેતી, ત્યારે સંકલ્પ-ઉત્પત્તિ તથા અપૂર્તિનું દુઃખ સ્વયં નિર્જીવ થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે સુખ-દુઃખનો પ્રભાવ મટતાં જ જિજ્ઞાસા તથા લાલસા સ્વતઃ જાગ્રત થાય છે. જો સાધક શાંતિમાં રમણ કરવા લાગે તો જિજ્ઞાસા તથા લાલસા દબાઈ જશે. જિજ્ઞાસા તથા લાલસામાં શિથિલતા આવતાં જ કોઈ ને કોઈ પ્રકારનો સંકલ્પ ઉત્પન્ન થઈ જશે, જેથી શાંતિ ભંગ થઈ જશે. આથી તેણે સંકલ્પોની અપૂર્તિનાં દુઃખથી ભયભીત ન થવું જોઈએ, તેની પૂર્તિનાં સુખમાં આબદ્ધ ન થવું જોઈએ અને તેની નિવૃત્તિની શાંતિમાં રમણ ન કરવું જોઈએ.

ચિત્તમાં અશુદ્ધિ સામર્થ્યના દુરુપયોગથી આવે છે અને શુદ્ધિ સ્વાભાવિક છે. સામર્થ્યના દુરુપયોગનો આરંભ ક્યારે થયો, એ નથી કહી શકાતું. પરંતુ જો સામર્થ્યનો દુરુપયોગ ન કરવામાં આવે, તો ચિત્ત શુદ્ધ થઈ જાય છે. આથી સામર્થ્યનો દુરુપયોગ જ ચિત્તની અશુદ્ધિમાં હેતુ

છે. સામર્થ્યનો દુરુપયોગ ન કરવાથી સદુપયોગ સ્વતઃ થવા લાગે છે. હવે જો કોઈ એમ કહે કે અમે તો અસમર્થ છીએ, તો પ્રાકૃતિક નિયમ અનુસાર સર્વાંશમાં અસમર્થતા કોઈ પણ વ્યક્તિમાં નથી હોતી અને જો તેને અસમર્થ સ્વીકાર કરી પણ લેવામાં આવે, તો પણ એ તો માનવું જ પડશે કે અસમર્થતાથી કોઈ પ્રકારનું અહિત નથી થઈ શકતું, અર્થાત્ અસમર્થતાથી અકર્તવ્યનો જન્મ જ નથી થઈ શકતો. અસમર્થ પ્રાણી તો સ્વતઃ જ તેના પર નિર્ભર થઈ જાય છે, જે સર્વસમર્થ છે. આ દૃષ્ટિએ અસમર્થતાથી ચિત્ત અશુદ્ધ નથી થતું, પરંતુ સામર્થ્યના દુરુપયોગથી જ ચિત્ત અશુદ્ધ થાય છે. કર્તવ્યપાલનમાં અસમર્થતાની વાત મનમાં ત્યારે જ આવે છે, જ્યારે આપણે પ્રાપ્ત સામર્થ્યનો વ્યય સુખ-ભોગમાં કરવા લાગીએ છીએ. અસમર્થતાને કારણે આપણું ચિત્ત અશુદ્ધ થઈ ગયું, આ વાત કોઈ પણ પ્રકારે યુક્તિયુક્ત નથી. અસમર્થતા-કાળમાં જે નિર્ભરતા પ્રાપ્ત થાય છે, એ જ સામર્થ્યના સદુપયોગથી પણ પ્રાપ્ત થાય છે; કેમકે સામર્થ્યનાં દુરુપયોગથી સામર્થ્યનું અભિમાન ગળી જાય છે. આ દૃષ્ટિએ ચિત્ત-શુદ્ધિમાં અસમર્થતા અને સામર્થ્યના સદુપયોગનું સમાન સ્થાન છે.

હવે વિચાર એ કરવાનો છે કે સામર્થ્યના સદુપયોગ અને દુરુપયોગનો અર્થ શું છે ? સ્વાધીનતા, ચિન્મયતા તેમજ અમરત્વથી વિમુખ થઈને વસ્તુ, અવસ્થા, પરિસ્થિતિઓ દ્વારા સુખભોગમાં સામર્થ્યનો વ્યય કરવો જ તેનો દુરુપયોગ છે. એવું કરવાથી પ્રાણી જડતા, પરાધીનતા તેમજ મૃત્યુ વગેરે દોષોમાં આબદ્ધ થઈ જાય છે, જે કોઈને પણ અભીષ્ટ નથી. એટલું જ નહિ, સુખ-ભોગથી પ્રમાદ, હિંસા વગેરે વિકારો સ્વતઃ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે, જેથી પોતાનું અકલ્યાણ અને સમાજનું અહિત થવા લાગે છે. અને જો પ્રાપ્ત સામર્થ્યથી કોઈનું અહિત ન હોય, આપણી પ્રસન્નતા કોઈ બીજા પર નિર્ભર ન હોય અર્થાત્ જેની સાથે નિત્ય સંબંધ તથા આત્મીયતા નથી તેના પર નિર્ભર ન હોય, તો એ સામર્થ્યનો સદુપયોગ છે. એટલું જ નહિ, પ્રાકૃતિક નિયમ અનુસાર પ્રાપ્ત સામર્થ્ય કોઈ અસમર્થની ધરોહર છે. એ કોઈને કામ આવવી જોઈએ અર્થાત્ સર્વ-હિતકારી પ્રવૃત્તિમાં જ સામર્થ્યનો સદ્વ્યય છે. સામર્થ્યનો સદુપયોગ થતાં

જ હિંસા જેવા ભયંકર દોષો સ્વતઃ મટી જાય છે, જેનાં મટતાં જ સ્નેહની એકતા આપોઆપ આવી જાય છે. સ્નેહની એકતાથી ભેદ ગળી જાય છે. તેનાં ગળતાં જ સર્વ પ્રકારના ભય અને સંઘર્ષ મટી જાય છે. જેનાં મટતાં જ ચિર શાંતિની સ્થાપના સ્વતઃ થઈ જાય છે, જેમાં પોતાનું કલ્યાણ તથા સૌનું હિત નિહિત છે.

હવે વિચાર એ કરવાનો છે કે સામર્થ્યના દુરુપયોગમાં આપણી પ્રવૃત્તિ જ કેમ થાય છે ? સંકલ્પ-અપૂર્તિનું જે દુઃખ છે, તેને આપણે હર્ષપૂર્વક સહન નથી કરી શકતા અને એ ભૂલી જઈએ છીએ કે સંકલ્પ-અપૂર્તિમાં પણ હિત છે. સંકલ્પ-પૂર્તિને જ સર્વ કાંઈ માની બેસીએ છીએ, આ જ કારણે સામર્થ્યના દુરુપયોગમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે. જો કે સંકલ્પ-પૂર્તિમાં વસ્તુ, વ્યક્તિ વગેરેનું જ મહત્ત્વ વધે છે, જેનાથી ચિત્તમાં લોભ, મોહ વગેરે વિકારો ઉત્પન્ન થઈ જાય છે, છતાં પણ સંકલ્પ-પૂર્તિને જ મહત્ત્વ આપીને પ્રાણી ચિત્તને અશુદ્ધ કરતો રહે છે.

હવે જો કોઈ એમ કહે કે સંકલ્પ-પૂર્તિ પણ તો જીવનનું એક આવશ્યક અંગ છે; કેમકે કેટલાક સંકલ્પો એવા પણ તો ઉઠે છે કે જેનું પૂરું થવું અનિવાર્ય છે. **જે સંકલ્પોનું પૂરું થવું અનિવાર્ય છે, તે તો પ્રાકૃતિક નિયમ અનુસાર સ્વતઃ પૂરા થઈ જાય છે.** જે સંકલ્પો સ્વતઃ પૂરા થાય છે, જો તેની પૂર્તિનાં સુખમાં આપણે પોતાને આબદ્ધ ન કરીએ, તો સંકલ્પોની પૂર્તિ પણ સંકલ્પ-નિવૃત્તિનું સાધન બની જાય છે. આથી સંકલ્પ ભલે જ પૂરા થાય, પરંતુ તેની પૂર્તિનું મહત્ત્વ ચિત્તમાં અંકિત ન થાય, તો ખૂબ સુગમતાપૂર્વક અનાવશ્યક સંકલ્પ મટી જાય છે, જેનાં મટતાં જ સંકલ્પ-પૂર્તિ-અપૂર્તિમાં કોઈ ભેદ જ નથી રહેતો અને સાધક એ જીવનનો અધિકારી થઈ જાય છે, જે સંકલ્પ-ઉત્પત્તિ તથા પૂર્તિથી પહેલા છે, જેમાં કોઈ પ્રકારનો અભાવ નથી. આ દૃષ્ટિએ સંકલ્પ-પૂર્તિનું જીવનમાં સ્થાન ભલે જ હોય, પરંતુ તેનું કોઈ વિશેષ મહત્ત્વ નથી. આ રહસ્યને જાણી લેવાથી સાધક ખૂબ સુગમતાપૂર્વક સંકલ્પ-પૂર્તિનાં પ્રભાવથી મુક્ત થઈ જાય છે.

સંકલ્પ-પૂર્તિનાં પ્રભાવથી મુક્ત થતાં જ બધી પરિસ્થિતિઓથી પોતાનું મહત્ત્વ વધી જાય છે અર્થાત્ વસ્તુ વગેરેની દાસતા મટી જાય છે, જેનાં

મટતાં જ નિર્લોભતા, નિર્મોહતા વગેરે દિવ્ય ગુણો સ્વતઃ આવવા લાગે છે, જેથી ખૂબ જ સુગમતાપૂર્વક ચિત્ત શુદ્ધ થઈ જાય છે. પરંતુ જો સાધક એ ગુણોનો ઉપભોગ કરવા લાગે તો પરિચ્છિન્નતામાં આબદ્ધ થઈને ચિત્તને અશુદ્ધ કરી લે છે અર્થાત્ તેનો અહંભાવ પુષ્ટ થઈ જાય છે. જો કે અહંભાવનું મહત્ત્વ પરિસ્થિતિઓની દાસતાથી મુક્ત કરવામાં સમર્થ છે, પરંતુ જો તેને જ જીવન માની લેવામાં આવે, તો અનેક પ્રકારના ભેદ ઉત્પન્ન થાય છે, જેનાં થતાં જ ચિત્તમાં રાગ-દ્વેષ વગેરે વિકારો ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. આ દૃષ્ટિએ અહંનું મહત્ત્વ ચિત્ત અશુદ્ધ જ કરે છે. જેમ કોઈ આખી નદીને પાર કરીને કિનારા પર આવીને ડૂબી જાય, એ જ દશા એ સાધકની થાય છે, જે પરિસ્થિતિઓની દાસતાથી મુક્ત થઈને અહં-ભાવની પૂજામાં લાગી જાય છે. એનું પરિણામ એ થાય છે કે સાધન-પ્રણાલિઓમાં, વિચારધારામાં જે મહાનતા હોય છે, જેનાથી સાધકને સિદ્ધિ મળે છે, જે આદરણીય છે, તેમાં જ્યારે અહં-ભાવની છાપ લાગી જાય છે, ત્યારે અહં-ભાવના દોષો એ પદ્ધતિઓમાં આવી જાય છે અને પદ્ધતિઓની મહાનતાનાં આધાર પર સાધકોમાં મિથ્યા અભિમાન આવી જાય છે, જેનાં આવતા જ સ્નેહની એકતા મટી જાય છે. તેનાં મટતાં જ સંઘર્ષો ઉત્પન્ન થઈ જાય છે અને સાધક-ગણ પોત-પોતાની પદ્ધતિઓનાં નામ લઈને તેનો મહિમા ગાતા રહે છે. પરંતુ પદ્ધતિ અને જીવનમાં એટલી ભિન્નતા થઈ જાય છે કે જે પદ્ધતિનો તેઓ મહિમા ગાય છે, તેનો ધોર વિરોધ તેનાં જ જીવન દ્વારા સ્વતઃ થવા લાગે છે. અર્થાત્ જે કહે છે, જે માને છે અને જેનો પ્રચાર કરે છે તેનો પ્રભાવ તેનાં જીવનમાં લેશમાત્ર પણ નથી રહેતો. તેનું પરિણામ એ હોય છે કે મસ્તિષ્ક તથા હૃદયમાં સંતુલન નથી રહેતું. જેથી ચિત્ત અશુદ્ધ થઈ જાય છે. અહંનો પૂજારી સાધક, પદ્ધતિ અને જીવનમાં ભેદ હોવા છતાં પદ્ધતિનાં નામ પર પોતાના પ્રાણ પણ દઈ દે છે, પરંતુ બીજાઓ દ્વારા પોતાની પદ્ધતિનો વિરોધ નથી સહન કરી શકતો. અર્થાત્ પોતાની પદ્ધતિ પ્રત્યે તેની એટલી આસક્તિ થઈ જાય છે કે તે બીજી પદ્ધતિઓનો અનાદર કરે છે અને પોતાની પદ્ધતિનું અનુસરણ સ્વયં નથી કરી શકતો, પરંતુ બીજાઓ પાસે પોતાની પદ્ધતિ મનાવવા માટે જે નહિ

કરવું જોઈએ એ પણ કરે છે. આ પદ્ધતિઓની આસક્તિનું પરિણામ છે, જેનો જન્મ ચિત્તની અશુદ્ધિથી થયો છે.

જો કે પ્રત્યેક પદ્ધતિ કોઈ ને કોઈ સાધક માટે હિતકર અવશ્ય છે. પરંતુ એવી કોઈ પદ્ધતિ હોઈ જ નથી શકતી જે સર્વાશમાં બધા માટે હિતકર સિદ્ધ હોય; કેમકે પદ્ધતિની ઉત્પત્તિ વ્યક્તિની યોગ્યતા, રુચિ તેમજ પરિસ્થિતિ વગેરેથી થાય છે. સર્વાશમાં સમાન યોગ્યતા, રુચિ તથા પરિસ્થિતિ બે વ્યક્તિઓની પણ નથી હોતી, તો પછી કોઈ પદ્ધતિને એટલું મહત્ત્વ આપવું કે તેને બધા જ માની લે, આ એ પદ્ધતિના સમર્થકના અહં-ભાવનો વિકાર છે. આ કારણે જ્યાં સુધી અહં-ભાવરૂપી અણુ ન તોડવામાં આવે, ત્યાં સુધી ન તો ચિત્ત જ શુદ્ધ થઈ શકે છે અને ન દિવ્ય-ચિન્મય જીવનથી જ અભિન્નતા થઈ શકે છે. આથી ચિત્ત-શુદ્ધિ માટે જ્યાં સંકલ્પ-પૂર્તિનાં મહત્ત્વનો વિરોધ છે, ત્યાં અહં-ભાવનાં મહત્ત્વનો પણ ધોર વિરોધ છે. અહંને મહત્ત્વ આપવું અનંતથી વિમુખ થવું છે અને ચિત્તને અશુદ્ધ કરવું છે. ચિત્તનાં અશુદ્ધ રહેવાથી કોઈને પણ ન તો ચિર-શાંતિ તથા સામર્થ્ય મળી શકે છે અને ન અમરત્વ તથા અગાધ અનંત રસની ઉપલબ્ધિ થઈ શકે છે. આ દૃષ્ટિએ ચિત્ત-શુદ્ધિ અત્યંત આવશ્યક છે. પરંતુ એ ત્યારે સંભવ થશે, જ્યારે અહં અનંતને સમર્પિત કરી દેવામાં આવે. એના માટે સાધકે સંકલ્પની પૂર્તિ, અપૂર્તિ તેમજ નિવૃત્તિથી અતીતના જીવન પર અવિચલ વિશ્વાસ કરવો અનિવાર્ય છે.

૫-૫-૫૬

૪. વ્યક્તિત્વની દાસતા તેમજ ગુણોનું અભિમાન

મારા નિઃસ્વરૂપ પરમ પ્રિય,

ગુણોનું અભિમાન તથા સીમિત પ્રીતિથી ચિત્ત અશુદ્ધ થાય છે. ગુણોનું અભિમાન શરીર અને વિશ્વમાં, વ્યક્તિ અને સમાજમાં, બે વર્ગોમાં, બે સંબંધીઓમાં, બે દળોમાં પરસ્પર કોઈ ને કોઈ પ્રકારનો ભેદ અવશ્ય ઉત્પન્ન કરે છે. એટલું જ નહિ, જિજ્ઞાસાની અપૂર્તિ અને કામનાની ઉત્પત્તિમાં પણ ગુણોનાં અભિમાનથી ઉત્પન્ન થતો ભેદ જ કારણભૂત છે. પ્રેમી અને પ્રેમાસ્પદની વચ્ચે જો કોઈ દૂરતા ઉત્પન્ન કરે છે, તો એ ગુણોનું અભિમાન જ છે. આ દૃષ્ટિએ ગુણોના અભિમાનનું સાધકનાં જીવનમાં કોઈ સ્થાન જ નથી અર્થાત્ તે સર્વથા ત્યાજ્ય છે.

એ નિયમ છે કે ગુણોનાં અભિમાન તથા સીમિત પ્રીતિથી ચિત્તમાં કોઈ ને કોઈ પ્રકારની અશુદ્ધિ અવશ્ય આવી જાય છે; કેમકે ગુણોનાં અભિમાનથી વ્યક્તિત્વનું મહત્ત્વ વધે છે અને સીમિત પ્રીતિથી દ્વેષની ઉત્પત્તિ થાય છે, જેથી વેર-ભાવ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે, જે સમસ્ત સંઘર્ષોનું મૂળ છે. જો કે વ્યક્તિ સમાજના અધિકારોનો પુંજ છે, બીજું કંઈ નહિ. પરંતુ વ્યક્તિત્વની દાસતા સાધકને અધિકાર-લાલસામાં આબદ્ધ કરી દે છે, જેથી તે બિચારો દીન થઈ જાય છે. તે પોતાની પ્રસન્નતા બીજાઓનાં કર્તવ્ય તથા ઉદારતા પર જ નિર્ભર કરી લે છે. જો તેના અધિકારની પૂર્તિ થઈ ગઈ, તો રાગમાં આબદ્ધ થઈ જાય છે અને જો અધિકારની પૂર્તિ ન થઈ, તો ક્રોધની અગ્નિમાં બળવા લાગે છે. રાગ અને ક્રોધ બન્ને જ ચિત્તને અશુદ્ધ કરી દે છે.

રાગ ભોગ-વાસનાઓમાં આબદ્ધ કરી દે છે અને ક્રોધથી કર્તવ્યની, સ્વરૂપની અને પ્રેમાસ્પદની વિસ્મૃતિ થઈ જાય છે. કર્તવ્યની વિસ્મૃતિથી વ્યક્તિનું અકલ્યાણ થાય છે અને સમાજમાં અસુંદરતા આવી જાય છે, કેમકે

કર્તવ્યપરાયણતાથી જ વ્યક્તિ સત્પથ તરફ અગ્રેસર થઈ શકે છે, જેનાથી સુંદર સમાજનું નિર્માણ થાય છે. આ દૃષ્ટિએ કર્તવ્યની વિસ્મૃતિથી વ્યક્તિ અને સમાજ બન્નેની જ ક્ષતિ થાય છે; કારણ કે કર્તવ્યપરાયણતાથી વિદ્યમાન રાગની નિવૃત્તિ થઈ જાય છે, જેથી સાધક સત્યની શોધ કરવામાં સમર્થ થાય છે અને કર્તવ્યપરાયણતા કોઈના અધિકારનું અપહરણ નથી થવા દેતી. જ્યારે કોઈના અધિકારોનું અપહરણ નથી થતું, ત્યારે સ્વતઃ સુંદર સમાજનું નિર્માણ થઈ જાય છે. સ્વરૂપની વિસ્મૃતિ દેહ વગેરે વસ્તુઓ સાથે તદ્દરૂપ કરી દે છે, જેથી બિચારો સાધક અમરત્વથી વિમુખ થઈ, મોહમાં આબદ્ધ થઈ જાય છે અને મૃત્યુ તરફ અગ્રેસર થાય છે. પ્રેમાસ્પદની વિસ્મૃતિ અનેક આસક્તિઓને ઉત્પન્ન કરી દે છે, જેથી બિચારો સાધક અગાધ, અનંત રસથી વિમુખ થઈ જાય છે. આ દૃષ્ટિએ ક્રોધનો ત્યાગ અનિવાર્ય છે. પરંતુ એ ત્યારે થઈ શકે છે, જ્યારે વ્યક્તિ અધિકાર-લાલસાથી મુક્ત થઈને બીજાઓનાં અધિકારોની રક્ષામાં તત્પર બન્યો રહે.

ભોગ-વાસનાઓમાં આબદ્ધ પ્રાણી નિત્ય-યોગથી વિમુખ થઈ જાય છે. તેનું પરિણામ ખૂબ જ ભયંકર હોય છે; કારણ કે ભોગ-વાસનાઓ ભોગીને ભોગમાં પ્રવૃત્ત કરીને તેને શક્તિહીન, પરાધીન બનાવી દે છે અને જડતામાં આબદ્ધ કરી દે છે. આ દૃષ્ટિએ ભોગ-વાસનાઓને ત્યાગીને નિત્ય-યોગ પ્રાપ્ત કરવો અનિવાર્ય છે. આ નિયમ છે કે નિત્ય-યોગથી ચિર શાંતિ તથા સામર્થ્ય તેમજ સ્વાધીનતા સ્વતઃ પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ એ ત્યારે સંભવ થશે, જ્યારે સાધક અધિકાર-લાલસાથી મુક્ત થઈને, રાગ તથા ક્રોધરહિત થઈ જાય. રાગ તથા ક્રોધનો અંત કરવા માટે પ્રાણીએ વ્યક્તિત્વની દાસતાથી મુક્ત થવું અનિવાર્ય છે.

વ્યક્તિત્વની દાસતાનો અંત કરવા માટે ગુણોનાં અભિમાનને ગાળવું જ પડશે. એ ત્યારે સંભવ થશે, જ્યારે સાધક પર-દોષ-દર્શનથી વિમુખ થઈને, નિજ-દોષ જાણવાનો પ્રયત્ન કરે. આ નિયમ છે કે પર-દોષ-દર્શન ન કરવાથી નિજ-દોષનું દર્શન સ્વતઃ થઈ જાય છે. તેનાં થતાં જ ગુણોનું અભિમાન ગળવા લાગે છે. ગુણોનું અભિમાન ગળતાં જ બધા દોષો સ્વતઃ મટી જાય છે; કેમકે પોતાની દૃષ્ટિમાં કોઈ પણ પ્રાણી પોતાને

નિંદનીય નથી રાખવા ઈચ્છતો. આ નિયમ છે કે પોતાની દૃષ્ટિમાં નિંદનીય ન રહેવાથી જ વાસ્તવિક પ્રસન્નતાનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે અને પછી કોઈ પ્રકારના દોષની ઉત્પત્તિ નથી થતી.

ગુણોનું અભિમાન દોષોની ભૂમિમાં જ ઉપજે છે, નિર્દોષતામાં નહિ, અને દોષોની ભૂમિ પર-દોષ-દર્શનથી સુરક્ષિત રહે છે. પર-દોષ-દર્શન કરવાવાળી દૃષ્ટિ સીમિત ગુણોને મહત્ત્વ આપવાથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. સાધક જ્યારે દોષ-જનિત આસક્તિને બળપૂર્વક દબાવવાની ચેષ્ટા કરે છે, ત્યારે કોઈ પ્રલોભનથી પ્રેરિત થઈને પોતાના અહં-ભાવમાં સીમિત ગુણોનો આરોપ કરી દે છે. તેનાથી દોષ-જનિત આસક્તિ તો નથી મટી શકતી, પરંતુ ગુણોનો આશ્રય લઈને સાધક તેનાં અભિમાનમાં આબદ્ધ થઈ જાય છે અને પછી તેનાં હૃદય અને મસ્તિષ્કમાં સામંજસ્ય નથી રહેતું. તેનું પરિણામ એ થાય છે કે તે જેમાં ચિત્તને લગાવવા ચાહે છે તેમાં લગાવી નથી શકતો અને જેનાથી હટાવવા ચાહે છે તેનાથી હટાવી નથી શકતો અથવા એમ કહો કે જે કરવું જોઈએ એ કરી નથી શકતો અને જે ન કરવું જોઈએ તેની રુચિ નષ્ટ નથી થતી. આ ભયંકર અવસ્થામાં બિચારો સાધક જે કરવું જોઈએ તેને કરવાના અભિનય-જેવું કરતો રહે છે અને જે ન કરવું જોઈએ તેની વાસનાને બળપૂર્વક દબાવતો રહે છે, પરંતુ મટાડી નથી શકતો.

ચિત્તમાં આ પ્રકારની વાસના-જનિત દબાયેલી અશુદ્ધિ ક્યારેક ને ક્યારેક પ્રગટ થઈ જ જાય છે, જેથી ભયભીત થઈને સાધક સમજવા લાગે છે કે હું ઉન્નતિના પથથી ચ્યુત થઈ ગયો. પરંતુ વાત એવી નથી. ગુણોનું અભિમાન રાખીને કોઈ પણ ઉન્નતિના પથ પર અગ્રેસર નથી થઈ શકતો. દબાયેલા દોષનું પ્રગટ થવું દોષ નથી, પરંતુ નિર્દોષતાનું સાધન છે. વાસ્તવિક દોષ તો અભિમાન-યુક્ત ગુણ જ છે, જેને આપણે પ્રમાદવશ મહત્ત્વ આપતા રહીએ છીએ. સાધકને પોતાનામાં ગુણોનો ભાસ ત્યારે જ થાય છે, જ્યારે તેની દૃષ્ટિ બીજાઓની નિર્બળતા પર જાય છે. વાસ્તવિક ગુણોનો પ્રાદુર્ભાવ થવાથી તેનો ભાસ નથી થતો. આથી જ્યાં સુધી ગુણોનો ભાસ થાય, ત્યાં સુધી સમજવું જોઈએ કે ગુણોનાં સ્વરૂપમાં કોઈ દોષ છે.

એ નિર્વિવાદ સત્ય છે કે ગુણોનાં અભિમાનના આધાર પર જ સીમિત અહંભાવ જીવિત છે અને તેનાથી જ કોઈ ભલો અને કોઈ બૂરો, કોઈ નાનો અને કોઈ મોટો, કોઈ ઊંચો અને કોઈ નીચો ભાસે છે. અહંભાવનાં રહેતાં કામનાઓનો નાશ નથી થઈ શકતો, તેના નષ્ટ થયા વિના નિસ્સંદેહતા નથી આવી શકતી અને નિસ્સંદેહતા વિના નિર્ભયતા, સમતા, મુદ્દિતા વગેરેનો પ્રાદુર્ભાવ નથી થતો. આ દૃષ્ટિએ સીમિત અહંભાવનો અંત કરવા માટે ગુણોનાં અભિમાનનો ત્યાગ પરમ અનિવાર્ય છે.

અહંભાવની પૂજાથી ગુણોનું અભિમાન સુરક્ષિત રહે છે. હવે વિચાર એ કરવાનો છે કે અહંભાવની પૂજા શું છે? પોતાનાં સુખથી જ સુખી થવું અર્થાત્ પોતાનાં સન્માનમાં, પોતાની જ ખ્યાતિમાં, પોતાના જ પ્યારમાં રમણ કરતા રહેવું અને તેના જ માટે ઉપર-ઉપરથી ગુણોનો લેપ ચડાવવો, જેથી વ્યક્તિત્વની પૂજામાં ક્ષતિ ન થાય, પરંતુ પોતાની જ દૃષ્ટિમાં પોતાને પૂજાને યોગ્ય ન જોવો, છતાં પણ બીજાઓથી પૂજાની આશા રાખવી— આ જ પ્રમાદથી અહંભાવ પોષિત થાય છે.

સાધક પોતાની દૃષ્ટિમાં જેવો છે, જો તેવો બીજાઓની દૃષ્ટિમાં રહેવા ઈચ્છે, તો ખૂબ જ સુગમતાપૂર્વક ગુણોનાં અભિમાનથી મુક્ત થઈ શકે છે અને સાચા સન્માનને યોગ્ય બની શકે છે. પરંતુ આવું શક્ય બનવા માટે તે પોતાને અસમર્થ અનુભવે છે, કારણ પોતાના જાણેલા દોષોના ત્યાગમાં તે અસાવધાની કરે છે. એ નિયમ છે કે જે પોતાની દૃષ્ટિમાં દોષી છે, એ જ બીજાઓ પાસે નિર્દોષ કહેવરાવવાની આશા કરે છે અર્થાત્ દોષ-જનિત વેદનાને દબાવવા માટે બીજાઓની દૃષ્ટિમાં નિર્દોષ બન્યો રહેવાનો પ્રયાસ કરે છે અને તેના જ માટે ઉપરથી ગુણોનો બળપૂર્વક વેષ બનાવે છે. બનાવેલો વેષ ક્યારેક ને ક્યારેક બગડી જાય છે. સાધક પોતાની જ દૃષ્ટિમાં આદરને યોગ્ય બન્યો રહેવા માટે પ્રયત્નશીલ રહે, તો અહંભાવની દાસતા તથા ગુણોનાં અભિમાનથી રહિત થઈ શકે છે. એ ત્યારે જ સંભવ થશે, જ્યારે પોતાના જાણેલા દોષોનો ત્યાગ કરવામાં તે સર્વદા તત્પર રહે. એ નિયમ છે કે દોષોનો ત્યાગ કરતાં જ ગુણોનું અભિમાન સ્વતઃ જ ગળી જાય છે, જેનાં ગળતાં જ ચિત્ત શુદ્ધ થઈ જાય છે.

હવે વિચાર કરવાનો છે કે ગુણ શું છે અને દોષ શું છે? બીજાઓ તરફથી પોતાના પ્રત્યે થવાવાળા દોષોનું જ્ઞાન સ્વતઃ થઈ જાય છે અને બીજાઓ પાસે આપણે એ જ આશા કરીએ છીએ જે ગુણ છે. કોઈ પણ પોતાનો અનાદર, હાનિ, ક્ષતિ નથી ઈચ્છતું. સૌ આદર અને પ્યાર તથા રક્ષા ઈચ્છે છે. જે પ્રવૃત્તિઓથી કોઈની ક્ષતિ થાય, કોઈનો અનાદર થાય, કોઈનું અહિત થાય, તે બધા દોષ છે અને જે પ્રવૃત્તિઓથી બીજાઓનું હિત, લાભ તેમજ પ્રસન્નતા થાય, તે બધા ગુણ છે. ગુણોનો ઉપયોગ બીજાઓ પ્રત્યે થાય છે અને તેનાથી પોતાનો વિકાસ સ્વતઃ થઈ જાય છે. જે પ્રવૃત્તિઓથી બીજાઓનું અહિત થાય છે, એ પ્રવૃત્તિઓથી પોતાનું પણ અકલ્યાણ જ થાય છે. આ રહસ્ય જાણી લેવાથી બીજાઓનાં અહિતની કામના હંમેશા માટે મટી જાય છે અને સર્વ-હિતકારી ભાવના સ્વતઃ જાગ્રત થાય છે. સર્વ-હિતકારી ભાવનાની ભૂમિમાં જ ગુણો વિકાસ પામે છે. જે કોઈનું ખરાબ નથી ઈચ્છતો, તેનાં બધા દોષો સ્વતઃ મટી જાય છે. એક જ દોષ સ્થાન-ભેદથી અલગ-અલગ પ્રકારનો ભાસે છે. સર્વાંશમાં કોઈ પણ દોષનાં મટી જવાથી બધા દોષો મટી જાય છે અને સર્વાંશમાં કોઈ પણ ગુણને અપનાવી લેવાથી બધા ગુણો સ્વતઃ આવી જાય છે. આ દૃષ્ટિએ દોષોની નિવૃત્તિ અને સદ્ગુણોની અભિવ્યક્તિ યુગપદ્ છે. સર્વાંશમાં સદ્ગુણોની અભિવ્યક્તિ થવાથી નિરભિમાનતા આવી જાય છે, કેમકે ત્યારે દોષોની ઉત્પત્તિ નથી થતી અને ગુણો સાથે અભિન્નતા થઈ જાય છે. આ નિયમ છે કે જેનાથી અભિન્નતા થઈ જાય છે, તેનો ભાસ નથી થતો, અર્થાત્ તેમાં અહં-બુદ્ધિ નથી થતી, પરંતુ એ જીવન થઈ જાય છે. સર્વાંશમાં સદ્ગુણોની અભિવ્યક્તિ જીવનમાં ત્યારે સંભવ છે, જ્યારે દબાયેલી અશાંતિ પ્રગટ થઈને મટી જાય અને વાસ્તવિક ચિર-શાંતિની સ્થાપના થઈ જાય. શાંતિનો વેષ બનાવીને બેસી જવું અને અંદર વિપ્લવ ઉઠતો રહે, તેને પ્રગટ ન કરવો, ચિત્તને અશુદ્ધ રાખવું છે. હવે વિચાર એ કરવાનો છે કે એવો શાંતિનો વેષ પ્રાણી શા માટે બનાવે છે ? બીજાઓની દૃષ્ટિમાં મિથ્યા આદર મેળવવાનાં પ્રલોભનથી ઉપરથી શાંત અને અંદરથી ક્ષુભિત બનેલો રહે છે. દબાયેલો ક્ષોભ અનેક પ્રકારના રોગ ઉત્પન્ન કરે

છે અને પ્રાણીને શક્તિહીન બનાવી દે છે, જેથી અનેક પ્રકારના ભય ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. ક્ષોભરહિત થવા માટે પોતાની અંદરનું ચિત્ર ખૂબ જ સાવધાનીથી પ્રકાશિત કરી દે, તો ક્ષોભ મટવા લાગે છે અને જે કરવું જોઈએ તેનો બોધ થઈ જાય છે, જેથી માનસિક શાંતિ સુરક્ષિત થઈ જાય છે. માનસિક શાંતિ સુરક્ષિત રહેવાથી અસમર્થતા મટી જાય છે. સામર્થ્યનો સદુપયોગ કરતાં જ ક્ષોભ હંમેશા માટે મટી જાય છે, જેનાં મટતાં જ ચિત્ત શુદ્ધ થઈ જાય છે.

કોઈને ક્ષુભિત ન કરવામાં જ ક્ષોભરહિત થવું નથી, પરંતુ કોઈથી ક્ષુભિત ન થવું અને કોઈને ક્ષુભિત ન કરવાનું આવડી જાય, ત્યારે સમજવું જોઈએ કે ક્ષોભથી છૂટકારો મળી ગયો. કોઈ આપણને ખરાબ સમજશે, આ ભયથી આપણે શાંત જ રહેવાનું છે, પોતાના ક્ષોભને પ્રગટ નથી કરવાનો, આ શાંતિનું કોઈ મહત્ત્વ નથી. ભયરહિત શાંતિ જ વાસ્તવિક શાંતિ છે. એ ત્યારે જ સંભવ છે, જ્યારે અનુકૂળતા તથા પ્રતિકૂળતાઓનાં આક્રમણનો પ્રભાવ જ ન હોય. ખરાબ કહેવરાવવાનો ભય અને સજ્જન કહેવરાવવાનું પ્રલોભન જ્યાં સુધી રહેશે, ત્યાં સુધી ચિત્ત શુદ્ધ નથી થઈ શકતું. જો બૂરાઈ હોય, તો તેનો ત્યાગ કરવાનો છે. આપણને કોઈ ખરાબ ન સમજે, એથી આપણે ભલા થઈ નથી જતા, ભલા તો બૂરાઈના ત્યાગથી જ થઈ શકીએ છીએ. કોઈમાં સુંદરતા અને કોઈમાં અસુંદરતાનું પ્રતીત થવું, કોઈનાં પ્રત્યે આકર્ષણ અને કોઈનાં પ્રત્યે વિકર્ષણ ઉત્પન્ન થવું, ચિત્તની અશુદ્ધિનું જ પરિણામ છે; કારણ કે પોતાનો દોષ જ કોઈમાં મહત્ત્વનું દર્શન કરાવે છે અને પોતાનાં અભિમાનથી જ કોઈનાંમાં દોષ ભાસે છે. નિર્દોષતા તથા નિરભિમાનતા આવી જવાથી ન કોઈના પ્રત્યે આકર્ષણ થાય છે અને ન કોઈનાથી વિકર્ષણ. આથી જાણેલા દોષને ત્યાગીને, ગુણોનાં અભિમાનથી રહિત, અહંભાવની દાસતાથી મુક્ત થઈને ચિત્ત શુદ્ધ કરી લેવું જોઈએ. ચિત્તનાં શુદ્ધ થવાથી ઈન્દ્રિય-જ્ઞાનથી અનેક ભેદ દેખાવા છતાં પણ વાસ્તવિક અભેદતા પ્રાપ્ત થાય છે, જેના થતાં જ સમતા આવી જાય છે, જે વાસ્તવિક જીવનથી અભિન્ન કરવામાં સમર્થ છે.

૫. પ્રાપ્તનો સદુપયોગ

મારા નિજસ્વરૂપ પરમ પ્રિય,

ગુણ-દોષ-યુક્ત જીવન જ વર્તમાન વસ્તુસ્થિતિ છે. તેના આધારે જ પ્રાણીનું વ્યક્તિત્વ જીવિત છે. કેવળ દોષોના આધાર પર કોઈનું પણ વ્યક્તિત્વ અર્થાત્ અહં-ભાવ જીવિત નથી રહી શકતો. એવી કોઈ વ્યક્તિ હોઈ જ નથી શકતી, જે સર્વાશમાં દોષી હોય. ખરાબમાં ખરાબ વ્યક્તિ પણ કોઈ-ને-કોઈ અંશમાં કોઈ-ને-કોઈ માટે ભલો સિદ્ધ થાય છે. વ્યક્તિઓમાં કેવળ અંતર એટલું જ હોય છે કે કોઈનામાં ગુણોની અધિકતા અને દોષોની ન્યૂનતા અને કોઈનામાં દોષોની અધિકતા અને ગુણોની ન્યૂનતા. આ આધાર પર આપણે કોઈને ભલો અને કોઈને બૂરો માની બેસીએ છીએ. ગુણ-દોષ સમાન અવસ્થામાં કોઈ વ્યક્તિમાં નથી હોતા; કેમકે બે વિરોધી શક્તિઓ સરખી થવાથી ગતિ-શૂન્ય થઈ જાય છે. ગતિ ત્યાં સુધી રહે છે, જ્યાં સુધી વૈષમ્ય હોય.

જે પ્રમાણે પ્રત્યેક કાષ્ઠમાં કોઈ-ને-કોઈ અંશમાં અગ્નિ વિદ્યમાન રહે છે, ત્યારે જ કાષ્ઠનું અસ્તિત્વ ઉપયોગી સિદ્ધ થાય છે. જો કોઈ કારણે અગ્નિની માત્રા અધિક થઈ જાય, તો કાષ્ઠ કાષ્ઠનાં રૂપમાં ઉપયોગી નથી રહેતું અને જો કાષ્ઠ કોઈ અંશમાં ન રહે, તો પ્રજ્વલિત અગ્નિ પણ શાંત થઈ જાય છે. એ જ પ્રમાણે ગુણ-દોષનાં વૈષમ્યનાં આધાર પર જ સીમિત અહં-ભાવની સિદ્ધિ થાય છે અને તેમાં કર્તૃત્વ અને ભોક્તૃત્વ જીવિત રહે છે. એ જ કર્તૃત્વ અને ભોક્તૃત્વનાં અભિમાનથી ચિત્ત અશુદ્ધ થાય છે.

ચિત્ત-શુદ્ધિ માટે ગુણ-દોષ-યુક્ત અહંભાવનો અંત કરવો અનિવાર્ય છે. આ નિયમ છે કે દોષોના અંત થવાથી ગુણોનું અભિમાન સ્વયં ગળી જાય છે અને સર્વાશમાં ગુણોનો પ્રાદુર્ભાવ થવાથી દોષો સ્વતઃ મટી જાય છે. પછી સીમિત અહં-ભાવ જીવિત નથી રહેતો. પ્રાકૃતિક નિયમ અનુસાર કોઈ પણ વ્યક્તિ સર્વાશમાં દોષી નથી હોઈ શકતો. જે પ્રમાણે અંધકાર પ્રકાશથી જ પ્રકાશિત છે, તેનાં વગર નહિ, એ જ પ્રમાણે દોષનું અસ્તિત્વ

પણ કોઈ ગુણના આધારથી જ પ્રકાશિત થાય છે, વિના ગુણથી નહિ. તાત્પર્ય એ છે કે સર્વાંશમાં ન તો કોઈ દોષી હોઈ શકે છે અને ન કોઈ દોષી રહેવા પણ ચાહે છે; કારણ કે દોષ પોતાની દૃષ્ટિમાં પણ પોતાને પ્રિય નથી હોતો અને બીજાઓને પણ પ્રિય નથી હોતો. જેનાં પ્રત્યે કોઈ પણ અંશમાં પ્રિયતા નથી રહેતી, તેમનું અસ્તિત્વ જ નથી રહી શકતું અથવા એમ કહો કે તેમની સાથે સંબંધ જ નથી રહી શકતો. પ્રિયતામાં જ સંબંધ સુરક્ષિત રાખવાનું સામર્થ્ય છે. દોષ દોષીને પોતાની દૃષ્ટિમાં પણ ચેનથી નથી રહેવા દેતો અને બીજાઓ તો દોષને કારણે ઉપેક્ષા કરે જ છે. પરંતુ દોષી પોતાનાં કોઈ ગુણને જોઈને, દોષથી ઉત્પન્ન થયેલી વેદનાને શિથિલ કરી દે છે અથવા બીજાનાં દોષને જોઈને, મિથ્યા સંતોષ કરી બેસે છે, જેથી દોષ દોષીથી નિકળી નથી શકતો. આ દૃષ્ટિએ પોતાનો ગુણ અને બીજાઓનો દોષ જોવો ખૂબ જ ભયંકર દોષ છે અથવા એમ કહો કે આ જ દોષ દરેક દોષોની ભૂમિ છે. આ દોષનો અંત થતાં જ દરેક દોષો સ્વતઃ મટી જાય છે અને પછી ચિત્ત શુદ્ધ થઈ જાય છે.

હવે જો કોઈ એમ કહે કે પોતાનો ગુણ નહિ જોવો જોઈએ, તો શું દોષને જ જોતા રહીએ ? નહિ. કારણ કે પોતાનાં દોષોનું ચિંતન કરતા જ રહેવું અને પોતાને દોષી માનતા જ રહેવું ચિત્ત-શુદ્ધિનો ઉપાય નથી. પરંતુ જ્યારે પોતાનાંમાં દોષનું દર્શન થાય ત્યારે તે વ્યથાને દબાવવા માટે પોતાનો ગુણ અથવા બીજાનો દોષ નહિ જોવો જોઈએ. એવું કરવાથી દોષ-જનિત વેદના તીવ્ર થઈ જશે અને દોષ-જનિત સુખનો રાગ મટી જશે. સુખનો રાગ મટતાં જ દોષની ઉત્પત્તિ જ નહિ થાય અર્થાત્ સ્વતઃ નિર્દોષતા આવી જશે, જે ગુણોના અભિમાનને ખાઈને ચિત્તને શુદ્ધ કરી દેશે. દોષની વેદનાનું તીવ્ર ન થવું જ ચિત્તને અશુદ્ધ રાખવામાં હેતુ છે. જો કે વેદના સ્વયં ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ પ્રાણી પ્રમાદવશ તેને દબાવી દે છે. તેનું પરિણામ એ થાય છે કે ચિત્ત શુદ્ધ નથી થઈ શકતું.

ચિત્તની અશુદ્ધિને કારણે જ સાધક પ્રિય-વિયોગ, સંદેહ તથા વિશ્રામ ન મળવાની વેદના સહન કરતો રહે છે અથવા એમ કહો કે વેદના અસહ્ય ન હોવાથી, ન તો વિશ્રામ મળે છે અને ન નિસ્સંદેહતા તેમજ પ્રેમની

પ્રાપ્તિ થાય છે. અસહ્ય વેદના એ સમય સુધી નથી થતી, જ્યાં સુધી દુઃખની સાથે-સાથે કોઈ પ્રકારનું સુખ છે. સુખ-રહિત દુઃખ વેદનાને તીવ્ર કરે છે અને અસહ્ય વેદના અશુદ્ધિને ખાઈ જાય છે. અશુદ્ધિનો અંત થતાં જ સાધકને વિશ્રામ, નિસ્સંદેહતા તથા પ્રેમની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે.

જ્યારે-જ્યારે સ્વભાવથી જ વિશ્રામ, નિસ્સંદેહતા તેમજ પ્રેમ-પ્રાપ્તિની લાલસા ઉદય થાય છે, ત્યારે-ત્યારે સાધક ચિત્તની અશુદ્ધિ-જનિત સુખાસક્તિથી એ લાલસાને શિથિલ કરી દે છે. તેનું પરિણામ એ થાય છે કે જે વિશ્રામ, નિસ્સંદેહતા અને પ્રેમ વર્તમાન જીવનની વસ્તુ છે, તેને ભવિષ્ય પર છોડી દે છે અને અનેક મન-ઘડિત બહાના કરતો રહે છે કે પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિને કારણે મને વિશ્રામ નથી મળતો. જો કે પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિના અંતમાં સ્વભાવથી જ વિશ્રામ આવે છે, પરંતુ સાધક તેના તરફ ધ્યાન ન દઈને વિશ્રામ-કાળમાં પણ અનુકૂળ પરિસ્થિતિઓનું વ્યર્થચિંતન કરતો રહે છે અને વિશ્રામ ન મળવામાં પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિની નિંદા કરે છે.

દરેક પરિસ્થિતિઓ સ્વભાવથી જ પરિવર્તનશીલ છે અને વિશ્રામ પોતાનામાં જ મોજૂદ છે. જે પોતાનામાં છે, તેનાથી વિમુખ થવું અને જે પરિસ્થિતિઓમાં સતત પરિવર્તન છે, તેને મહત્વ આપવું અને તેની પાછળ દોડવું જ સાધકને વિશ્રામથી વંચિત રાખે છે. જો સાધક સાવધાનીથી વર્તમાન કાર્યને પવિત્ર ભાવથી, સુંદરતાપૂર્વક પરિસ્થિતિ અનુસાર કરી નાખે અને અપ્રાપ્ત પરિસ્થિતિનું ચિંતન ન કરે તો ખૂબ જ સુગમતાપૂર્વક પ્રાપ્ત વિશ્રામથી અભિન્ન થઈ શકે છે. આ દૃષ્ટિએ વિશ્રામ માટે કોઈ અપ્રાપ્ત પરિસ્થિતિની અપેક્ષા નથી. જેના માટે અપ્રાપ્ત પરિસ્થિતિ અપેક્ષિત નથી, તેનો સંબંધ વર્તમાન જીવન સાથે છે. જેનો સંબંધ વર્તમાન સાથે છે તેને વર્તમાનમાં પ્રાપ્ત ન કરવો અને તેના માટે ભવિષ્યની આશા રાખવી પોતાનો જ પ્રમાદ છે, બીજું કાંઈ નહિ. પ્રમાદ રહેતાં ચિત્ત શુદ્ધ થઈ નથી શકતું. આ દૃષ્ટિએ પ્રમાદનું સાધકનાં જીવનમાં કોઈ સ્થાન જ નથી.

સંદેહ પ્રાણીને સ્વભાવથી જ અપ્રિય છે અને નિસ્સંદેહતા સ્વભાવથી જ પ્રિય છે; કારણ કે નિસ્સંદેહતા જીવન સાથે અભિન્ન થઈ જાય છે અને સંદેહ સદૈવ ભેદ ઉત્પન્ન કરે છે. આ દૃષ્ટિએ નિસ્સંદેહતા પ્રાપ્ત કરવી પરમ

અનિવાર્ય છે. પરંતુ એ ત્યારે સંભવ છે જ્યારે સાધકમાં સંદેહની વેદના જાગ્રત થઈ જાય અર્થાત્ નિસ્સંદેહતા વિના કોઈ પણ પ્રકારે ચેનથી ન રહી શકે. જેમ કે, જો કોઈને તીવ્ર તરસ લાગી હોય અને મધુર-શીતળ જળ તેનાં હાથમાં હોય, એ વખતે તેને કોઈ પૂછે કે તું પહેલા જળ પીવા ચાહે છે અથવા નિસ્સંદેહ થવા ચાહે છે ? જો તે એમ કહે કે હું જળ પીતાં પહેલાં નિસ્સંદેહ થવા ચાહું છું, તો એવી વસ્તુસ્થિતિમાં નિસ્સંદેહતા અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. કારણ કે નિસ્સંદેહતાની જિજ્ઞાસા જે કાળમાં બધી કામનાઓને ખાઈને સબળ તથા સ્થાયી થઈ જાય છે, એ જ કાળમાં નિસ્સંદેહતા સ્વતઃ આવી જાય છે. એ નિયમ છે કે કામનાઓની નિવૃત્તિમાં જિજ્ઞાસાની પૂર્તિ નિહિત છે. જિજ્ઞાસાપૂર્તિ માટે કોઈ વસ્તુ વગેરેની અપેક્ષા નથી, કેવળ જિજ્ઞાસાની પૂર્ણ જાગૃતિ થવી જોઈએ, જે સંદેહની વેદનાથી ઉદિત થાય છે. આ દૃષ્ટિએ સંદેહને સહન કરવો જ નિસ્સંદેહતાથી વિમુખ થવું છે.

હવે એ વિચાર કરવાનો છે કે સંદેહ રહેતાં સાધક તેને સહન કેમ કરતો રહે છે, જ્યારે કે નિસ્સંદેહતા તેની વાસ્તવિક આવશ્યકતા છે ? ઈન્દ્રિય-જ્ઞાનને જ, જે વાસ્તવમાં પરિવર્તનશીલ છે, નિત્ય માની લેવાથી સંદેહની વેદના ઉદિત નથી થતી. આ જ કારણે સાધક સંદેહ સહન કરી લે છે. પરંતુ જ્યારે તે બુદ્ધિ-જ્ઞાનથી ઈન્દ્રિય-જ્ઞાન પર વિજયી થાય છે, ત્યારે સંદેહની વેદના તીવ્ર થઈ જાય છે. આ નિયમ છે કે સમસ્ત કામનાઓ ઈન્દ્રિય-જ્ઞાનથી જ જીવન મેળવે છે. જેમ-જેમ ઈન્દ્રિય-જ્ઞાનનો પ્રભાવ મટતો જાય છે, તેમ-તેમ કામનાઓ મટતી જાય છે. જે કાળમાં બુદ્ધિ-જન્ય જ્ઞાન ઈન્દ્રિય-જન્ય જ્ઞાનનાં પ્રભાવને ખાઈ લે છે, તે જ કાળમાં સમસ્ત કામનાઓ મટી જાય છે, જેનાં મટતાં જ નિસ્સંદેહતા આપોઆપ આવી જાય છે. જો ઈન્દ્રિય-જ્ઞાનનો ઉપયોગ સેવામાં કરવામાં આવે, પરંતુ એ જ્ઞાનનો પ્રભાવ ચિત્તમાં અંકિત ન થાય, તો ખૂબ જ સુગમતાપૂર્વક ચિત્ત શુદ્ધ થઈ જાય છે. આ દૃષ્ટિએ નિસ્સંદેહતા પણ વર્તમાન જીવનની જ વસ્તુ છે. આથી જ્યાં સુધી નિસ્સંદેહતા પ્રાપ્ત ન થાય, ત્યાં સુધી બીજા કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ જ ન થવી જોઈએ; કેમકે સંદેહ-યુક્ત દશામાં જે પ્રવૃત્તિ થશે, તેનાથી ચિત્ત અશુદ્ધ જ થશે.

જે પ્રમાણે પ્રાણીને વિશ્રામ તથા નિસ્સંદેહતા પ્રિય છે, એ જ પ્રમાણે પ્રેમની પ્યાસ પણ પ્રાણીમાં સ્વાભાવિક છે; કેમકે પ્રેમ વિના નિત, નવ, અગાધ, અનંત રસની ઉપલબ્ધિ નથી થઈ શકતી. રસનો ત્યાગ કોઈને અભીષ્ટ નથી. આથી રસ જીવનનું આવશ્યક અંગ છે. જો કોઈને પૂછવામાં આવે કે તારે રસ-વિહીન જીવન જોઈએ છે ? તો એ કહેશે— કદાપિ નહિ. રસ-વિહીન જીવન કોઈને પ્રિય નથી. જીવન-રહિત રસ પણ અપેક્ષિત નથી. રસ અને જીવનમાં એટલી અભિન્નતા છે કે આ બન્નેનું વિભાજન બધાને અસંભવ છે અર્થાત્ રસ અને જીવનમાં વિભાજન થઈ જ નથી શકતું.

જે પ્રમાણે વિશ્રામમાં નિસ્સંદેહતાનું સામર્થ્ય વિદ્યમાન છે, એ જ પ્રમાણે નિસ્સંદેહતામાં પ્રેમનું સામર્થ્ય વિદ્યમાન છે. જ્યારે જીવનમાં વિશ્રામ આવી જાય છે, ત્યારે નિસ્સંદેહતા પણ આવી જાય છે, તેમજ જ્યારે નિસ્સંદેહતા આવે છે, ત્યારે પ્રેમનો પણ પ્રાદુર્ભાવ સ્વતઃ થઈ જાય છે. નિસ્સંદેહતામાં અભિન્નતા, અભિન્નતામાં આત્મીયતા અને આત્મીયતામાં પ્રેમ સ્વતઃ વિદ્યમાન છે. આ દૃષ્ટિએ વિશ્રામ, નિસ્સંદેહતા અને પ્રેમ— આ ત્રણેયમાં અભિન્નતા છે. વિશ્રામ સામર્થ્યનું પ્રતીક છે, નિસ્સંદેહતા જીવનનું પ્રતીક છે અને પ્રેમ રસનું પ્રતીક છે. સામર્થ્ય, જીવન અને રસ— આ ત્રણેય બધાને સ્વભાવથી જ અભીષ્ટ છે અથવા એમ કહો કે આ ત્રણેય કોઈ એકમાં જ છે અને એ જ વાસ્તવિક જીવન છે, જેની ઉપલબ્ધિ ચિત્ત-શુદ્ધિમાં જ નિહિત છે.

પ્રત્યેક સાધકનાં મનમાં આ અવિચળ વિશ્વાસ રહેવો જોઈએ કે વિશ્રામ, નિસ્સંદેહતા તથા પ્રેમની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે. પરંતુ એવો વિશ્વાસ ત્યારે સંભવ થશે, જ્યારે સાધક પ્રાપ્ત વસ્તુ, યોગ્યતા તેમજ પરિસ્થિતિમાં સંતોષ ન કરે અને ન તેનો દુરુપયોગ જ કરે. પ્રાપ્ત વસ્તુ વગેરેનો સદુપયોગ વસ્તુઓથી અતીતનાં જીવન સાથે સંબંધ જોડવામાં સમર્થ છે, જેની પ્રાપ્તિ વિશ્રામ, નિસ્સંદેહતા અને પ્રેમથી જ સંભવ છે. એટલું જ નહિ, જીવનમાં જ નિસ્સંદેહતા, વિશ્રામ તથા પ્રેમ નિહિત છે. જીવન તેને જ કહે છે કે જે પોતાનાંમાં જ હોય, જેનાથી વિયોગ કોઈ પ્રકારે ન થઈ

શકે. તો પછી નિસ્સંદેહતા, વિશ્રામ, પ્રેમ વગેરેથી દૂરતા કેવી, ભેદ કેવો ? જે પોતાનામાં જ છે, તે પોતાના જ જ્ઞાનથી પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. તેના માટે કોઈ ‘પરજ્ઞાન’ની અપેક્ષા નથી. ‘પરજ્ઞાન’નો આશ્રય તો સંદેહ જ ઉત્પન્ન કરે છે. એવો કોઈ સંદેહ છે જ નહિ, જેની ઉત્પત્તિ ઈન્દ્રિય-જ્ઞાન તથા બુદ્ધિ-જ્ઞાનથી ન થાય. આ બન્નેનાં જ્ઞાનથી અતીત જે જ્ઞાન છે, તેમાં સંદેહ નથી અને તેમાં જ જીવન છે, સૌંદર્ય છે. જેને પોતાનાં જ સૌંદર્ય તથા જીવનમાં પ્રેમ થઈ જાય છે, તે સર્વ બંધનોથી રહિત થઈને, પોતાનાંમાં જ બધું પામીને કૃતકૃત્ય થઈ જાય છે. પરંતુ એ ત્યારે સંભવ થાય છે, જ્યારે સાધક ‘પરજ્ઞાન’નો આશ્રય છોડીને ‘નિજજ્ઞાન’ દ્વારા ચિત્ત શુદ્ધ કરી લે છે. આથી ચિત્ત-શુદ્ધિ માટે સાધકે વર્તમાનમાં જ પ્રયત્નશીલ થવું જોઈએ. ચિત્તની શુદ્ધિમાં જ ચિર-શાંતિ અર્થાત્ વિશ્રામ તથા જીવન તેમજ પ્રેમ નિહિત છે.

૭-૫-૫૬

૬. અસ્વાભાવિકતાનો ત્યાગ

મારા નિજસ્વરૂપ પરમ પ્રિય,

ચિત્તની અશુદ્ધિ આપણી પોતાની બનાવેલી વસ્તુ છે. તે કોઈ બીજાની દેન નથી અને ન પ્રાકૃતિક વિધાનથી ઉત્પન્ન થઈ છે. આ જ કારણે ચિત્ત શુદ્ધ કરવાનું દાયિત્વ પોતાના જ ઉપર છે. ચિત્ત ક્યારથી અશુદ્ધ થયું છે, તેનું જ્ઞાન ભલેને ન હોય, પરંતુ ચિત્તની અશુદ્ધિનું જ્ઞાન અવશ્ય છે. જો એવું ન હોત, તો ચિત્ત-શુદ્ધિનો પ્રશ્ન જ ઉત્પન્ન ન થાત. ન થવાવાળા કાર્યોને કરવાનું વિચારવું અને થવાવાળા કાર્યોને ચિત્તમાં જમા રાખવા જ ચિત્તની અશુદ્ધિમાં હેતુ છે.

હવે વિચાર એ કરવાનો છે કે ન થવાવાળા કાર્યોનું ચિંતન આપણે કેમ કરીએ છીએ અને થવાવાળા કાર્યોને કેમ નથી કરી નાખતા. જ્યારે સાધક પોતાની વસ્તુસ્થિતિથી પોતાને છૂપાવવા લાગે છે, ત્યારે તેનાં મસ્તિષ્કમાં ન થવાવાળા કાર્યો ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ તે તેને કાર્યાન્વિત કરી જ નથી શકતો. તેનું પરિણામ એ થાય છે કે જે સામર્થ્ય, યોગ્યતા, પરિસ્થિતિ તેને વર્તમાન કાર્ય કરવા માટે મળી હતી, તેનો વ્યર્થ જ ડ્રાસ થઈ જાય છે, જેથી તે કરી શકતો હતો તે તો નથી કરી શકતો અને જે નથી કરી શકતો તેનાં ચિંતનમાં આબદ્ધ થઈ જાય છે. આ સ્થિતિમાં ચિત્ત ઉત્તરોત્તર અશુદ્ધ જ થતું જાય છે. સાધકે ખૂબ જ સાવધાનીપૂર્વક શીઘ્રાતિશીઘ્ર આ દશાથી પોતાને મુક્ત કરવો જોઈએ. એ ત્યારે સંભવ થશે, જ્યારે વર્તમાન કાર્યને સૌથી વધુ મહત્ત્વ આપવામાં આવે અને જે નથી કરી શકતો તેની લેશ-માત્ર પણ ચિંતા ન કરવામાં આવે. એટલું જ નહિ, ચાહે જેટલો સુંદર સંકલ્પ કેમ ન હોય, જો તેની પૂર્તિ સંભવ નથી, તો તેને અનાવશ્યક જાણીને અવશ્ય ત્યાગી દેવો જોઈએ. ન થવાવાળા કાર્યોના ત્યાગથી થવાવાળા કાર્યોને કરવાનું સામર્થ્ય સ્વતઃ આવી જશે અને તે કાર્યોના થઈ જવાથી સ્વતઃ વિશ્રામ મળી જશે, જે આવશ્યક શક્તિ પ્રદાન કરવામાં સમર્થ છે.

અપ્રાપ્ત વસ્તુ, વ્યક્તિ વગેરેનું ચિંતન હંમેશા માટે કાઢી નાંખવું જોઈએ. તેની પ્રાપ્તિ તો થઈ જ નથી થઈ શકતી; કેમકે વસ્તુ, વ્યક્તિની પ્રાપ્તિ ચિંતન-સાધ્ય નથી, પરંતુ કર્મ-સાધ્ય છે. આ નિયમ છે કે જે કર્મ-સાધ્ય છે, તેની પ્રાપ્તિ ભવિષ્યમાં થાય છે. પરંતુ તેની સાથે નિત્ય સંબંધ ક્યારેય પણ સંભવ નથી. આ દૃષ્ટિએ વસ્તુ, વ્યક્તિ વગેરે પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય નથી, પરંતુ વસ્તુઓનો સદુપયોગ અને વ્યક્તિઓની સેવા વર્તમાન પરિસ્થિતિ અનુસાર કરવી અભીષ્ટ છે. વસ્તુ, વ્યક્તિ વગેરેનાં વ્યર્થચિંતને જ લાલસા તથા જિજ્ઞાસાને જાગ્રત નથી થવા દીધી. તેનું પરિણામ એ થયું કે જેની પ્રાપ્તિ ચિંતન-સાધ્ય હતી, તેનાથી પણ વંચિત રહ્યા અને શક્તિહીન થવાને કારણે જે કર્મ-સાધ્ય હતું, તેનાથી પણ નિરાશ થવું પડ્યું અર્થાત્ પ્રાણી અનેક પ્રકારના અભાવોમાં આબદ્ધ થઈ ગયો.

અભાવોનો અભાવ કરવા માટે એ આવશ્યક છે કે વર્તમાન કાર્યને સુંદરતાપૂર્વક કરવામાં આવે અને કાર્યના અંતમાં કોઈ પણ કાર્યનું ચિંતન ન કરવામાં આવે અને કરેલા કાર્ય દ્વારા કોઈ ફળની આશા ન કરવામાં આવે, પરંતુ કરવાની રુચિનો અંત કરવા માટે જ સર્વહિતકારી કાર્યોને પરિસ્થિતિ અનુસાર કરી નાંખવું જોઈએ. આવું કરતાં જ જિજ્ઞાસાની જાગૃતિ તથા વિરહનો પ્રાદુર્ભાવ સ્વતઃ થશે. જિજ્ઞાસા તથા વિરહ અભ્યાસ નથી, પરંતુ સ્વતઃ થવાવાળું ચિંતન છે. એ જેમ-જેમ સબળ તથા સ્થાયી થતું જાય છે, તેમ-તેમ ચિત્તના સર્વ દોષો સ્વતઃ મટતા જાય છે. જે કાળમાં ચિત્ત સર્વાશમાં શુદ્ધ થઈ જાય છે, એ જ કાળમાં જિજ્ઞાસાની પૂર્તિ તથા પ્રેમની પ્રાપ્તિ આપોઆપ થઈ જાય છે.

જિજ્ઞાસા-પૂર્તિ તથા પ્રેમ-પ્રાપ્તિમાં પરાધીનતા નથી અને વસ્તુ, વ્યક્તિ વગેરેની પ્રાપ્તિમાં સ્વાધીનતા નથી. જેની પ્રાપ્તિમાં સ્વાધીનતા છે, તેને માટે પરાધીન થઈ જવું અને જેની પ્રાપ્તિમાં પરાધીનતા છે, તેને માટે પોતાને સ્વાધીન માનવો ચિત્તની અશુદ્ધિ છે. પરિસ્થિતિઓની પ્રતિકૂળતાનો ભય, ન જાણવાનો દોષ અને કર્તવ્ય-પાલનમાં અસમર્થતા સ્વીકાર કરવી અસ્વાભાવિકતા છે; કારણ કે પ્રત્યેક પરિસ્થિતિ પ્રાકૃતિક ન્યાય છે. તેનાં સદુપયોગમાં જ સૌનું હિત છે. તો પછી કોઈ પણ પરિસ્થિતિથી ભયભીત

શા માટે થવું ? જે જાણીએ છીએ, તેનાથી જ નિસ્સંદેહતા તથા વાસ્તવિકતાનો અનુભવ થઈ શકે છે, પછી ન જાણવાનો દોષ શા માટે સ્વીકાર કરવો ? જે કરી શકીએ છીએ, એ જ કરવાનું છે, તો પછી કર્તવ્ય-પાલનમાં અસમર્થતા કેવી ?

જે અપ્રાપ્ત છે, તેની ચાહથી રહિત થવાનું છે, જે જાણીએ છીએ તેનો આદર કરવાનો છે અને જે કરી શકીએ છીએ તેને કરી નાંખવાનું છે. અપ્રાપ્તની ચાહથી રહિત થતાં જ યોગ સ્વતઃસિદ્ધ થશે. જે જાણીએ છીએ તેનો આદર કરતાં જ સ્વતઃ બોધ થશે. જે કરી શકીએ છીએ તેને કરતાં જ સ્વતઃ સુંદર પરિસ્થિતિ પ્રાપ્ત થશે. ચિત્તની અશુદ્ધિએ જ જિજ્ઞાસુને તત્ત્વ-જ્ઞાન નથી થવા દીધું અને ચિત્તની અશુદ્ધિએ જ પ્રેમીને પ્રેમાસ્પદ સાથે નથી મળવા દીધો. જેની સાથે આત્મીયતા છે, ભલા તેની વિસ્મૃતિ થઈ શકે છે ? કદાપિ નહિ. જેને જાણ્યા વિના આપણે કોઈ રીતે રહી જ નથી શકતા, શું તેનાથી ભેદ તથા દૂરતા રહી શકે છે ? કદાપિ નહિ. પ્રાકૃતિક નિયમ અનુસાર જિજ્ઞાસાની પૂર્તિ તથા પ્રેમની પ્રાપ્તિ સ્વાભાવિક છે અને વર્તમાન જીવનની વસ્તુ છે.

જેને નથી જાણતાં તેને ભૂલવાને ભૂલ નથી કહેતાં. ભૂલ તેનાં જ સંબંધમાં કહેવામાં આવે છે, જેને જાણીએ છીએ, પરંતુ ભૂલી ગયા. જો સાધક એ વિચાર કરવા લાગે કે હું શું જાણું છું, તો ભૂલ સ્વતઃ મટી જાય છે અને ખૂબ જ સુગમતાપૂર્વક નિસ્સંદેહતા પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રાકૃતિક નિયમ અનુસાર પ્રાણી જે કરી શકે છે, જો તેને કરી નાખે, તો વિદ્યમાન રાગની નિવૃત્તિ અવશ્ય થઈ જાય છે, જેનાં થતાં જ કાર્યના અંતમાં સ્વતઃ વિશ્રામ મળે છે, જેથી નિત્યયોગની પ્રાપ્તિ થાય છે. જો કાર્યના અંતમાં વિશ્રામ નથી મળતો, તો સમજવું જોઈએ કે કાર્ય કરવામાં કોઈ અસાવધાની અવશ્ય થઈ છે, નહિ તો વિશ્રામનું પ્રાપ્ત થવું સ્વાભાવિક છે. સાધકને પરિસ્થિતિ અનુસાર કાર્ય કરવામાં સ્વાધીનતા છે. પરંતુ તેનાં ફળ ઉપર ઉપર દૃષ્ટિ રાખવી અથવા અપવિત્ર ભાવથી કરવું અથવા કાર્ય કરવામાં પોતાની પૂરી શક્તિ ન લગાવવી, એ કર્તવ્ય-પાલનમાં દોષ છે. આ દોષોનાં હોવાને કારણે જ કાર્યના અંતમાં વિશ્રામ નથી મળતો. હવે કોઈ

જો એમ કહે કે કાર્યનાં ફળની આશા કેમ નહિ રાખવી જોઈએ ? જે કાંઈ કરવામાં આવે છે તેનું ફળ પ્રાકૃતિક નિયમ અનુસાર સમષ્ટિ શક્તિઓથી બને છે. ફળ કર્તાને આધીન નથી. જે કર્તાને આધીન નથી, તેના પર દષ્ટિ રાખવી કર્તાનો દોષ છે. જેમ ખેતરમાં દાણા વાવવાનો ખેડૂતનો અધિકાર છે, પરંતુ તે દાણા પ્રાકૃતિક નિયમોને અનુરૂપ જ ઉગશે અને ફળ આપશે. કોઈ પણ ખેડૂત ન તો પ્રાકૃતિક ખેતરને જ ઉત્પન્ન કરી શકે છે અને ન દાણાને પણ બનાવી શકે છે. પ્રાકૃતિક પદાર્થોના ઉપયોગમાં જ પ્રાણીનો અધિકાર છે, પરંતુ ઉપયોગનું ફળ પ્રાકૃતિક નિયમથી થાય છે, મનમાન્યા ઢંગથી નહિ. આ દષ્ટિએ કર્તવ્ય-પાલન-માત્રમાં જ પોતાનો અધિકાર માનવો જોઈએ અને ફળ પર દષ્ટિ નહિ રાખવી જોઈએ. એટલું જ નહિ, પ્રાકૃતિક નિયમ અનુસાર જે પણ ફળ પ્રાપ્ત થાય, તેને પણ બીજાઓની સેવામાં જ લગાડતાં રહેવું જોઈએ. સેવા કરવા માત્રને જ પોતાનું કર્તવ્ય સમજવું જોઈએ. આ પ્રમાણે વર્તમાન કાર્ય કરવાથી કાર્યના અંતમાં સાધકને વિશ્રામ અવશ્ય મળશે. વિશ્રામ ન મળવામાં કર્તાનો પોતાનો જ કોઈ દોષ છે, બીજું કાંઈ નહિ.

ઈન્દ્રિયોનાં જ્ઞાનથી જે કાંઈ જાણવામાં આવે છે તેના પર વિશ્વાસ કરવો અથવા તેની સાથે મમતા કરવી, ચિત્તને અશુદ્ધ કરવું છે. વિશ્વાસ કેવળ તેના જ ઉપર કરવાનો છે, જેને ઈન્દ્રિય, બુદ્ધિ વગેરેથી નથી જાણતા. ઈન્દ્રિયોનાં જ્ઞાનથી જે વસ્તુઓને જાણો છો, તેનો સદુપયોગ અને જે વ્યક્તિઓને જાણો છો, તેની સેવા કરવી ચિત્ત-શુદ્ધિનું સાધન છે. પરંતુ તેમાં આસક્ત થવું અથવા તેની સાથે મમતા કરવી કેવળ લોભ-મોહમાં આબદ્ધ થવું છે, જે ચિત્તની અશુદ્ધિ છે. પ્રાકૃતિક નિયમ અનુસાર લોભથી દરિદ્રતા અને મોહથી જડતા ઉત્પન્ન થાય છે, જે ચિત્તને અશુદ્ધ કરી દે છે. જો નિર્લોભતાપૂર્વક, વિધિવત્ વસ્તુઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવે અને નિર્મોહતાપૂર્વક વ્યક્તિઓની સેવા કરવામાં આવે, તો ન તો તેના પર વિશ્વાસ થાય છે, ન સંબંધ રહે છે અને ન ચિત્ત અશુદ્ધ થાય છે.

વસ્તુ, વ્યક્તિનો વિશ્વાસ ગળતાં જ એ અનંત પર સ્વતઃ વિશ્વાસ થઈ જાય છે, જેને કોઈએ ઈન્દ્રિય, બુદ્ધિ વગેરેનાં જ્ઞાનથી નથી જાણ્યો.

એ નિયમ છે કે જેના પર વિશ્વાસ થઈ જાય છે, તેની સાથે નિત્ય સંબંધ તથા આત્મીયતા સ્વતઃ થવા લાગે છે, જેનાં થતાં જ વિશ્વાસપાત્રની મધુર સ્મૃતિ આપોઆપ આવવા લાગે છે અને એ સમય સુધી ઉત્તરોત્તર વધતી જ રહે છે, જ્યાં સુધી વિશ્વાસી સ્વયં પ્રીતિ થઈને પોતાનાં વિશ્વાસપાત્રનાં પ્રેમને મેળવી નથી લેતો. આ દૃષ્ટિએ વિરહની જાગૃતિ પણ સ્વાભાવિક છે. તેમાં કોઈ પ્રકારની અસ્વાભાવિકતા નથી. પરંતુ આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે જે વિરહ સ્વાભાવિક છે, તેને આપણે અભ્યાસ દ્વારા પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયાસ કરીએ છીએ. તેનું પરિણામ એ થાય છે કે ઈન્દ્રિય, મન, બુદ્ધિ વગેરે દ્વારા કરેલો અભ્યાસ જ્યારે શિથિલ થાય છે, ત્યારે પ્રિય-ચિંતન મટી જાય છે અને વસ્તુ વગેરેનું ચિંતન થવા લાગે છે. વિરહની ઉત્પત્તિ ઈન્દ્રિય, મન, બુદ્ધિ વગેરેના સ્વભાવને પ્રીતિમાં બદલી દે છે. આથી તેને મન લગાવવું નથી પડતું, સ્વતઃ મન લાગી જાય છે, અને પ્રિયથી જે ભિન્ન છે, તેનાથી મન હટાવવું નથી પડતું, સ્વતઃ હટી જાય છે. મનને લગાવવા-હટાવવાનો રોગ ત્યાં સુધી રહે છે, જ્યાં સુધી જીવનમાં અસ્વાભાવિકતા છે, જે ચિત્તની અશુદ્ધિથી ઉત્પન્ન થઈ છે. કર્તવ્ય-પાલનમાં જ શરીર, ઈન્દ્રિય, મન, બુદ્ધિ વગેરે વસ્તુઓ સાથે સંબંધ થાય છે. કર્તવ્યની પૂર્તિ થતાં જ બધી વસ્તુઓથી, જે આપણને અત્યંત નજીક લાગે છે, સંબંધ સ્વતઃ તૂટી જાય છે. જો આપણાં શરીર વગેરે વસ્તુઓથી સંબંધ-વિચ્છેદ ન થયો, તો સમજવું જોઈએ કે જે વસ્તુઓ આપણને કર્તવ્ય-પાલન માટે મળી હતી, તેના દ્વારા કર્તવ્ય-પાલન નથી થયું. જોવા, સાંભળવા, સમજવા, કરવા વગેરે માટે જ શરીર વગેરે વસ્તુઓ મળી છે. જે કરવાનું છે તેને કરી નાંખવાથી, જે સમજવાનું છે, તેને સમજી લેવાથી, બધી વસ્તુઓથી અસંગતા થઈ જાય છે. એ સદૈવ ધ્યાન રહે કે એ ક્યારેય પણ નથી કરવાનું જે કરી નથી શકતા અને તેને જોવાનું-સમજવાનું નથી જેને સમજી નથી શકતા. જો આ જ વાતને એક જ વાતમાં કહેવામાં આવે તો એ કહી દેવું જોઈએ કે કામના-પૂર્તિ-કાળમાં જ શરીર વગેરે વસ્તુઓ સાથે સંબંધ થાય છે. કામના-નિવૃત્તિનું મહત્ત્વ વધી જવાથી બધી વસ્તુઓથી સ્વતઃ સંબંધ-

વિચ્છેદ થઈ જાય છે. આ દૃષ્ટિએ કર્તવ્ય-પાલન, નિત્ય-યોગ, મધુર-સ્મૃતિ તથા નિસ્સંદેહતા, આ બધા ચિત્ત શુદ્ધ થવાથી સ્વાભાવિક રૂપથી પ્રાપ્ત થાય છે. એમની પ્રાપ્તિમાં લેશમાત્ર પણ અસ્વાભાવિકતા નથી.

પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિ અનુસાર કર્તવ્ય-પરાયણ ન થવું, જે દરેક વસ્તુઓથી અતીત છે, તેમાં વિશ્વાસ ન થવો અને જાણેલાનો આદર ન કરવો— આ ત્રણે વાતો અસ્વાભાવિક છે અને આ અસ્વાભાવિકતાને અપનાવી લેવાથી જ ચિત્ત અશુદ્ધ થયું છે. આથી ચિત્ત-શુદ્ધિ માટે અસ્વાભાવિકતાનો ત્યાગ અને સ્વાભાવિકતાને અપનાવી લેવી અનિવાર્ય છે. પરંતુ એ ખૂબ જ સાવધાનીથી સમજવું જોઈએ કે કામના-પૂર્તિનું મહત્ત્વ જ્યાં સુધી રહે છે, ત્યાં સુધી અસ્વાભાવિકતામાં સ્વાભાવિકતા અને સ્વાભાવિકતામાં અસ્વાભાવિકતા પ્રતીત થાય છે. બધી કામનાઓ ક્યારેય કોઈની પૂરી નથી થતી અને અમુક કામનાઓ દરેકની પૂરી થાય છે. જે કામનાઓ પૂરી થઈ જ નથી શકતી, તેને ચિત્તમાં અંકિત રાખવી કાંઈ અર્થ નથી રાખતી અને જે કામનાઓ સ્વતઃ પૂરી થઈ જ જશે, તેની પૂર્તિનાં સુખમાં આબદ્ધ થવું પણ કાંઈ અર્થ નથી રાખતું. આથી કામના-પૂર્તિનું કોઈ મહત્ત્વ નથી. આ જાણી લેવાથી કામના-નિવૃત્તિનું સામર્થ્ય સ્વતઃ આવી જાય છે. જેનાં આવતાં જ, જે સ્વાભાવિક છે, એ જીવન થઈ જાય છે અને જે અસ્વાભાવિક છે તેની સ્વતઃ નિવૃત્તિ થઈ જાય છે. અસ્વાભાવિકતા મટતાં જ ચિત્ત સ્વતઃ શુદ્ધ થઈ જાય છે.

૭. ત્યાય પોતાના પ્રત્યે તથા ધ્યાર બીજાઓ પ્રત્યે

મારા નિજસ્વરૂપ પરમ પ્રિય,

ચિત્તની અશુદ્ધિનું જ્ઞાન જે જ્ઞાનથી થાય છે, એ જ જ્ઞાનમાં ચિત્તની શુદ્ધિનું સાધન પણ વિદ્યમાન છે. પરંતુ જ્યારે સાધક પોતાનાં એ જ્ઞાનનો આદર નથી કરતો, જેનાથી તેણે અશુદ્ધિને જાણી લીધી હતી, ત્યારે અશુદ્ધિ મટાડવા માટે તે અનેક બાહ્ય, અસ્વાભાવિક ઉપચારોનું અનુસરણ કરે છે, પરંતુ ચિત્ત શુદ્ધ નથી થતું; કેમકે અસ્વાભાવિકતાથી જ તો ચિત્ત અશુદ્ધ થયું છે. જેનાથી ચિત્ત અશુદ્ધ થયું છે, તેનાથી ભલા શુદ્ધ કેવી રીતે થઈ શકે ? કદાપિ નથી થઈ શકતું. આ દૃષ્ટિએ ચિત્ત-શુદ્ધિ માટે આપણે સ્વાભાવિક સાધનાને જ અપનાવવી પડશે. તેના માટે સાધકે સર્વપ્રથમ એ જ્ઞાનનો આદર કરવો પડશે, જે જ્ઞાનથી તેણે ચિત્તની અશુદ્ધિને જાણી છે.

અશુદ્ધિનું જ્ઞાન તેનાં પરિણામને અને શુદ્ધિના મહિમાને પ્રકાશિત કરે છે. જેમ-જેમ અશુદ્ધિનાં પરિણામનો બોધ થતો જાય છે, તેમ-તેમ અશુદ્ધિ-જનિત સુખ-ભોગની આસક્તિ સ્વતઃ મટતી જાય છે, જેનાં મટતાં જ અશુદ્ધિની પુનરાવૃત્તિ નથી થતી, જેનાં ન થતાં અશુદ્ધિ હંમેશા માટે નિર્મૂળ થઈ જાય છે. ચિત્ત-શુદ્ધિની સાધનામાં જે અસ્વાભાવિકતા તથા પરિશ્રમ પ્રતીત થાય છે, તેનું એકમાત્ર કારણ એ છે કે જે અશુદ્ધિને વિવેકપૂર્વક મટાડવી જોઈએ, તેને આપણે બળપૂર્વક મટાડીએ છીએ. અવિવેક-જન્ય અશુદ્ધિ બળપૂર્વક દબાવી શકાય છે, મટાડી નથી શકાતી. આ દૃષ્ટિએ ચિત્ત-શુદ્ધિની સાધના વિવેકયુક્ત હોવી જોઈએ, ત્યારે જ સફળતા થઈ શકે છે.

ચિત્ત-શુદ્ધિના સાધક માટે એ અનિવાર્ય છે કે પોતાનાં ચિત્તની વાસ્તવિક વસ્તુસ્થિતિને સરળતાપૂર્વક પ્રગટ કરી નાંખે, તેનાથી અશુદ્ધિ નિર્જીવ થઈ જાય છે. સરળતા વિના ચિત્તની વાસ્તવિકતાનું નિરીક્ષણ જ નથી થઈ શકતું.

તેનાં થયા વિના અશુદ્ધિ મટી નથી શકતી. આથી, સરળતાપૂર્વક ચિત્તની વસ્તુસ્થિતિ જાણવા તથા પ્રગટ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. એ ત્યારે જ સંભવ થશે, જ્યારે આપણે જેવા પોતાની દૃષ્ટિમાં છીએ, તેવા જ બીજાઓની દૃષ્ટિમાં પણ રહેવાની આશા કરીએ, કૃત્રિમતાપૂર્વક પોતાનું પ્રકાશન ન કરીએ. અકૃત્રિમતા આવતાં જ ચિત્તની દબાયેલી અશુદ્ધિનું જ્ઞાન પણ થઈ જાય છે અને તેને પ્રગટ કરવાનું સાહસ પણ આવી જાય છે. એ નિયમ છે કે અશુદ્ધિને અશુદ્ધિ જાણી લેવાથી જ અશુદ્ધિ નિર્જલ થઈ જાય છે અને તેનું પ્રકાશન થઈ જવાથી તો તેની પુનરાવૃત્તિ થતી જ નથી. આ દૃષ્ટિએ ચિત્તની અશુદ્ધિને જાણીને તેનું પ્રકાશન અનિવાર્ય છે. પરંતુ સાધકને એ વાતનું ધ્યાન રહે કે તેને જે અશુદ્ધિનું જ્ઞાન થયું છે, એ અશુદ્ધિ ભૂતકાળની છે. તેને ન દોહરાવવાનું વ્રત લેવાનું છે, કિન્તુ ભૂતકાળની અશુદ્ધિના આધારે ચિત્તને વર્તમાનમાં અશુદ્ધ નથી માનવાનું. એ નિયમ છે કે વર્તમાનની શુદ્ધિ ભવિષ્યમાં ક્યારેય અશુદ્ધિમાં પરિવર્તિત નથી થતી, અથવા એમ કહો કે ભૂતકાળની અશુદ્ધિનો ત્યાગ વર્તમાનમાં થઈ શકે છે, પરંતુ વર્તમાનની શુદ્ધિ ભવિષ્યમાં મટી શકતી નથી.

ચિત્તની અશુદ્ધિને દબાવવાની પ્રવૃત્તિ જીવનમાં કેમ આવે છે ? એ ભયથી કે તેનાં પ્રકાશનમાં અમારી નિંદા થશે, તિરસ્કાર થશે, અમને કોઈ અપનાવશે નહિ. પરંતુ જે પ્રમાણે દબાયેલું બીજ વૃક્ષ થઈને એકમાંથી અનેક થઈ જાય છે, એ જ પ્રમાણે દબાયેલી અશુદ્ધિ ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિને જ પ્રાપ્ત થાય છે. જે ભયથી આજે આપણે તેને દબાવીએ છીએ એ ભય અવશ્ય આવી જશે; કેમકે ભયનું બીજ જ્યાં સુધી વિદ્યમાન છે ત્યાં સુધી આપણે અભય થઈ જ નથી શકતા. તો પછી તેને દબાવવાથી શું લાભ ? અર્થાત્ કાંઈ નહિ. આ દૃષ્ટિએ અભય થવા માટે એ અનિવાર્ય છે કે ચિત્તમાં જે બીજ રૂપથી અશુદ્ધિ વિદ્યમાન છે તેને શીઘ્રાતિશીઘ્ર મટાડી દેવામાં આવે અને તેનું પ્રકાશન એ લોકોની સામે કરી દેવામાં આવે, જે અશુદ્ધિનાં પ્રકાશનનું મહત્ત્વ જાણે છે અને જે દરેક રીતે આપણા હિત-ચિંતક હોય, જેમ કે સદ્ગુરુ, સન્મિત્ર, માતા-પિતા વગેરે અથવા એ લોકોને કહી દેવામાં આવે, જે આપણા દુઃખથી દુઃખી હોય અને આપણી ઉન્નતિ જોઈને જેનામાં ઈર્ષ્યા ન થાય, પરંતુ જે તેમાં હર્ષિત થાય.

સાધકે પોતાનું ચિત્ર નિજ-જ્ઞાનથી જોવું જોઈએ. જો પોતાનું ચિત્ર પોતાની દૃષ્ટિએ સુંદર હોય અને સમાજની દૃષ્ટિએ તેની વિરુદ્ધ હોય, તો લેશમાત્ર પણ ભયભીત ન થવું જોઈએ; કારણ કે જ્ઞાનનો આદર જેમણે કર્યો છે, તેમના જ દ્વારા સમાજમાં ક્રાંતિ થઈ અર્થાત્ વિરોધી સમાજ પણ તેમનું અનુસરણ કરવા લાગે છે, જે નિજ-જ્ઞાનનો આદર કરે છે. નિજ-જ્ઞાનનાં પ્રકાશનમાં સાધકે પોતાનાં ચિત્તની દશાને જોવી જોઈએ. જો તેમાં કોઈ અશુદ્ધિનું દર્શન થાય તો તેને શીઘ્ર જ મટાડી દેવી જોઈએ. જ્યાં સુધી ન મટે, ત્યાં સુધી ચિત્તથી અસહયોગ કરી લેવો જોઈએ અર્થાત્ ચિત્તની મમતાથી રહિત થઈ જવું જોઈએ. પરંતુ એ વાતનું ધ્યાન રહે કે અસહયોગ કોપ નથી, પરંતુ સંબંધ-વિચ્છેદ દ્વારા ચિત્તનો સુધાર છે. કોપ ન પોતાનાં પ્રત્યે હિતકર સિદ્ધ થાય છે અને ન બીજાઓ પ્રત્યે. કારણ કે કોપથી વિસ્મૃતિ ઉત્પન્ન થાય છે, જે કર્તવ્યથી ચ્યુત કરી દે છે. સંબંધ-વિચ્છેદથી મમતાનો નાશ થાય છે, જેથી રાગની નિવૃત્તિ થાય છે, જેનાં થતાં જ ચિત્ત શુદ્ધ થઈ જાય છે. આ દૃષ્ટિએ સંબંધ-વિચ્છેદ કરવાથી કોઈનું અહિત નથી થતું.

પ્રાણી પોતાનો સુધાર દુલાર તથા પ્યારપૂર્વક, જેની સાથે મમતા હોય છે, તેનો સુધાર ક્ષુબ્ધ થઈને અને જેની સાથે મમતા નથી, તેનો સુધાર ઉપેક્ષા ભાવથી કરવાનું વિચારે છે. પરંતુ એવું કરવાથી સુધાર થતો નથી. જેની સાથે મમતા નથી, તેનો સુધાર દુલાર તથા પ્યારપૂર્વક જ સંભવ છે, ઉપેક્ષા દ્વારા નહિ. જેની સાથે મમતા છે, તેનો સુધાર મોહ-રહિત થવાથી જ સંભવ છે, ક્ષુભિત થવાથી નહિ અને પોતાનાં ચિત્તનો સુધાર પોતાનાં પ્રત્યે કઠોર ન્યાય તથા અસહયોગથી જ સંભવ છે, દુલાર તથા પ્યારથી નહિ. આથી બીજાઓની જેમ પોતાનાં પ્રત્યે ન્યાય અને પોતાની જેમ બીજાઓ પ્રત્યે પ્યાર કરવાથી જ ચિત્ત શુદ્ધ થઈ શકે છે. કારણ કે જો બીજાઓ પ્રત્યે ક્ષમા તથા પ્રેમનો વ્યવહાર ન કરવામાં આવે, તો તેમની સાથે ભેદ બન્યો રહેશે, જેથી ન તો તેમનું જ હિત થશે અને ન પોતાનું જ ચિત્ત શુદ્ધ થશે. જે પ્રવૃત્તિથી બીજાઓનું હિત થાય છે, તેનાથી જ પોતાનું ચિત્ત શુદ્ધ થાય છે. જેમની સાથે મમતા નથી, તેમની સાથે ભેદ છે. ભેદને જીવિત રાખવાથી પણ ચિત્ત અશુદ્ધ થાય છે અને જેમની સાથે

મમતા છે, તેમની સાથે કોઈ ને કોઈ પ્રકારની આસક્તિથી પણ ચિત્ત અશુદ્ધ થાય છે. આથી, જેમની સાથે ભેદ છે, તેમની સાથે એકતા કરવા માટે એમના પ્રત્યે ક્ષમાશીલતાનો પ્રયોગ કરવો પડશે અને જેમની સાથે આસક્તિ છે, તેમના પ્રત્યે નિર્મોહતા તથા અસહયોગનો પ્રયોગ કરવો પડશે, ત્યારે જ ચિત્ત ક્ષોભ-રહિત થઈ શકે છે. એ નિયમ છે કે ક્ષોભ-રહિત થતાં જ આવશ્યક સામર્થ્ય સ્વતઃ આવી જાય છે, જેનો સદુપયોગ કરતાં જ સાધકનું ચિત્ત શુદ્ધ થઈ જાય છે. પોતાનાં પ્રત્યે ક્ષમાશીલતાનો પ્રયોગ તેનો દુરુપયોગ છે અને બીજા પ્રત્યે ન્યાય તથા ઉપેક્ષાનો પ્રયોગ તેનો દુરુપયોગ છે. દિવ્ય ગુણોનો ઉપયોગ યથાસ્થાને ન કરવાથી કોઈ લાભ નથી થતો, પરંતુ હાનિ છે. આ દૃષ્ટિએ જેમની સાથે મમતા નથી, તેમના જ પ્રત્યે ક્ષમાશીલતાનો પ્રયોગ હિતકર સિદ્ધ થાય છે. મોહયુક્ત ક્ષમાથી કોઈનું પણ હિત નથી થતું— ન પોતાનું અને ન તેમનું, જેનામાં મોહ છે. પોતાનું હિત તો પોતાના પ્રત્યે ન્યાય કરવામાં જ છે અને બીજાઓનું હિત ક્ષમામાં નિહિત છે. આથી ચિત્ત શુદ્ધ કરવા માટે પોતાના પ્રત્યે ન્યાય અને બીજાઓ પ્રત્યે પ્રેમ કરવો જ જોઈએ.

એ ધ્યાન રહે કે ન્યાય એ જ સાર્થક છે, જે રક્ષામાં સમર્થ હોય. ન્યાય પણ એ જ કરી શકે છે, જે ક્રોધથી રહિત હોય અને પ્રેમ એ જ કરી શકે છે, જે કામથી રહિત હોય. જેમની પ્રસન્નતા બીજાઓ પર નિર્ભર છે, એ પ્રેમ નથી કરી શકતો અને જે સુખ-ભોગમાં આસક્ત છે, તે પોતાના પ્રત્યે ન્યાય નથી કરી શકતો. ન્યાય કરવા માટે સુખ-ભોગની દાસતાનો અંત કરવો પડશે અને પ્રેમી થવા માટે સુખની આશાથી રહિત થવું પડશે. એ નિયમ છે કે જે જેનાથી સુખની આશા કરે છે, તેની સાથે પ્રેમ નથી કરી શકતો અને ન્યાય તથા પ્રેમ વિના ચિત્ત શુદ્ધ નથી થઈ શકતું. આ દૃષ્ટિએ પ્રાપ્ત સુખની આસક્તિથી રહિત અને અપ્રાપ્ત સુખની આશાથી રહિત થવામાં જ ચિત્તની શુદ્ધિ નિહિત છે.

૮. ન્યાય પોતાના પ્રત્યે તથા ક્ષમા બીજાઓ પ્રત્યે

મારા નિઃસ્વરૂપ પરમ પ્રિય,

ચિત્ત-શુદ્ધિ જીવનનું આવશ્યક અંગ છે. સમસ્ત સમસ્યાઓનો હલ એમાં જ નિહિત છે. એટલું જ નહિ, વર્તમાન માનવ-જીવન ચિત્ત-શુદ્ધિ માટે જ મળ્યું છે; કારણ કે ચિત્તની અશુદ્ધિ અવિવેક-જન્ય છે, જે પ્રાપ્ત વિવેકના ઉપયોગથી મટી શકે છે. વિવેક માનવમાત્રને સ્વભાવથી જ પ્રાપ્ત છે. આ દૃષ્ટિએ ચિત્તને શુદ્ધ કરવામાં આપણે સૌ સ્વાધીન છીએ. પરાધીનતા અપ્રાપ્ત વસ્તુ વગેરેની પ્રાપ્તિમાં ભલે જ હોય, પરંતુ ચિત્તને શુદ્ધ કરવામાં કોઈ પણ પ્રકારની પરાધીનતા નથી. પ્રત્યેક પરિસ્થિતિમાં ચિત્ત-શુદ્ધિ અપેક્ષિત છે. એ નિયમ છે કે જેની આવશ્યકતા માનવમાત્રને સર્વત્ર, સર્વદા છે, તેની પૂર્તિ અવશ્યંભાવી છે. આથી, ચિત્ત-શુદ્ધિથી ક્યારેય નિરાશ નહિ થવું જોઈએ.

હવે વિચાર એ કરવાનો છે કે જેની પૂર્તિ અવશ્યંભાવી છે, તેને પ્રાપ્ત કરવામાં આપણને અસમર્થતા કેમ પ્રતીત થાય છે ? તેનું એકમાત્ર કારણ એ છે કે જ્યારે આપણે વિવેકનાં પ્રકાશમાં પોતાનામાં કોઈ દોષ જોઈએ છીએ, તો પોતાના પ્રત્યે એ ન્યાય નથી કરતા, જે એ જ દોષમાં બીજાઓ પ્રત્યે કરીએ છીએ. તેનું પરિણામ એ થાય છે કે એ દોષ દૃઢતાપૂર્વક ચિત્તમાં અંકિત થઈ જાય છે. પોતાના પ્રત્યે ન્યાય કર્યા વિના નિર્દોષતાની ઉપલબ્ધિ ક્યારેય સંભવ નથી, પોતાના પ્રત્યે ન્યાય કરવામાં કઠિનતા શું છે ? જો એના પર વિચાર કરવામાં આવે, તો એવું પ્રતીત થાય છે કે દોષ-જનિત સુખના બદલે તેનાથી ક્યાંય વધારે દુઃખને હર્ષપૂર્વક અપનાવી લેવું ન્યાયનું સર્વપ્રથમ અંગ છે. ન્યાયના આ જ પ્રથમ અંગનો ઉપયોગ આપણે બીજાઓ પર તો ખૂબ જ સહજ-ભાવથી કરવા લાગીએ છીએ, પરંતુ પોતાના પ્રત્યે સુખનાં સ્થાને દુઃખને અપનાવવામાં ભયભીત થઈએ છીએ.

આ કારણે પોતાનો દોષ જાણી લેવા છતાં પણ પોતાને ક્ષમા કરવાની વાત વિચારીએ છીએ. તેનું પરિણામ એ થાય છે કે જે ક્ષમા બીજાઓ પ્રત્યે કરવાની હતી, જેથી પારસ્પરિક એકતા પ્રાપ્ત થાય છે, તે પોતાનાં પ્રત્યે કરવાથી પોતાનાં વ્યક્તિત્વનો મોહ વધારે દૃઢ થઈ જાય છે, જે દોષોનું મૂળ છે. પોતાનાં પ્રત્યે કરેલો મોહ અનેક અશુદ્ધિઓ ઉત્પન્ન કરે છે. આ જ કારણે પોતાનાં પ્રત્યે આપણે ન્યાય જ કરવો જોઈએ. પરંતુ એ ત્યારે સંભવ થશે, જ્યારે આપણે એ સ્વીકાર કરીએ કે ક્ષમા પોતાના પ્રત્યે નથી કરવાની, બીજાઓ પ્રત્યે કરવાની છે.

ન્યાયનું બીજું અંગ છે, કરેલા દોષને ન દોહરાવવો. આ અંગ પોતાના પ્રત્યે ત્યારે સંભવ છે, જ્યારે ન્યાયનાં પ્રથમ અંગને અપનાવી લેવામાં આવે. એ નિયમ છે કે જ્યારે દુઃખ એટલું વધી જાય છે કે સુખનો રાગ મટી જાય, ત્યારે દોષ ન દોહરાવવાની દૃઢતા સ્વતઃ આવી જાય છે; કારણ કે સુખ-લોલુપતાથી જ દોષમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે. જ્યારે દુઃખે તેને ખાઈ લીધી, ત્યારે કરેલો દોષ ન દોહરાવવાનું સ્વાભાવિક થઈ જાય છે, જેનાં થતાં જ નિર્દોષતા દૃઢ થઈ જાય છે, જે ન્યાયનું ત્રીજું અંગ છે.

ન્યાયથી ક્યારેય પોતાનું અહિત નથી થતું, પરંતુ પોતાનું તથા બીજાઓનું હિત જ થાય છે. આ દૃષ્ટિએ ન્યાયને અપનાવવામાં સર્વદા ઉદ્યત રહેવું જોઈએ. ન્યાયથી ભયભીત થવું ભૂલ છે; કેમકે તેને અપનાવ્યા વગર પોતાનો સુધાર જ સંભવ નથી. જ્યારે પ્રાણી પોતાના પ્રત્યે સ્વયં ન્યાય કરવા લાગે છે, ત્યારે તે બીજાઓની દૃષ્ટિમાં અદંડનીય અર્થાત્ ક્ષમાપાત્ર બની જાય છે. જે પોતાના પ્રત્યે ન્યાય નથી કરતો, તેનાં પ્રત્યે બીજાઓનાં મનમાં સ્વતઃ ક્રોધ તથા ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે. તેનું પરિણામ એ થાય છે કે પ્રકૃતિનાં વિધાનથી તેના પ્રત્યે વિરોધી સત્તા સ્વયં ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. એટલું જ નહિ, જે પોતાના પ્રત્યે ન્યાય નથી કરતો, તેના દ્વારા બીજાઓ પ્રત્યે અન્યાય સ્વતઃ થવા લાગે છે, જેથી સમાજમાં પણ તેના પ્રત્યે વિરોધી-સત્તા ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. એ વિરોધ એ સીમા સુધી વધી જાય છે કે એ વ્યક્તિના ન રહેવા છતાં પણ એ જે વર્ગનો હતો, તે વર્ગ સાથે, જે જાતિનો હતો તે જાતિ સાથે અને જે મત, સંપ્રદાય વગેરેને

માનતો હતો, એ બધા સાથે સમાજમાં એક સ્થાયી વિદ્રોહની પરંપરા શરૂ થઈ જાય છે. આ દૃષ્ટિએ પોતાનાં પ્રત્યે ન્યાય ન કરવાથી ઘોર ક્ષતિ થાય છે. આથી, પોતાનાં પ્રત્યે ન્યાય કરવો પરમ અનિવાર્ય છે.

પોતાનાં પ્રત્યે સ્વયં ન્યાય કરવાથી સમાજમાં નિંદા નથી થતી, પરંતુ આદર જ મળે છે. પરંતુ જ્યારે બીજાઓ દ્વારા પોતાનાં પ્રત્યે ન્યાય થાય છે, ત્યારે સમાજમાં નિંદા થાય છે. આ દૃષ્ટિએ પણ પોતાનાં પ્રત્યે ન્યાય કરવામાં કેટલું મહત્ત્વ છે ! ન્યાયનાં આ રહસ્યને જેઓ જાણી લે છે તેઓ હર્ષપૂર્વક પોતાનાં પ્રત્યે ન્યાય કરવા લાગે છે. પોતાનાં પ્રત્યે ન્યાયનો અર્થ પોતાના પર ક્રોધિત થવું નથી, ન પોતાનો વિનાશ કરવો છે અને ન પોતાની ક્ષતિ કરવી છે, પરંતુ ન્યાયનો અર્થ છે— અસહયોગપૂર્વક પોતાનો સુધાર. અસહયોગથી સંબંધ-વિચ્છેદ થાય છે. સંબંધ-વિચ્છેદથી રાગ-દ્વેષ નથી રહેતો. રાગ-રહિત થવાથી સુખાસક્તિ મટી જાય છે અને દ્વેષ-રહિત થવાથી ક્રોધનો નાશ થઈ જાય છે. સુખાસક્તિ મટી જવાથી દોષોની પુનરાવૃત્તિ નથી થતી, જેથી નિર્દોષતાનો પ્રાદુર્ભાવ સ્વતઃ થઈ જાય છે અને ક્રોધરહિત થવાથી હિંસાનો ભાવ મટી જાય છે, જેથી પોતાના સુધાર ઉપર તો દૃષ્ટિ રહે છે, પરંતુ પોતાના વિનાશની ભાવના મટી જાય છે. ન્યાયનો વાસ્તવિક પ્રયોગ પોતાના જ ઉપર થઈ શકે છે, બીજાઓ ઉપર નહિ. ન્યાય એ તત્ત્વ છે જેમાં ન હિંસા છે અને ન પક્ષપાત. જે ન્યાયમાં હિંસા અને પક્ષપાતની ગંધ હોય, એ ન્યાયનાં સ્વરૂપમાં અન્યાયનું ચિત્ર છે. અન્યાયનું જીવનમાં કોઈ સ્થાન નથી. જે ન્યાયને અપનાવી લે છે, તે આદરણીય થાય છે, નિંદનીય નહિ.

પૂર્ણ ન્યાયનો પ્રયોગ આપણે આપણા મનની જ સાથે કરવાનો છે. જેમ-જેમ દૂરતા વધતી જાય, તેમ-તેમ ન્યાય ક્ષમાનાં રૂપમાં બદલતો જવો જોઈએ. તાત્પર્ય એ છે કે જેની સાથે જેટલી વધારે સમીપતા હોય, તેના પ્રત્યે એટલો જ વધારે ન્યાય કરવો જોઈએ. જેમ-જેમ દૂરતા વધતી જાય, તેમ-તેમ ન્યાય ક્ષમાનાં રૂપમાં પરિવર્તિત થતો જવો જોઈએ. ન્યાય અને ક્ષમા એક જ સિક્કાની બે બાજુઓ છે. જેની સાથે મમતા છે, તેના પ્રત્યે ન્યાય કરવાથી જે હિત થાય છે, એ જ હિત જેની સાથે મમતા નથી, તેના પ્રત્યે ક્ષમા કરવાથી થાય છે, ન્યાય અને ક્ષમાના ફળમાં કોઈ ભેદ નથી.

ન્યાય અને ક્ષમાનાં બાહ્ય રૂપમાં ભલેને ભેદ હોય, પરંતુ વાસ્તવિકતામાં કોઈ ભેદ નથી. જ્યારે આપણે પોતાના પ્રત્યે અન્યાય કરવાવાળાને ક્ષમા કરીએ છીએ, ત્યારે આપણી અને તેમની વચ્ચે જે દૂરતા તથા ભેદ હતો, તે મટવા લાગે છે. તેનું પરિણામ એ થાય છે કે પરસ્પર સ્નેહની એકતા ઉત્પન્ન થઈ જાય છે, જેથી આપણી અને તેમની વચ્ચે પરસ્પર હિંસાનો ભાવ મટી જાય છે. એક-બીજાનું ભલું ઈચ્છવા લાગીએ છીએ અને પછી સંઘર્ષ સદાને માટે મટી જાય છે. એટલું જ નહિ, જ્યારે દોષીના દોષને સહન કરતાં-કરતાં તેનાં બદલામાં તેના પ્રત્યે સદ્ભાવના તથા સદ્-વ્યવહાર કરવામાં આવે છે, ત્યારે તેનાં મનમાં સ્વતઃ પોતાની ભૂલનો પશ્ચાત્તાપ થવા લાગે છે. પશ્ચાત્તાપની અગ્નિ જેમ-જેમ પ્રજ્વલિત થતી જાય છે, તેમ-તેમ તેમનાં જીવનમાંથી દોષો સ્વતઃ ભસ્મીભૂત થતા જાય છે અને પછી તેમનામાં નિર્દોષતાનો પ્રાદુર્ભાવ સ્વતઃ થઈ જાય છે.

હવે વિચાર એ કરવાનો છે કે ક્ષમાનું સ્વરૂપ શું છે ? ક્ષમા પોતાની અને વિપક્ષીની વચ્ચે નિર્વેરતાની સ્થાપના કરે છે. જેનાં થતાં જ પોતાનાથી બૂરાઈના બદલામાં ભલાઈ સ્વતઃ થવા લાગે છે અને પોતાના પ્રત્યે થવાવાળી બૂરાઈની વિસ્મૃતિ થઈ જાય છે, એટલું જ નહિ, ક્ષમાની પહેલાં જે પોતાના પ્રત્યે બૂરાઈ પ્રતીત થતી હતી, એ ભલાઈ પ્રતીત થવા લાગે છે અને ક્ષમાશીલમાં સ્વતઃ નિરભિમાનતા આવવા લાગે છે. એ ક્ષમા એટલા માટે નથી કરતો કે બીજો અપરાધી છે, પરંતુ પોતાને જ અપરાધી માનીને ક્ષમા કરે છે. તે આ રહસ્યને જાણી લે છે કે જો મારી ભૂલ ન હોત, તો મારી સાથે કોઈ બૂરાઈ કરી જ ન શકેત. મારી જ કરેલી બૂરાઈ બીજાઓ દ્વારા મારી સામે આવે છે. એ બિચારાનો કોઈ દોષ નથી. જો હું તેની સાથે કોઈ પ્રકારનો સંબંધ ન જોડેત, તેની પાસેથી આશા ન રાખેત, તો તેના દ્વારા મારા પ્રત્યે બૂરાઈ થઈ જ ન શકેત.

કોઈ વસ્તુ, વ્યક્તિ વગેરે દ્વારા સુખની આશા કરવી તથા તેને પોતાની માનવી પ્રમાદ છે. આ પ્રમાદથી જ આપણા પ્રત્યે બૂરાઈ થાય છે. વસ્તુઓનો સદુપયોગ અને વ્યક્તિઓની સેવા માટે જ જીવન મળ્યું છે,

તેનાથી સુખની આશા કરવી અથવા તેની સાથે મમતા કરવી પોતાની જ ભૂલ છે. આ ભૂલનો અંત કરતાં જ ચિત્ત સ્વતઃ શુદ્ધ થઈ જાય છે, જેનાં થતાં જ પોતાના પ્રત્યે ન્યાય અને બીજા પ્રત્યે ક્ષમા સ્વતઃ થવા લાગે છે. શુદ્ધિનો પ્રાદુર્ભાવ સદૈવ નિત્ય તથા વિભુ હોય છે; કેમ કે તે અનંતની વિભૂતિ છે. અનંતની વિભૂતિનો ક્યારેય અંત નથી થતો, પરંતુ તે અનંત જ હોય છે. અશુદ્ધિ સદૈવ સીમિત અને વિનાશશીલ હોય છે, કેમકે તેની ઉત્પત્તિ સીમિત અહં-ભાવથી થાય છે. આ દૃષ્ટિએ અશુદ્ધિનો અંત કરવો અનિવાર્ય છે, જેનાં થતાં જ શુદ્ધિનો પ્રાદુર્ભાવ સ્વતઃ થઈ જાય છે. અશુદ્ધિ કોઈ એવી નથી હોતી, જેમાં કર્તૃત્વ ન હોય અને શુદ્ધિ સર્વથા સ્વતઃ સિદ્ધ સ્વાભાવિક હોય છે. એટલે જ અશુદ્ધિનો અંત થતાં જ શુદ્ધિનો પ્રાદુર્ભાવ થઈ જાય છે.

હવે વિચાર એ કરવાનો છે કે ન્યાય તથા ક્ષમાના પ્રયોગનો ક્રમ શું છે? જ્યારે સાધકને પોતાનાં શરીર, ઈન્દ્રિય, મન, બુદ્ધિ વગેરેમાં અશુદ્ધિનું દર્શન થાય, ત્યારે તેણે ઈન્દ્રિય, મન, બુદ્ધિ વગેરે પ્રત્યે ન્યાય કરવો જોઈએ. એવું કરતાં જ તેઓ બધા સ્વતઃ શુદ્ધ થઈ જશે; કારણ કે જે વસ્તુ સાથે મમતા નથી રહેતી, તે અનંતને સમર્પિત થઈ જાય છે. એ નિયમ છે કે જે વસ્તુ અનંતને સમર્પિત થઈ જાય છે, તે અનંતની કૃપા-શક્તિથી સ્વતઃ શુદ્ધ થઈ જાય છે. તે નિંદનીય નથી રહેતી, પરંતુ અનંતને નાતે સેવા તથા પ્યારનું પાત્ર બની જાય છે.

ચિત્ત શુદ્ધ થઈ જવાથી બધા સાધનો સફળ થઈ જાય છે. ચિત્તની શુદ્ધિ વિના જે સાધન કેવળ બળપૂર્વક કરવામાં આવે છે, તેનાથી મિથ્યા અભિમાનની જ વૃદ્ધિ થાય છે, કોઈ વિશેષ લાભ નથી થતો. ચિત્ત-શુદ્ધિ વિના જે કાંઈ કરવામાં આવે છે, તે નિરર્થક જ સિદ્ધ થાય છે. ચિત્ત શુદ્ધ થઈ જવાથી સમસ્ત જીવનમાં સૌંદર્ય આવી જાય છે. આ દૃષ્ટિએ ચિત્ત-શુદ્ધિ જીવનનું અત્યંત આવશ્યક અંગ છે. તેના માટે સાધકે પોતાના પ્રત્યે ન્યાય તથા બીજાઓ પ્રત્યે ક્ષમાનો પ્રયોગ કરવાનો છે.

ચિત્ત-શુદ્ધ થતાં જ શરીર, મન અને બુદ્ધિ વગેરે બધા શુદ્ધ થઈ જાય છે. શરીરની શુદ્ધિમાં કર્મની શુદ્ધિ નિહિત છે, જેનાથી સુંદર સમાજનું

નિર્માણ થાય છે. મનની શુદ્ધિથી યોગ સિદ્ધ થાય છે, જે શાંતિ તથા સામર્થ્યનું પ્રતીક છે. બુદ્ધિની શુદ્ધિથી બોધની પ્રાપ્તિ થાય છે, જે અમર તથા ચિન્મય જીવનનું પ્રતીક છે અને અહં શુદ્ધ થઈ જવાથી પ્રેમનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે, જેમાં અનંત અગાધ રસ છે. આ દૃષ્ટિએ ચિત્ત-શુદ્ધિમાં જ સમસ્ત જીવનની પૂર્ણતા નિહિત છે.

૧૦-૫-૫૬

૯. અસાધનરૂપ માન્યતાઓની અસ્વીકૃતિ

મારા નિજસ્વરૂપ પરમ પ્રિય,

કોઈ પણ કરેલી, સાંભળેલી, જોયેલી બૂરાઈના આધાર પર પોતાને અથવા બીજાને સદાય માટે બૂરો માની લેવાથી ચિત્ત અશુદ્ધ થઈ જાય છે. બૂરાઈ-કાળમાં કર્તા ભલે જ બૂરો હોય, પરંતુ તેની પહેલાં અને તેના પછી બૂરો નથી. છતાં પણ તેને બૂરો માનતો રહેવો તેના પ્રત્યે ધોર અન્યાય છે. પ્રાકૃતિક નિયમ અનુસાર કોઈમાં બૂરાઈની સ્થાપના કરવી એ તેને બૂરો બનાવવો છે અને પોતાના પ્રત્યે બૂરાઈ આવવાનું બીજ વાવવું છે; કેમકે કર્મ-વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ જે બીજાઓ પ્રત્યે કરવામાં આવે છે, તે કેટલાય ગણું અધિક થઈને પોતાના પ્રત્યે થવા લાગે છે, આ પ્રાકૃતિક વિધાન છે. આ દૃષ્ટિએ કોઈને પણ બૂરો માનવો એ પોતાને બૂરો બનાવવામાં હેતુ છે અથવા એમ કહો કે પોતાને ભલો બનાવવા માટે બીજાઓ પ્રત્યે ભલાઈ કરવી તથા તેને ભલો સમજવો અનિવાર્ય છે. કોઈને બૂરો માનવામાં ન તો પોતાનું જ હિત છે અને ન તેનું, જેને બૂરો માનીએ છીએ. આ દૃષ્ટિએ કોઈમાં પણ બૂરાઈની સ્થાપના નહિ કરવી જોઈએ. આ જ ચિત્ત-શુદ્ધિનો સુગમ ઉપાય છે.

કોઈ પણ વ્યક્તિ સર્વાંશમાં બૂરો નથી હોતો, બધા માટે બૂરો નથી હોતો અને સર્વદા બૂરો નથી હોતો. તો પછી કોઈને બૂરો માનવો, શું મિથ્યા નથી ? અર્થાત્ અવશ્ય છે. બૂરાઈની પ્રતીતિ પોતાનામાં થાય અથવા બીજામાં, આંશિક થાય છે અને એ પણ સદૈવ નથી રહેતી. વ્યક્તિ પ્રમાદવશ ભૂતકાળની બૂરાઈના આધાર પર પોતાને વર્તમાનમાં બૂરો માની લે છે. આ માન્યતા કરેલી બૂરાઈની સ્મૃતિ-માત્ર છે, બૂરાઈ નથી. જો કરેલી બૂરાઈની સ્મૃતિને અહં-ભાવમાં સ્થાપિત કરી દેવામાં આવી, તો બૂરાઈની પુનરાવૃત્તિ સ્વતઃ થવા લાગે છે. આ કારણે કરેલી બૂરાઈની સ્મૃતિની સ્થાપના ન પોતાનામાં કરવી જોઈએ અને ન બીજાઓમાં. હા, જો બૂરાઈની સ્મૃતિ વેદના જાગૃત કરે છે, તો તે વેદના બૂરાઈ-જનિત

સુખનો રાગ મટાડવામાં સાધન-રૂપ છે. પરંતુ ક્યારે ? જ્યારે એ પ્રકારની બૂરાઈને, જેની એ સ્મૃતિ છે, ન દોહરાવવાનો દૃઢ સંકલ્પ કરી લેવામાં આવે. તો બધા દોષો સ્વતઃ મટી જાય છે; કેમકે કોઈ પણ દોષની સ્વતંત્ર સત્તા નથી.

એ સૌ જાણે છે કે અંધકાર પ્રકાશની જ ન્યૂનતા છે, પરંતુ અંધકાર પ્રકાશ નથી. એ જ પ્રમાણે દોષ, ગુણની જ ન્યૂનતા છે, પરંતુ દોષ ગુણ નથી. હા, એ અવશ્ય છે કે દોષનું કોઈ પોતાનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ નથી. એ જ કારણે તેની નિવૃત્તિ થઈ શકે છે. એ નિયમ છે કે નિવૃત્તિ તેની જ થાય છે, જે સર્વદા ન રહે. જ્યારે દોષ સર્વદા રહેવાવાળી વસ્તુ નથી, ત્યારે કોઈને પણ દોષી માનવો કોઈ પણ પ્રકારે ન્યાય-સંગત નથી. પરંતુ પ્રાણી પ્રમાદવશ પોતાને તથા બીજાઓને સ્થાયી રૂપથી દોષી માની લે છે. ચિત્ત-શુદ્ધિ માટે દોષ-યુક્ત માન્યતાઓનો ત્યાગ અનિવાર્ય છે.

નિર્દોષ માન્યતાઓ સાધનરૂપ છે. જે સાધનરૂપ માન્યતાઓ છે, તે કર્તવ્યની પ્રતીક છે. કર્તવ્ય-પાલનમાં વિદ્યમાન રાગની નિવૃત્તિ તથા બીજાઓના અધિકારની રક્ષા નિહિત છે. આ દૃષ્ટિએ કર્તવ્યના અર્થમાં કેવળ સર્વ-હિતકારી પ્રવૃત્તિ જ આવી શકે છે. પ્રાકૃતિક નિયમ અનુસાર પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિ, નિવૃત્તિમાં જ સ્વતઃ બદલાઈ જાય છે અને નિવૃત્તિ-કાળમાં એ માન્યતા પણ મટી જાય છે, જે માન્યતાથી પ્રવૃત્તિ ઉત્પન્ન થઈ હતી. જો નિવૃત્તિ-કાળમાં માન્યતાનો અંત ન થાય, તો સમજવું જોઈએ કે સાધનરૂપ માન્યતા નહોતી અથવા માન્યતાને અનુરૂપ વિધિવત્ કર્તવ્ય-પાલન નથી કરવામાં આવ્યું. આ જ બે કારણોથી નિવૃત્તિ-કાળમાં માન્યતાનું અસ્તિત્વ ભાસે છે. સાધનરૂપ માન્યતા બીજ છે સર્વ-હિતકારી પ્રવૃત્તિનું. સર્વ-હિતકારી પ્રવૃત્તિ વાસના-રહિત નિવૃત્તિ પ્રદાન કરવામાં સમર્થ છે અને નિવૃત્તિમાં સર્વ-હિતકારી પ્રવૃત્તિનું સામર્થ્ય વિદ્યમાન છે. આ દૃષ્ટિએ સર્વ-હિતકારી પ્રવૃત્તિ અને વાસના-રહિત નિવૃત્તિ એકબીજાની પૂરક છે અને ચિત્ત-શુદ્ધિમાં હેતુ છે.

પરંતુ, વ્યક્તિ વગેરે કોઈને પણ બૂરો તથા ભલો નહિ માનવો જોઈએ. પરંતુ તેનો સદુપયોગ કરવો જોઈએ. વસ્તુઓના સદુપયોગથી

વ્યક્તિઓની સેવા સિદ્ધ થાય છે અને વ્યક્તિઓની સેવાથી સમાજમાં સદાચારની વૃદ્ધિ થાય છે. સ્વરૂપથી તો બધી વસ્તુઓ પરિવર્તનશીલ તથા વિનાશી છે. આથી તેનાં સંબંધમાં કોઈ એક નિશ્ચિત ધારણા કરવી ભૂલ છે. આ ભૂલથી જ પ્રાણી વસ્તુઓને ભલી-બુરી માનીને રાગ-દ્વેષમાં આબદ્ધ થઈ જાય છે, જે ચિત્તની અશુદ્ધિમાં હેતુ છે.

શરીર, ઈન્દ્રિય, મન, બુદ્ધિ વગેરે બધા કરણ છે, કર્તા નહિ. કરણની નિંદા કરવી કર્તાની અસાવધાની છે, બીજું કાંઈ નહિ. કર્તાનો પ્રભાવ જ કરણમાં ભાસિત થાય છે. આથી કર્તા પોતાની શુદ્ધિ-અશુદ્ધિને જ શરીર, ઈન્દ્રિય, મન, બુદ્ધિ વગેરેમાં જુએ છે, પરંતુ કહે એમ છે કે મારા શરીર, ઈન્દ્રિય, મન, બુદ્ધિ વગેરે અશુદ્ધ છે. જ્યારે કર્તા પોતાનાંમાંથી એ અશુદ્ધિ કાઢી નાખે છે, જે તેણે ભૂતકાળની ઘટનાઓના આધારે પોતાનાંમાં આરોપિત કરી લીધી છે, ત્યારે શરીર, ઈન્દ્રિય, મન, બુદ્ધિ વગેરે આપોઆપ શુદ્ધ થઈ જાય છે. આ દૃષ્ટિએ પોતાનાંમાંથી અશુદ્ધિનો ત્યાગ અને તેમાં શુદ્ધિની સ્થાપના અનિવાર્ય છે, જેનાં કરતાં જ ચિત્ત સદાને માટે શુદ્ધ થઈ જાય છે. પોતાને દોષી માનવો દોષને નિમંત્રણ આપવું છે. આથી, ‘દોષી હતો પરંતુ હવે નથી’— આવું માનતાં જ નિર્દોષતાની અભિવ્યક્તિ સ્વતઃ થઈ જશે.

બધા દોષો, બધા બંધનો દોષ-યુક્ત માન્યતા પર જ જીવિત છે. પોતાનામાં નિર્દોષતાની સ્થાપના કરતાં જ સમસ્ત દોષો તથા બંધનો સ્વતઃ મટી જશે. દોષયુક્ત માન્યતાઓ રોગ સમાન છે અને નિર્દોષતાની સ્થાપના ઔષધિ સમાન છે. જે પ્રમાણે ઔષધિ રોગોને ખાઈને સ્વતઃ મટી જાય છે, એ જ પ્રમાણે નિર્દોષતાની સ્થાપના દોષોને ખાઈને સ્વતઃ મટી જાય છે અર્થાત્ ગુણોનું અભિમાન અંકિત નથી થતું. દોષનો અંત થતાં જ અનંત સાથે નિત્ય સંબંધ તથા અભિન્નતા થઈ જાય છે અને અહંભાવ ગળી જાય છે, અથવા એમ કહો કે અનંત સાથે નિત્યયોગ થઈ જાય છે, જે દરેક માન્યતાઓથી અતીત છે.

સાધનરૂપ માન્યતાઓ કર્તવ્ય-પરાયણતામાં પરિવર્તિત થઈને મટી જાય છે અને અસાધનરૂપ માન્યતાઓ કેવળ અસ્વીકૃતિમાત્રથી મટી જાય

છે. હવે વિચાર એ કરવાનો છે કે અસાધનરૂપ માન્યતાઓ ચિત્તમાં શા માટે અંકિત છે ? જે દોષ-યુક્ત પ્રવૃત્તિઓના આધાર પર અસાધનરૂપ માન્યતાઓની સ્વીકૃતિ થઈ હતી, તે પ્રવૃત્તિઓ વર્તમાનમાં નથી, પરંતુ છતાં પણ આપણે તેનો ત્યાગ નથી કરતા. આ ‘નહિ’ ને ‘છે’ માનવું છે. માન્યતાની શોધ કરવાથી તેનું અસ્તિત્વ નથી મળતું અને પછી તેની સ્વીકૃતિ સ્વતઃ મટી જાય છે. પરંતુ માન્યતાની શોધ એ જ કરી શકે છે, જે નિજ-વિવેકના પ્રકાશમાં વસ્તુ, અવસ્થા વગેરેનાં સ્વરૂપને જાણવાનો પ્રયત્ન કરે. એ નિયમ છે કે જેની શોધ આપણે જ્ઞાનપૂર્વક કરીએ છીએ, જો તેનું અસ્તિત્વ છે, તો તેની સાથે એકતા થઈ જાય છે અને જો તે અસ્તિત્વહીન છે, તો તેની સાથે ભિન્નતા થઈ જાય છે અથવા એમ કહો કે જ્ઞાન દ્વારા શોધ કરવાથી સત્યની પ્રાપ્તિ અને અસત્યની નિવૃત્તિ થઈ જાય છે. જ્ઞાન, નિવૃત્તિની પ્રાપ્તિ કરાવવામાં સમર્થ છે. તે સંબંધ તથા કોઈ માન્યતામાં સદ્ભાવ ઉત્પન્ન નથી કરતું. માન્યતાનો સદ્ભાવ મટતાં જ ભેદ નષ્ટ થઈ જાય છે અને સંબંધ તૂટતાં જ રાગ-દ્વેષ મટી જાય છે. રાગ-દ્વેષ રહિત થતાં જ કોઈને બૂરો-ભલો માનવાનો પ્રશ્ન જ ઉત્પન્ન નથી થતો અને ભેદ-નાશ થતાં જ અભિન્નતા તથા આત્મીયતા તેમજ સ્વરૂપ સાથે એકતા થઈ જાય છે, જે યોગ, બોધ તથા પ્રેમની પ્રાપ્તિમાં હેતુ છે. આ દૃષ્ટિએ માન્યતા કેવળ એવી વસ્તુ છે કે શોધ કરવાથી તો તેનો પત્તો જ ન લાગે અને વગર શોધ કર્યે સત્ય પ્રતીત થાય.

ભૂતકાળની પ્રવૃત્તિઓને સત્ય તથા સ્થાયી માનીને કોઈ પણ વ્યક્તિ પોતાને સર્વાંશમાં નિર્દોષ સિદ્ધ નથી કરી શકતો અને પ્રત્યેક સાધક કરેલી ભૂલ ન દોહરાવવાનું વ્રત લઈને વર્તમાનમાં જ નિર્દોષતાથી અભિન્ન થઈ શકે છે. આ દૃષ્ટિએ પોતાનામાં અથવા બીજાઓમાં દોષી ભાવની સ્થાપના કરવી કેવળ માન્યતાના આધારે તેમાં આબદ્ધ રહેવું છે, જે દોષોની પુનરાવૃત્તિનું કારણ છે. આથી નિર્દોષ થવા માટે પોતાના તથા બીજાઓમાં દોષી-ભાવની અસ્વીકૃતિ અનિવાર્ય છે અથવા એમ કહો કે બધી માન્યતાઓને ત્યાગીને, માન્યતાઓના પ્રકાશક અનંત સાથે અભિન્ન થવામાં જ નિર્દોષતા છે. કોઈ પણ માન્યતાને કર્તવ્ય-પરાયણતાથી તથા

અસાધનરૂપ માન્યતાઓને અસ્વીકૃતિથી મટાડવી પડશે, ત્યારે જ ચિત્ત શુદ્ધ થઈ શકે છે.

માન્યતાનો સદ્ભાવ વિકલ્પરહિત વિશ્વાસ છે, જે જ્ઞાનની સમાન ભાસે છે. વિશ્વાસનું મહત્ત્વ કેવળ કર્તવ્ય પ્રત્યે, અનંત પ્રત્યે અથવા દેહથી અતીત પોતાના પ્રત્યે છે. આ સિવાય જે વિશ્વાસ છે, તે પ્રમાદ છે. કર્તવ્યપરાયણતા રાગ-નિવૃત્તિ માટે છે, અનંતનો વિશ્વાસ પરમ પ્રેમ માટે છે અને પોતાનો વિશ્વાસ અમરત્વ માટે અપેક્ષિત છે. આ સિવાય સાધકનાં જીવનમાં વિશ્વાસનો કોઈ સદુપયોગ જ નથી. કર્તવ્યનો નિર્ણય પ્રાકૃતિક વિધાન તથા નિજ-વિવેક પર નિર્ભર છે. આ જ કારણે કર્તવ્ય-પાલનમાં અધિકાર છે, ફળમાં નહિ. કર્તવ્યના બદલામાં કોઈ ફળની આશા કરવી નવીન રાગમાં આબદ્ધ થવું છે, જે વાસ્તવમાં અકર્તવ્ય છે. કર્તવ્યનો સંબંધ પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિ સાથે છે. આથી, પરિસ્થિતિના સદુપયોગ માત્રમાં જ કર્તવ્યનું મહત્ત્વ છે. પરિસ્થિતિનો સદુપયોગ દરેક વસ્તુ, અવસ્થા વગેરેથી અસંગ કરવામાં સમર્થ છે. વસ્તુ, અવસ્થા વગેરેની અસંગતા સમસ્ત કામનાઓનો અંત કરી દે છે. કામનાઓનો અંત થતાં જ ચિત્ત શુદ્ધ થઈ જાય છે, જેથી જિજ્ઞાસાની પૂર્તિ તથા પ્રેમની પ્રાપ્તિ સ્વતઃ થઈ જાય છે; કારણ કે કામનાઓની નિવૃત્તિ થતાં જ ચિરશાંતિ તથા આવશ્યક સામર્થ્ય સ્વતઃ આવી જાય છે. આ દૃષ્ટિએ કામના-નિવૃત્તિમાં જ સમસ્ત કર્તવ્યોની પરાવધિ છે.

અસાધનરૂપ માન્યતા બીજાઓની તો કોણ કહે, પોતાના માટે પણ પોતાને પ્રિય નથી હોતી; કેમકે પોતાની દૃષ્ટિમાં પણ જ્યારે આપણે દોષી રહેવા નથી ઈચ્છતા, તો પછી કોઈ અન્યને દોષી માનવા, શું તેનાં પ્રત્યે ધોર અન્યાય નથી ? અવશ્ય છે. હવે રહી સાધનરૂપ માન્યતાની વાત, જેનાથી કર્તવ્ય દ્વારા મુક્ત થવાનું છે. કર્તવ્ય-પાલનમાં દરેક સાધકોને સર્વદા સ્વાધીનતા છે; કેમકે જે જેને નથી કરી શકતો તે તેનું કર્તવ્ય જ નથી. એટલું જ નહિ, પ્રાકૃતિક નિયમ અનુસાર પ્રત્યેક કર્તામાં કર્તવ્યનું જ્ઞાન અને તેની પૂર્તિનું સામર્થ્ય વિદ્યમાન છે પરંતુ આ રહસ્ય તેઓ જ સમજી શકે છે, જેઓ વર્તમાન વસ્તુસ્થિતિના આધાર પર કર્તવ્ય-પાલન તથા સત્યની શોધ કરે છે. કર્તવ્ય-પાલનમાં જ ભોગની

નિવૃત્તિ અને યોગની પ્રાપ્તિ, અસત્યની નિવૃત્તિ અને સત્યની પ્રાપ્તિ, કામની નિવૃત્તિ અને અનંતની પ્રાપ્તિ નિહિત છે.

પોતાના સંબંધમાં જે પોતાની માન્યતા છે એ પણ વિવેકસિદ્ધ નથી; કેમકે પોતાના અર્થમાં ‘આ’ ને લઈ નથી શકતા. બાહ્ય વસ્તુઓની તો કોણ કહે— શરીર, ઈન્દ્રિય, પ્રાણ, મન, બુદ્ધિ અને દરેક વસ્તુઓ ‘આ’ ના અર્થમાં આવી જાય છે. ‘આ’ થી ભિન્ને જે ‘હું’ છે, તેને કોઈએ પણ ક્યારેય કોઈ પણ કરણ દ્વારા વિષય નથી કર્યો. આ દૃષ્ટિએ પોતાનામાં પણ પોતાની માન્યતાનું દર્શન નથી થતું. એટલું જ નહિ, શોધ કરવાથી શરીરાદિ કોઈ પણ વસ્તુનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ સિદ્ધ નથી થતું. પ્રત્યેક વસ્તુ સમસ્ત સૃષ્ટિ સાથે અભિન્ન છે. આ દૃષ્ટિએ સમસ્ત સૃષ્ટિ પણ એક વસ્તુ જ છે. તો પછી કોને પોતાનો અને કોને પરાયો માનશો ? કાં તો સૌ પોતાનાં છે અથવા કોઈ પણ વસ્તુ પોતાની નથી. જ્યારે સૌ આપણાં છે, તો કોને બૂરો સમજશો ? અને જેની સાથે કોઈ સંબંધ નથી, તેના પ્રત્યે કાંઈ પણ કહેવાનું થતું નથી. આથી પોતાનાં અને બીજાઓનાં સંબંધમાં જે માન્યતાઓ છે, તેનું કોઈ સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ નથી. અસ્તિત્વવિહીનને સ્વીકાર કરવા એ વિવેકનો વિરોધ છે, બીજું કાંઈ નહિ. વિવેકના અનાદરથી જ ચિત્ત અશુદ્ધ થયું છે. આથી તેનો આદર કરવો જોઈએ.

વિવેકનો આદર કરતાં જ સૃષ્ટિરૂપ વસ્તુ જે અનંતના કોઈ અંશમાત્રમાં ભાસિત થાય છે, તેની સાથે અભિન્નતા થઈ જશે અને સૃષ્ટિની આસક્તિ તથા દાસતા હંમેશા માટે મટી જશે, જેનાં મટતાં જ ચિત્ત શુદ્ધ થઈ જશે અને અનંત સાથે અભિન્નતા પ્રાપ્ત થશે. આ દૃષ્ટિએ દરેક માન્યતાઓથી જે અતીત છે, તેને જ સ્વીકાર કરવા, તેમનામાં જ વિશ્વાસ કરવો, તેમની સાથે જ નિત્ય સંબંધ જોડવો અને તેમનો જ યોગ, બોધ તથા પ્રેમ પ્રાપ્ત કરવો એ સાધકનો પરમ પુરુષાર્થ છે, જેની સિદ્ધિ ચિત્ત શુદ્ધ થવાથી જ સંભવ છે અને ચિત્તની શુદ્ધિ પોતાનામાં તથા બીજાઓમાં નિર્દોષતાની સ્થાપના કરવામાં જ નિહિત છે.

૧૦. પરિસ્થિતિઓની અનિત્યતા

મારા નિજસ્વરૂપ પરમ પ્રિય,

વિરહનું ઉદિત ન થવું, જિજ્ઞાસાની જાગૃતિ ન થવી, શાંતિનું સુરક્ષિત ન રહેવું અને નિરર્થક સંકલ્પ-વિકલ્પોનો પ્રવાહ ચાલવો ચિત્તની અશુદ્ધિ છે. જો કે વિરહ, જિજ્ઞાસા તથા શાંતિ— આ ત્રણેય જ સ્વાભાવિક છે, પરંતુ ચિત્તની અશુદ્ધિને કારણે પ્રયત્ન દ્વારા પણ સાધ્ય નથી. આ ખૂબ જ આશ્ચર્યની વાત છે.

પ્રાકૃતિક નિયમ અનુસાર પ્રત્યેક કાર્યના અંતમાં વિશ્રામ તથા શાંતિ સ્વતઃ આવવી જોઈએ. પરંતુ એવું નથી થતું. તેનું એક માત્ર કારણ એ છે કે થવાવાળી પ્રવૃત્તિમાં કોઈ ને કોઈ દોષ છે. પ્રવૃત્તિ-જનિત દોષની નિવૃત્તિના અંતમાં વિશ્રામ સંભવ છે. જે પ્રવૃત્તિ ઉત્કંઠા તેમજ ઉત્સાહથી પૂર્ણ તથા સ્વાર્થભાવથી રહિત નથી હોતી, એ પ્રવૃત્તિના અંતમાં વિશ્રામ નથી મળતો; કારણ કે ઉત્કંઠા વિના પ્રવૃત્તિમાં રસની ઉત્પત્તિ નથી થતી અને ઉત્સાહ વિના પ્રાપ્ત સામર્થ્યનો સદ્વ્યય નથી થતો અને સ્વાર્થ-ભાવથી રહિત થયા વિના પ્રવૃત્તિ-જનિત દાસતાથી મુક્તિ નથી મળતી. આ ત્રણેય કારણોથી પ્રવૃત્તિના અંતમાં પણ પ્રવૃત્તિનું જ ચિંતન રહે છે, જે નિરર્થક સંકલ્પ-વિકલ્પ ઉત્પન્ન કરવામાં હેતુ છે.

ઉત્કંઠા ન થવામાં કારણ છે— પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિનો અનાદર. એ અનાદર ત્યારે થાય છે, જ્યારે સાધકને પ્રાકૃતિક ન્યાય અનુસાર પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિમાં પોતાનાં હિતનું દર્શન નથી થતું. તેનું એકમાત્ર કારણ એ છે કે પ્રાણી ઉત્પત્તિ-વિનાશયુક્ત પરિસ્થિતિને જ પોતાનું અસ્તિત્વ અથવા જીવન માની લે છે. પ્રત્યેક પરિસ્થિતિ સ્વભાવથી જ અપૂર્ણ તથા અભાવયુક્ત છે. તેમાં જીવન-બુદ્ધિ થવાથી અનેક પ્રકારના અભાવો પ્રતીત થવા લાગે છે. એ અભાવોથી પીડિત થઈને, પ્રાણી પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિથી અસંતુષ્ટ થાય છે અને અપ્રાપ્ત પરિસ્થિતિનું આવાહન કરવા લાગે છે. તે આ વાતને ભૂલી જાય છે કે એવી કોઈ પરિસ્થિતિ હોઈ જ નથી શકતી

જે અભાવ-યુક્ત ન હોય, જો કે પ્રત્યેક પરિસ્થિતિ વિદ્યમાન રાગ-નિવૃત્તિનું સાધનમાત્ર છે. જે સાધનમાત્ર છે તેને સાધ્ય માનવી પ્રમાદ છે. આ પ્રમાદથી જ પ્રાણી કામના-પૂર્તિ અને અપૂર્તિની જાળમાં આબદ્ધ થઈ જાય છે, જેનાથી સુખની આશા અને દુઃખનો ભય સ્વતઃ ઉત્પન્ન થાય છે, જે નિર્દોષ પ્રવૃત્તિમાં બાધક છે. સદોષ પ્રવૃત્તિનું પરિણામ એ થાય છે કે વર્તમાન કાર્ય કરવાની ઉત્કંઠા જ દબાઈ જાય છે, જે ઉત્સાહને ભંગ કરી દે છે. ઉત્સાહ ભંગ થતાં જ આળસ તથા શિથિલતાનું આવી જવું સ્વાભાવિક છે. આળસ આવતાં જ પ્રાણી પોતાનાં કર્તવ્યને ભૂલી જાય છે અને બીજાઓનાં કર્તવ્યની પ્રતીક્ષા કરવા લાગે છે, જેનાથી સ્વાર્થ-ભાવ પુષ્ટ થાય છે. જેમ-જેમ આ દોષો સબળ થતા જાય છે, તેમ-તેમ નિરર્થક સંકલ્પોનો પ્રવાહ ચાલવા લાગે છે અને પ્રવૃત્તિના અંતમાં જે સ્વતઃ આવવાવાળો વિશ્રામ છે, તેનાથી સાધક વંચિત થઈ જાય છે. વિશ્રામ વિના શાંતિ સંભવ નથી અને શાંતિ વિના આવશ્યક સામર્થ્યની અભિવ્યક્તિ થઈ નથી શકતી. આથી, દોષ-યુક્ત પ્રવૃત્તિથી જ જીવનમાં અસમર્થતા તથા પરાધીનતા આવે છે, જે કોઈને પણ પ્રિય નથી.

આ નિયમ છે કે પ્રાણીની જે સ્વાભાવિક માંગ છે અર્થાત્ જિજ્ઞાસા, પ્રિય લાલસા અને શાંતિ, તેની પ્રાપ્તિની સાધનામાં પણ સ્વાભાવિકતા હોવી જોઈએ. પરંતુ ભુક્ત-અભુક્ત ઈચ્છાઓના પ્રભાવે એ સ્વાભાવિકતાનું અપહરણ કરી લીધું છે. જે ઈચ્છાઓની પૂર્તિ પ્રાણી અનેક વાર કરી ચુક્યો છે, તે ઈચ્છાઓની પૂર્તિની વાસ્તવિકતાને તેણે નથી જાણી. તેનું પરિણામ એ થયું છે કે ભુક્ત ઈચ્છાઓએ અભુક્ત ઈચ્છાઓને જન્મ આપીને સાધકને સંકલ્પ-વિકલ્પનાં દ્વન્દ્વમાં આબદ્ધ કરી દીધો છે.

જો સાધક સાવધાનીપૂર્વક ઈચ્છાપૂર્તિની વાસ્તવિકતાને જાણવાનો પ્રયાસ કરે, તો તેને સારી રીતે જ્ઞાત થઈ જાત કે ઈચ્છાઓની પૂર્તિમાં સુખ કેટલું છે અને પરિણામમાં પરાધીનતા, જડતા તેમજ શક્તિહીનતા કેટલી છે. ઈચ્છા-પૂર્તિનાં પરિણામનો પ્રભાવ જેમ-જેમ સબળ તથા સ્થાયી થતો જાય છે, તેમ-તેમ ઈચ્છા-પૂર્તિની દાસતા સ્વતઃ મટતી જાય છે. જે કાળમાં સાધક સર્વાંશમાં એ દાસતાથી મુક્ત થઈ જાય છે, એ જ કાળમાં

ઈચ્છાપૂર્તિનો પ્રભાવ મટી જાય છે, જેનાં મટતાં જ સાધનમાં સ્વતઃ સ્વાભાવિકતા આવી જાય છે.

કામના-પૂર્તિનાં સુખનો પ્રભાવ રહેતાં સુધી સાધક જ્યારે બળપૂર્વક શાંતિ તેમજ જિજ્ઞાસા તથા પ્રિય લાલસાને જાગ્રત કરવાનો પ્રયાસ કરે છે, ત્યારે સફળ નથી થતો; કારણ કે ભુક્ત ઈચ્છાઓનાં સુખના પ્રભાવે ચિત્તને અશુદ્ધ કરી દીધું છે. આથી ચિત્તનાં અશુદ્ધ રહેતાં સુધી શાંતિ, જિજ્ઞાસા તેમજ લાલસાની જાગૃતિ સંભવ નથી.

જ્યાં સુધી સાધક વસ્તુ વગેરેના આશ્રય વિના રહી નથી શકતો, ત્યાં સુધી ચિત્ત શુદ્ધ થઈ નથી શકતું અને જ્યાં સુધી વસ્તુઓનાં સ્વરૂપને જાણીને સત્યની શોધ નથી કરતો, ત્યાં સુધી વસ્તુ વગેરેના આશ્રયથી રહિત નથી થઈ શકતો. આ દૃષ્ટિએ સત્યની શોધમાં જ અસત્યનો ત્યાગ અને અસત્યના ત્યાગમાં જ ચિત્તની શુદ્ધિ નિહિત છે.

પ્રાપ્ત વિવેકના પ્રકાશમાં સાધક વસ્તુઓનાં વાસ્તવિક સ્વરૂપને જાણવાનો પ્રયાસ કર્યા વિના જ બળપૂર્વક ચિત્તને વસ્તુઓથી હટાવવા ચાહે છે અથવા એમ કહો કે ચિત્તમાં જે વસ્તુઓનું અસ્તિત્વ અંકિત છે, તેને કાઢવા ચાહે છે, પરંતુ સફળ નથી થતો. તેનું એકમાત્ર કારણ એ છે કે બળપૂર્વક જેને દબાવવામાં આવે છે, તે ક્યારેક ને ક્યારેક નીકળી જ જાય છે; કેમકે શ્રમ પછી વિશ્રામ અનિવાર્ય છે. આ જ કારણે દબાયેલું ચિત્ત સાધકને આધીન નથી રહેતું. ક્યારેક સાધક ચિત્તને દબાવે છે અને ક્યારેક ચિત્ત સાધકને દબાવે છે. સાધક અને ચિત્તની વચ્ચે સંઘર્ષ એ સમય સુધી ચાલતો જ રહે છે, જ્યાં સુધી સાધક વિવેકપૂર્વક વસ્તુઓની વાસ્તવિકતાને જાણીને, વસ્તુઓથી અતીતનાં જીવન સાથે નિત્ય સંબંધ તથા તેની સાથે સ્વરૂપની એકતા સ્વીકાર નથી કરી લેતો.

વસ્તુઓથી અતીતનાં જીવન સાથે નિત્ય સંબંધ સ્વીકાર કરતાં જ સાધકમાં સ્વભાવથી જ તેને પ્રાપ્ત કરવાની ઉત્કટ લાલસા જાગ્રત થાય છે, જેનાં થતાં જ ચિત્તને વસ્તુઓથી હટાવવાનો પ્રયાસ નથી કરવો પડતો, પરંતુ ચિત્ત સ્વતઃ હટી જાય છે. આ નિયમ છે કે અસત્ જાણી લેવાથી સત્ની શોધ સ્વતઃ જાગ્રત થાય છે. જેમ-જેમ સત્ની શોધ સબળ તથા

સ્થાયી થતી જાય છે તેમ-તેમ અસત્ સાથે સંબંધ તથા અસત્ની કામના આપોઆપ મટતી જાય છે, જેનાં મટતાં જ ચિત્ત સ્વભાવથી જ અસત્થી વિમુખ થઈને સત્ સાથે અભિન્ન થઈ જાય છે. પરંતુ અસત્ને અસત્ જાણ્યા વિના અસત્થી ચિત્ત હટાવવાનો પ્રયાસ નિરર્થક જ સિદ્ધ થાય છે. આથી અસત્ને અસત્ જાણીને જ સત્ની શોધ કરવી જોઈએ; કારણ કે અસત્ના જ્ઞાનમાં જ સત્ની શોધ કરવાનું સામર્થ્ય રહેલું છે.

વર્તમાન કાર્ય જ સર્વોત્કૃષ્ટ કાર્ય છે. આ રહસ્યને જાણી લીધા પછી ચિત્ત સ્વભાવથી જ વર્તમાન કાર્યમાં લાગી જાય છે, ચિત્ત ઉપર દબાવ નાખીને તેને લગાડવું નથી પડતું. આ નિયમ છે કે વર્તમાન કાર્ય ઠીક થવાથી બગડેલા ભૂતકાળનું પરિણામ મટી શકે છે અને ભવિષ્ય ઉજ્જવળ થઈ શકે છે. આ દૃષ્ટિએ વર્તમાન કાર્ય જ સર્વોત્કૃષ્ટ કાર્ય છે. વર્તમાન બગડવાથી ભવિષ્ય ક્યારેય સુંદર નથી થઈ શકતું. પ્રાકૃતિક નિયમ અનુસાર વર્તમાનનું પરિણામ જ ભવિષ્ય હોય છે. આ દૃષ્ટિએ સાધકે વર્તમાન કાર્ય ખૂબ જ સુંદરતાપૂર્વક, પૂરી શક્તિ લગાડીને કરવું જોઈએ.

આવશ્યક કાર્યની પૂર્તિ અને અનાવશ્યક કાર્યના ત્યાગમાં જ શાંતિ રહેલી છે; કેમકે આવશ્યક કાર્ય ન કરવાથી અને અનાવશ્યક કાર્ય ચિત્તમાં જમા રાખવાથી જ અશાંતિ રહે છે. આથી આવશ્યક કાર્ય કરી નાખવાથી અને અનાવશ્યક કાર્યનો ત્યાગ કરવાથી ચિત્ત સ્વતઃ શાંત થઈ જાય છે.

સત્યની શોધ, પ્રિય-લાલસા, શાંતિ તથા વર્તમાન કાર્યનો આદર— આ ચારેયની તરફ પ્રગતિ થવાથી તો ચિત્ત સાધકને આધીન રહે છે. આ સિવાય કોઈમાં પણ જો ચિત્તને લગાડવા ચાહે, તો ચિત્ત સ્વભાવથી લાગી નથી શકતું અને અસ્વાભાવિકતાથી અર્થાત્ બળપૂર્વક લગાડેલું ચિત્ત ક્યારેય સ્થિર નથી રહી શકતું. ત્યાં સુધી કે સાધારણ દૈનિક કાર્યોમાં શ્રમપૂર્વક દબાવ નાખીને જ્યારે ચિત્તને લગાડવું પડે છે, ત્યારે તેનું પરિણામ એ થાય છે કે ચિત્તમાં ઉત્તરોત્તર નીરસતા, મલિનતા અને શક્તિહીનતા વધતી જાય છે, જેથી કાર્યના અંતમાં પણ ચિત્ત સ્થિર નથી થઈ શકતું. સ્થિરતા વિના ચિત્ત શાંત તથા પ્રસન્ન તો થઈ જ નથી શકતું.

જો કે પ્રત્યેકે કાર્યના અંતમાં સ્થિરતા તો સ્વભાવથી જ આવે છે. પરંતુ એ સ્થિરતા એટલી નિર્જીવ થઈ ગઈ છે કે તેનાથી ચિત્ત શાંત નથી થઈ શકતું; કારણ કે કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ આસક્તિપૂર્વક થાય છે. આ નિયમ છે કે જે કાર્ય જે ભાવથી કરવામાં આવે છે, અંતમાં તેનું પરિણામ પણ એ જ થાય છે. આથી આસક્તિપૂર્વક કરેલું કાર્ય આસક્તિને જ દબ કરે છે, જેથી કાર્યના અંતમાં ચિત્તમાં સ્વાભાવિક સ્થિરતા નથી આવતી. પ્રાકૃતિક નિયમ અનુસાર તો પ્રત્યેક આવશ્યક કાર્ય આસક્તિ-નિવૃત્તિનું સાધન છે. પરંતુ સ્વાર્થભાવે તેને નવીન રાગની ઉત્પત્તિનો હેતુ બનાવી દીધું છે. જો ચિત્ત શુદ્ધ કરવું છે તો પ્રત્યેક કાર્ય સ્વાર્થભાવનો ત્યાગ કરીને, સાવધાનીપૂર્વક કરવું પડશે, જેથી વિદ્યમાન રાગની નિવૃત્તિ થઈ જશે અને નવીન રાગ ઉત્પન્ન નહિ થાય. રાગરહિત થતાં જ દ્વેષ સ્વતઃ મટી જશે, જેનાં મટતાં જ હૃદયમાં સ્નેહની વૃદ્ધિ થશે. સ્નેહની વૃદ્ધિથી ચિત્તની નીરસતા-ખિન્નતા મટી જશે, જેનાં મટતાં જ ચિત્ત શાંત અને પ્રસન્ન થઈ જશે. જેમ-જેમ ચિત્તમાં શાંતિ તથા પ્રસન્નતા વધતી જશે, તેમ-તેમ ચિત્ત સ્વસ્થ થતું જશે. ચિત્તનાં સ્વસ્થ થતાં જ જે કરવાનું છે, એ સ્વતઃ થવા લાગશે અને જે નથી કરવાનું તેની ઉત્પત્તિ જ નહિ થાય અર્થાત્ ચિત્ત નિર્દોષ થઈ જશે. નિર્દોષતા આવતાં જ ચિત્તમાંથી વસ્તુઓનો આશ્રય સ્વતઃ મટી જશે અને સત્યની શોધ ઉદિત થશે, જે સમસ્ત કામનાઓને ખાઈ જશે. કામનાઓનો અંત થતાં જ નિરર્થક સંકલ્પો સ્વતઃ મટી જશે અને આવશ્યક સંકલ્પો આપોઆપ પૂરા થઈ જશે. પરંતુ સંકલ્પ-પૂર્તિનું સુખ ચિત્તમાં અંકિત નહિ થાય, જેથી નિર્વિકલ્પતા સ્વભાવથી જ આવી જશે, જેનાં આવતાં જ જે થઈ રહ્યું છે, તેમાં જ અખંડ પ્રસન્નતા સુરક્ષિત રહેશે. અનુકૂળતાની દાસતા તથા પ્રતિકૂળતાનો ભય મટી જશે. નિર્ભય થતાં જ ચિર-વિશ્રામ, અગાધ-પ્રીતિ, નિસ્સંદેહતા સ્વતઃ પ્રાપ્ત થશે, જે વાસ્તવિક જીવન છે. આથી સાધકે ખૂબ જ સાવધાનીપૂર્વક દરેક પ્રકારના પ્રલોભનો તથા ભયને ત્યાગીને, ચિત્ત શુદ્ધ કરવા માટે અથાગ પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ.

૧૧. ભય તથા પ્રલોભનથી મુક્તિ

મારા નિઃસ્વરૂપ પરમ પ્રિય,

ભય તથા પ્રલોભનમાં આબદ્ધ થવું એ જ ચિત્તની અશુદ્ધિ છે. આથી ચિત્ત-શુદ્ધિ માટે આ બન્નેનો અંત કરવો પડશે. હવે વિચાર એ કરવાનો છે કે ભય તથા પ્રલોભનની ઉત્પત્તિ જ શા માટે થાય છે ? જ્યારે આપણી પ્રસન્નતા કોઈ બીજા પર અર્થાત્ જે આપણું નથી અથવા પોતાનાથી ભિન્ન છે, તેના પર નિર્ભર થઈ જાય છે, ત્યારે અનેક પ્રકારના ભય તથા પ્રલોભન ઉત્પન્ન થઈ જાય છે, જે ચિત્તને અશુદ્ધ કરી દે છે.

વસ્તુઓની મમતા, વિશ્વાસમાં વિકલ્પ, વિવેકનો અનાદર— આ ત્રણેય કારણોથી જ સમસ્ત દોષોની ઉત્પત્તિ થાય છે. જો કે કોઈ પણ વસ્તુ પ્રાકૃતિક નિયમ અનુસાર વ્યક્તિગત નથી; કેમકે કોઈ પણ વસ્તુનું સમષ્ટિ શક્તિઓ તથા સૃષ્ટિથી વિભાજન નથી થઈ શકતું. પરંતુ પ્રાણી પ્રમાદવશ કાલ્પનિક ભેદ સ્વીકાર કરીને વસ્તુઓને પોતાની માની લે છે. તેનું પરિણામ એ થાય છે કે જે પોતાના છે, તેને પોતાના નથી માની શકતો અને જે પોતાનું નથી, તેને પોતાનું માની બેસે છે. જે પોતાના છે, તેને પોતાના ન માનવા એ તેમની સાથે માનેલી ભિન્નતા સ્વીકાર કરવી છે. માનેલી ભિન્નતાએ પોતાનાથી પોતાની પ્રીતિ નથી થવા દીધી અને માનેલી એકતાથી અનેક પ્રકારની આસક્તિઓ ઉત્પન્ન થઈ ગઈ, જેણે પ્રાણીને પરાધીન બનાવી દીધો, જડતામાં આબદ્ધ કરી દીધો, જેનાથી અનેક પ્રકારના ભય તથા પ્રલોભનો ઉત્પન્ન થઈ ગયા. જ્યાં સુધી માનેલી એકતા અને માનેલી ભિન્નતાનો અંત ન કરી દેવામાં આવે, ત્યાં સુધી પ્રલોભનથી મુક્ત થવું સંભવ નથી. આ બન્નેમાંથી કોઈ એકનો અંત થવાથી બન્નેનો અંત થઈ જાય છે; કેમકે માનેલી એકતાથી જ, પોતાનાથી માનેલી ભિન્નતાની ઉત્પત્તિ થાય છે અને માનેલી ભિન્નતાથી જ ‘પર’ સાથે માનેલી એકતાની ઉત્પત્તિ થાય છે.

શું કોઈ એવી વસ્તુ છે જેની સાથે માનેલી એકતા ન હોય ? અર્થાત્ દરેક વસ્તુઓ સાથે એકતા કેવળ માનેલી છે. જ્યારે સાધક વિવેકપૂર્વક

કોઈ પણ વસ્તુને પોતાની નહિ માને, ત્યારે સુગમતાપૂર્વક વસ્તુઓની દાસતાથી મુક્ત થઈ જશે. વસ્તુઓની દાસતાથી મુક્ત થતાં જ બધી કામનાઓ મટી જશે. કામનાઓનો અંત થતાં જ પોતાનાંથી જે પોતાની દૂરતા તથા ભેદ પ્રતીત થતો હતો, એ સ્વતઃ મટી જશે, જેનાં મટતાં જ સમસ્ત ભય તથા પ્રલોભન નિર્મૂળ થઈ જશે.

વસ્તુઓને પોતાની ન માનવામાં કઠિનતા શું છે ? ‘જે જાણીએ છીએ, તેને નથી માનતા’ આ જ ભૂલ વસ્તુઓને પોતાની ન માનવામાં પ્રાણીને સમર્થ નથી થવા દેતી. પોતાની જાણકારીના વિરોધને સહન કરી લેવાથી જ પ્રાણી વસ્તુઓને પોતાની માને છે. જાણકારીના વિરોધને સહન કરી લેવો એ જ અસાવધાની છે, જે મૃત્યુ સમાન છે.

જો કે સાધકનાં જીવનમાં અસાવધાની માટે કોઈ સ્થાન જ નથી; કેમકે અસાવધાની જ પ્રાણીને અમરત્વથી મૃત્યુ, સત્યથી અસત્ય અને ચેતનાથી જડતા તરફ લઈ જાય છે. ભોગાસક્તિએ જ પ્રાણીને અસાવધાન બનાવી દીધો છે. આથી અસાવધાનીનો અંત કરવા માટે ભોગાસક્તિનો અંત કરવો પડશે અને ભોગાસક્તિનો અંત કરવા માટે ભોગની વાસ્તવિકતાને જાણવી અનિવાર્ય છે. ભોગની રુચિમાં જેટલી મધુરતા છે એટલી ભોગ-પ્રવૃત્તિમાં નથી. ભોગ-પ્રવૃત્તિના આરંભકાળમાં જેટલું સુખ છે, એટલું મધ્યમાં નથી અને અંતમાં તો સુખની ગંધ પણ નથી રહેતી, પરંતુ તેનાં પરિણામમાં તો અનેક પ્રકારના રોગો જ ઉત્પન્ન થાય છે. ભોગની વાસ્તવિકતાનો પરિચય થઈ જવાથી ભોગની રુચિ યોગની લાલસામાં બદલાઈ જાય છે. યોગની લાલસા જેમ-જેમ સબળ તથા સ્થાયી થતી જાય છે, તેમ-તેમ ભોગ-વાસનાઓ સ્વતઃ મટતી જાય છે. જે કાળમાં ભોગ-વાસનાઓનો અંત થઈ જાય છે, એ જ કાળમાં યોગની ઉપલબ્ધિ થઈ જાય છે અને દરેક વસ્તુઓની મમતા મટી જાય છે, જેનાં થતાં જ નિર્ભયતા સ્વતઃ આવી જાય છે. આ દૃષ્ટિએ સાધક ખૂબ જ સુગમતાપૂર્વક પ્રાપ્ત વસ્તુઓની મમતાથી અને અપ્રાપ્ત વસ્તુઓની કામનાથી રહિત થઈ શકે છે, જે વિવેક-સિદ્ધ છે. હવે એ વિચાર કરવાનો છે કે ભોગની રુચિની ઉત્પત્તિ શા માટે થાય છે ? પોતાને દેહ માનીને ઈન્દ્રિય-જન્ય સ્વભાવ

સાથે તદ્દરૂપ થઈ જવાથી ભોગની રુચિ ઉત્પન્ન થાય છે. જો વિવેકપૂર્વક પોતાને દેહથી અસંગ કરી લેવામાં આવે અર્થાત્ દેહ સાથે જે માનેલી એકતા છે, તેનો ત્યાગ કરી દેવામાં આવે, તો ખૂબ જ સુગમતાપૂર્વક ભોગની રુચિનો અંત થઈ શકે છે. ભોગની રુચિના અંતમાં જ ભોગ-વાસનાનો અંત નિહિત છે.

હવે વિચાર એ કરવાનો છે કે દેહથી અસંગ થવામાં પ્રતિબંધ શું છે ? નિજ-વિવેકનો અનાદર અને ઈન્દ્રિયોનાં જ્ઞાનનો આદર જ સાધકને દેહથી અસંગ નથી થવા દેતો. ઈન્દ્રિયોનાં જ્ઞાનનો ઉપયોગ ભલે જ હોય, પરંતુ આદર નિજ-વિવેકનો થવો જોઈએ. નિજ-વિવેકના આદરથી ઈન્દ્રિય-જ્ઞાનનો પ્રભાવ, જે ચિત્ત પર અંકિત છે, તે મટી જશે, જેનાં મટતાં જ ભોગની રુચિ સ્વતઃ નષ્ટ થઈ જશે, જેનાં થતાં જ દેહથી અસંગતા આવી જશે, જે ભોગ-વાસનાઓનો અંત કરવામાં સમર્થ છે. ભોગ-વાસનાઓનો અંત થતાં જ પોતાનાથી જે ભિન્ન છે તેનાથી વિયોગ અને પોતાનાથી પોતાનો નિત્ય યોગ સ્વતઃ થઈ જાય છે, જેનાં થતાં જ ચિર શાંતિ, સ્વાધીનતા તેમજ અમરત્વ તથા ચિન્મય જીવન સાથે અભિન્નતા થઈ જશે. તેનાં થયા વિના સાધક ન તો વસ્તુઓની દાસતાથી મુક્ત થઈ શકે છે અને ન ભય તથા પ્રલોભન પણ મટાડી શકે છે. આ દૃષ્ટિએ જે વસ્તુઓ સાથે માનેલી એકતા સ્વીકાર કરી લીધી હતી, તેનાથી અસંગતા અને જે પોતાનાથી પોતાની માનેલી દૂરતા તથા ભેદ ઉત્પન્ન થઈ ગયો હતો તેનો અંત કરવો અનિવાર્ય છે. તેના વિના ચિત્ત શુદ્ધ નથી થઈ શકતું. પોતાનામાં પોતાનો યોગ સ્વાભાવિક છે અને વસ્તુઓ સાથે સંયોગ અસ્વાભાવિક છે. વસ્તુઓનાં સંયોગમાં જ પોતાનું મહત્ત્વ સમજવું એ દીનતા તથા અભિમાનમાં આબદ્ધ થવા સિવાય બીજું કાંઈ નથી. આ નિયમ છે કે જે અસ્વાભાવિક છે, તેની સાથે નિત્ય સંબંધ થઈ જ નથી શકતો. જેની સાથે નિત્ય સંબંધ નથી થઈ શકતો, તેમાં જીવન નથી. આથી જે સાધક વસ્તુઓથી અતીતનાં જીવન પર વિકલ્પ-રહિત વિશ્વાસ કરી લે છે, તે ખૂબ જ સુગમતાપૂર્વક સમસ્ત પ્રલોભનોથી મુક્ત થઈ જાય છે અને તેની પ્રસન્નતા કોઈ બીજા પર નિર્ભર નથી રહેતી, પરંતુ પોતાનાંમાં જ પોતાના પરમ

પ્રેમાસ્પદને પામીને કૃતકૃત્ય થઈ જાય છે. વાસ્તવમાં પોતાનાથી પોતાનો વિયોગ થઈ જ નથી શકતો, પરંતુ વસ્તુઓનાં સંયોગમાં જીવન-બુદ્ધિ સ્વીકાર કરવાથી જ પ્રાણી પોતાના નિત્ય-યોગને ભૂલી ગયો છે, જેને શીઘ્રાતિશીઘ્ર પ્રાપ્ત કરી લેવો જોઈએ અથવા એમ કહો કે જે નિત્ય પ્રાપ્ત છે, તેની સાથે પ્રીતિ થઈ જવી જોઈએ. એ ત્યારે જ સંભવ થશે, જ્યારે દરેક કામનાઓનો અંત કરી દેવામાં આવે, જે વિવેકસિદ્ધ છે. કામનાઓનો અંત થતાં જ દૃષ્ટિ વગર દૃશ્યે અને ચિત્ત વગર આધારે જ શાંત થઈ જાય છે, જે સહજ યોગ છે.

વસ્તુ, વ્યક્તિ વગેરેના વિયોગનાં ભયથી જ ચિત્ત અશુદ્ધ થઈ ગયું છે. જો કે વસ્તુ, વ્યક્તિ વગેરેનો વિયોગ સ્વાભાવિક છે, પરંતુ તેમના વિયોગમાં જે નિત્યયોગ સ્વતઃ સિદ્ધ છે, તેના તરફ અગ્રેસર ન થવાથી પ્રાણી વ્યર્થ જ ભયભીત થાય છે. આ સૌ જાણે છે કે ગાઢ નિદ્રામાં પ્રાણી પ્રિયમાં પ્રિય વસ્તુ અને વ્યક્તિનો ત્યાગ સ્વભાવથી જ અપનાવી લે છે અને એ અવસ્થામાં કોઈ પ્રકારનાં દુઃખનો અનુભવ નથી કરતો, પરંતુ જાગ્રત અવસ્થામાં એમ જ કહે છે કે બહુ સુખેથી સૂતો. પ્રાકૃતિક નિયમ અનુસાર કોઈ પણ સ્મૃતિ અનુભૂતિ વિના નથી થઈ શકતી. ગાઢ નિદ્રામાં કોઈ દુઃખ નહોતું, આ અનુભૂતિ શું સાધકને વસ્તુ, વ્યક્તિ વગેરેથી અતીતનાં જીવનની પ્રેરણા નથી દેતી ? અર્થાત્ અવશ્ય દે છે. આ અનુભૂતિનો આદર ન કરવાથી જ પ્રાણી વસ્તુ, વ્યક્તિ વગેરેના વિયોગથી ભયભીત થાય છે. હવે જો કોઈ એમ કહે કે ગાઢ નિદ્રામાં તો જડતા હતી, એ કારણે દુઃખ પ્રતીત ન થયું. ગાઢ નિદ્રા જેવી સ્થિતિ જો જાગ્રતમાં પ્રાપ્ત કરી લેવામાં આવે, તો આ સંદેહ નિર્મૂળ થઈ જશે અને એ સ્પષ્ટ બોધ થઈ જશે કે વસ્તુ, વ્યક્તિ વગેરે વિના પણ જીવન છે અને એ જીવનમાં કોઈ પ્રકારનો અભાવ નથી.

વસ્તુ, વ્યક્તિ વગેરેની દાસતામાં પ્રાણી કેમ આબદ્ધ થઈ ગયો છે ? પોતાને વસ્તુ માનીને. જો કે વસ્તુનું જ્ઞાન જેને છે, એ સ્વયં વસ્તુ નથી, પરંતુ જો એ પોતાને જ વસ્તુ માની બેસે, તો તે પછી અનેક વસ્તુ, વ્યક્તિ વગેરેની આવશ્યકતા અનુભવ કરવા લાગે છે. સાધક ઈન્દ્રિયો દ્વારા જે

વસ્તુઓ, વ્યક્તિઓને જુએ છે અને બુદ્ધિ દ્વારા જે વસ્તુઓ, વ્યક્તિઓને જાણે છે અને જે જ્ઞાનથી બુદ્ધિ તથા ઈન્દ્રિયોને જાણે છે, એ જ્ઞાન સિવાય જે કાંઈ પ્રતીત થાય છે, એ વસ્તુ જ છે. વસ્તુ અને જ્ઞાનમાં અંતર એ છે કે કોઈ પણ વસ્તુ પોતાને આપોઆપ પ્રકાશિત નથી કરતી, પરંતુ જ્ઞાન પોતાને અને પોતાનાથી ભિન્ન વસ્તુઓને પ્રકાશિત કરે છે. એ સ્વયં-પ્રકાશ જ્ઞાનને વસ્તુ નહિ કહી શકાય. એ જ્ઞાનમાં જેનો યોગ છે, તે ખૂબ જ સુગમતાપૂર્વક ગાઢ નિદ્રા સમાન એ સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરી શકે છે, જેમાં દુઃખ નથી. એટલું જ નહિ, ગાઢ નિદ્રામાં જડતાને કારણે સાધક એ જ્ઞાન સાથે અભિન્ન નથી થઈ શકતો, પરંતુ જાગ્રતમાં અભિન્ન થઈ શકે છે. આથી એ નિર્વિવાદ સિદ્ધ થઈ જાય છે કે વસ્તુ, વ્યક્તિ વગેરેથી અતીતનાં જીવનમાં દુઃખ તથા અભાવ નથી. તો પછી વસ્તુ, વ્યક્તિ વગેરેના વિયોગથી ભયભીત થવું એ કેવળ પોતાની ભૂલ સિવાય બીજું શું હોઈ શકે છે. આથી ભૂલનો અંત થતાં જ વસ્તુ, વ્યક્તિ વગેરેના વિયોગનો ભય સ્વતઃ મટી જાય છે અને તેનાં મટતાં જ ચિત્ત શુદ્ધ થઈ જાય છે. સંબંધ તથા વિશ્વાસના આધાર પર જ વસ્તુ, વ્યક્તિ વગેરે સાથે એકતાનો ભાસ થાય છે. વસ્તુઓનાં સ્વરૂપનું જ્ઞાન થવાથી તેનો વિશ્વાસ મટી જાય છે અને સંબંધ-વિચ્છેદ થવાથી વસ્તુઓથી ભિન્નતાનો બોધ થઈ જાય છે, વસ્તુઓનો વિશ્વાસ મટતાં જ લોભ, મોહ વગેરે દરેક દોષો મટી જાય છે અને વસ્તુઓથી ભિન્નતાનો અનુભવ થતાં જ અમરત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. લોભ, મોહ વગેરે દોષો મટતાં જ હાનિનો ભય અને લાભનું પ્રલોભન, વિયોગનો ભય અને સંયોગનું પ્રલોભન સ્વતઃ મટી જાય છે.

વસ્તુઓ અને વ્યક્તિઓના વિશ્વાસ અને સંબંધને અલ્પથી અલ્પ સમય માટે પણ જો તોડીને અનુભવ કરવામાં આવે, તો એ જીવનમાં કેટલો રસ છે ! તેની તુલના એ સુખ સાથે નથી કરી શકાતી, જે અનંત કાળથી વસ્તુ અને વ્યક્તિઓનાં સંબંધથી મળતું રહ્યું છે. પરંતુ એવો વિશ્વાસ એ જ સાધકોને થવો સંભવ છે, જેઓ ચિત્તની અશુદ્ધિને સહન નથી કરી શકતા. અશુદ્ધિ-જનિત સુખની લોલુપતામાં આસક્ત બિચારો પ્રાણી એ રસની લાલસા જ નથી કરી શકતો, જે તેનો પોતાનો જ છે.

વસ્તુઓથી સંબંધ-વિચ્છેદ થતાં જ પ્રાણી રાગ-રહિત થઈ જાય છે. રાગ-રહિત થતાં જ યોગનાં સામ્રાજ્યમાં સ્વતઃ પ્રવેશ થઈ જાય છે અર્થાત્ અનાવશ્યક સંકલ્પો મટી જાય છે, આવશ્યક સંકલ્પો કર્તૃત્વનાં અભિમાન વિના જ સ્વતઃ પૂરા થઈ જાય છે અને એ સંકલ્પોની પૂર્તિનું સુખ ચિત્તમાં અંકિત નથી થતું. તેનું પરિણામ એ થાય છે કે પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિના અંતમાં સ્વતઃ યોગ થઈ જાય છે. જો યોગથી પ્રાપ્ત સામર્થ્યનો વ્યય પુનઃ ભોગમાં ન કરવામાં આવે, તો સાધકનો બોધનાં સામ્રાજ્યમાં પ્રવેશ થઈ જાય છે, જે અખંડ નિત્ય જીવન છે. યોગનાં સામ્રાજ્યમાં પરાધીનતા, અસમર્થતા તેમજ અશાંતિ નથી રહેતી. બોધનાં સામ્રાજ્યમાં કોઈ પ્રકારનો ભય તથા સંદેહ નથી રહેતો. નિસ્સંદેહતા તથા નિર્ભયતા આવતાં જ પોતાનાંમાં જ પોતાના પ્રેમાસ્પદને પ્રાપ્ત કરીને પ્રાણી અગાધ અનંત રસથી છલકાઈ જાય છે; કેમકે પ્રેમી અને પ્રેમાસ્પદમાં પ્રેમનું જ આદાન-પ્રદાન છે, જે રસ-રૂપ છે. પ્રેમ, પ્રેમીનું જીવન અને પ્રેમાસ્પદનો સ્વભાવ છે. પ્રેમનાં સામ્રાજ્યમાં પ્રવેશ થવાથી કોઈ પ્રકારનું પ્રલોભન શેષ નથી રહેતું; કેમકે સમસ્ત પ્રલોભનો વ્યક્તિત્વનાં અભિમાનથી જ જીવિત છે અને પ્રેમનાં સામ્રાજ્યમાં પ્રવેશ ત્યારે થાય છે, જ્યારે વ્યક્તિનું અભિમાન ગળી જાય. આ દૃષ્ટિએ યોગ, બોધ તથા પ્રેમનાં સામ્રાજ્યમાં અશાંતિ, ભય તેમજ પ્રલોભન વગેરે દરેક પ્રકારની અશુદ્ધિઓનો અંત થઈ જાય છે. બસ, આ જ ચિત્તની શુદ્ધિ છે.

૧૨. નીરસતા અને બિન્નતાથી મુક્તિ

મારા નિઃસ્વરૂપ પરમ પ્રિય,

વર્તમાન નીરસ થઈ જવાથી અર્થાત્ સરસ ન રહેવાથી પણ ચિત્ત અશુદ્ધ થઈ જાય છે; કારણ કે નીરસતા બિન્નતાને, બિન્નતા ક્ષોભને, ક્ષોભ ક્રોધને અને ક્રોધ કર્તવ્યની વિસ્મૃતિને ઉત્પન્ન કરે છે. આ નિયમ છે કે કર્તવ્યની વિસ્મૃતિથી જ અકર્તવ્યમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે, જે અવનતિનું મૂળ છે.

હવે વિચાર એ કરવાનો છે કે વર્તમાન નીરસ કેમ થાય છે? પ્રાકૃતિક વિધાનમાં આપણું હિત નિહિત છે— આને ભૂલવાથી, પ્રતિકૂળતાઓથી ભયભીત થઈને પોતાના પર અવિશ્વાસ કરવાથી, નિર્બળથી નિર્બળ પ્રાણીનું પણ કર્તવ્ય છે અને કર્તવ્ય-પરાયણતામાં વિકાસ છે— આ મૂળ સિદ્ધાંતને ન માનવાથી વર્તમાન નીરસ થઈ જાય છે.

પ્રત્યેક પરિસ્થિતિ પ્રાકૃતિક ન્યાય છે. પ્રાકૃતિક ન્યાયમાં કોઈનું અહિત નથી; કેમકે પ્રાકૃતિક ન્યાય ક્ષોભ તથા ક્રોધથી રહિત છે. એટલું જ નહિ, પરંતુ ઉદારતા તથા હિત-કામનાથી ભરપૂર પણ છે. આથી પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિથી ભયભીત થવું સર્વથા નિરર્થક છે. ભયભીત થતાં જ પ્રાણી પ્રાપ્ત સામર્થ્ય તથા યોગ્યતાનો સદુપયોગ નથી કરી શકતો. આ કારણે વર્તમાન નીરસ થઈ જાય છે.

પોતાના પર અવિશ્વાસ થવાથી પોતાનાં કર્તવ્ય પર પણ વિશ્વાસ નથી રહેતો. આ નિયમ છે કે જેને કર્તવ્ય પર વિશ્વાસ નથી રહેતો, તેને પોતાનાં લક્ષ્ય પર પણ વિશ્વાસ નથી રહેતો. લક્ષ્ય-વિહીન પ્રાણી ક્રિંકર્તવ્ય-વિમૂઢ થઈને, અધીર થઈ જાય છે અર્થાત્ જીવન-સંગ્રામમાં હાર સ્વીકારીને વ્યર્થ ચિંતનમાં આબદ્ધ થઈ જાય છે. આ દૃષ્ટિએ પોતાના પર અવિશ્વાસ સમસ્ત અનર્થોનું મૂળ છે. પોતાના પર વિશ્વાસનો અર્થ દેહ વગેરે વસ્તુઓનો વિશ્વાસ નથી, પ્રત્યુત્ વસ્તુઓ પર અવિશ્વાસ થવાથી જ પોતાના પર વિશ્વાસ થાય છે અને પોતાના પર વિશ્વાસ થવાથી જ એ અનંત પર

વિશ્વાસ થાય છે, જે સૌના સર્વ કાંઈ છે. પોતાના પર વિશ્વાસ થવાથી જ પ્રાકૃતિક વિધાનમાં શ્રદ્ધા થાય છે. આ દૃષ્ટિએ પોતાના પર પોતાનો વિશ્વાસ જ દરેક પ્રકારના વિકાસનું મૂળ છે.

પોતાના પર વિશ્વાસ થતાં જ નિર્બળમાં નિર્બળ પ્રાણી પણ કર્તવ્ય-પરાયણ થઈ શકે છે; કારણ કે નિર્બળતા અનંત બળ પર નિર્ભર થવાની પ્રેરણા આપે છે. નિર્બળતા અનંત બળની માંગ છે બીજું કાંઈ નહિ. જો બળ કામના-પૂર્તિ માટે સાધન-માત્ર છે, તો નિર્બળતાની વેદના કામના-નિવૃત્તિ તરફ અગ્રેસર કરવામાં સમર્થ છે. **પ્રત્યેક પ્રાણી કામના-પૂર્તિ પછી એ સ્થિતિમાં આવે છે, જે સ્થિતિમાં તે કામના-ઉત્પત્તિની પહેલાં હતો.** આ દૃષ્ટિએ કામના-પૂર્તિનું કોઈ વિશેષ મહત્ત્વ નથી. તેની અપેક્ષાએ કામના-નિવૃત્તિનું ઘણું વધારે મહત્ત્વ છે. આથી નિર્બળથી નિર્બળ પ્રાણીનું પણ કર્તવ્ય છે. કર્તવ્યથી નિરાશ થવું એ કેવળ પોતાના પર અવિશ્વાસ કરવો છે બીજું કાંઈ નહિ. એ નિયમ છે કે કર્તવ્ય-પરાયણતા સફળતાની કુંજ છે. આથી જીવન-સંગ્રામમાં હાર સ્વીકાર કરવી એ પ્રમાદ સિવાય બીજું કાંઈ નથી.

વર્તમાનની નીરસતા કર્તવ્યથી વિમુખ કરી દે છે અને પછી પ્રાણી અકર્તવ્યપૂર્વક એ નીરસતાને મટાડવાનો પ્રયાસ કરે છે. પરંતુ એ ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિને જ પ્રાપ્ત થાય છે; કેમકે અકર્તવ્યથી અસફળતા જ થાય છે. આ દૃષ્ટિએ અકર્તવ્યનું સાધકનાં જીવનમાં કોઈ સ્થાન જ નથી. વર્તમાનની નીરસતાને કારણે જ પ્રાણી ક્ષુભિત અને કોપિત થાય છે. ક્ષુભિત થવાથી પ્રાપ્ત શક્તિનો હ્રાસ અને કોપિત થવાથી પ્રમાદની ઉત્પત્તિ થાય છે, જેનાથી બિચારો પ્રાણી પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિના સદુપયોગમાં પોતાને અસમર્થ જુએ છે, અર્થાત્ તેને ઉચિત માર્ગ નથી મળતો. જો કે **પ્રાકૃતિક નિયમાનુસાર પ્રાણી પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિના સદુપયોગમાં સર્વથા સ્વાધીન છે,** પરંતુ અધીર થઈ જવાને કારણે જાણવા છતાં ન જાણવા સમાન અને માનવા છતાં ન માનવાની જેમ થઈ જાય છે. એટલું જ નહિ, જે કરી શકે છે, તેને કરવામાં પણ પોતાને અસમર્થ માની બેસે છે. તેનું પરિણામ એ થાય છે કે જે ન થવાવાળી વાતો છે, તેનું ચિંતન કરવા લાગે છે અને જે થવાવાળી

વાતો છે, તેનાથી પોતાને બચાવે છે. આ ભયંકર પરિસ્થિતિમાં જ પ્રાણી પાગલ થાય છે, આત્મહત્યા કરવાનું વિચારે છે, બીજાઓનાં દુઃખ તરફ ધ્યાન જ નથી દેતો. તેનું મસ્તિષ્ક ઈચ્છાપૂર્તિનાં ચિંતનમાં જ લાગેલું રહે છે, જેથી પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિનો અનાદર થવા લાગે છે. આ નિયમ છે કે પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિનાં સદુપયોગથી વર્તમાન સરસ થાય છે અને ભવિષ્ય આશાજનક થઈ જાય છે. આથી પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિનો અનાદર કરવો સર્વથા ત્યાજ્ય છે; કેમકે તેનાથી ચિત્ત અશુદ્ધ જ થાય છે, પરંતુ વર્તમાનની નીરસતાથી પોતાના પ્રત્યે ગ્લાનિ અને પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિથી ખીઝ થવા લાગે છે, જેનાથી પ્રાણીના સ્વભાવમાં ચિડિયાપણું, કટુતા વગેરે અનેક દોષો આવી જાય છે, જેનાથી માનસિક વ્યથા ઉત્તરોત્તર વધતી જાય છે. એ વ્યથાને મટાડવા માટે બિચારો પ્રાણી માદક દ્રવ્યોનું સેવન કરવા લાગે છે, પર-નિંદામાં રત રહે છે અને પોતાનાંમાં મિથ્યા ગુણો તેમજ વૈભવનો આરોપ કરે છે અર્થાત્ હવાઈ કિલ્લા બનાવતો રહે છે. પરંતુ આ બધા મિથ્યા ઉપચારોથી તેની માનસિક વ્યથા દૂર નથી થતી, પરંતુ ઉત્તરોત્તર વધતી જ જાય છે. એવી દશામાં કોઈ પ્રકારે જો તેને પોતાના પર વિશ્વાસ થઈ જાય અને એ પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિના સદુપયોગમાં લાગી જાય, તો ખૂબ જ સુગમતાપૂર્વક તેના બધા વિકારો મટી જશે. પરંતુ એ ત્યારે સંભવ થશે, જ્યારે એ પોતાની પરિસ્થિતિ અનુસાર કોઈ ને કોઈ કાર્યમાં લાગ્યો રહે. એ નિયમ છે કે શ્રમી જીવનમાં સંયમ તથા સદાચાર સ્વતઃ આવવા લાગે છે, જેનાં આવતાં જ માનસિક ખીઝ મટવા લાગે છે. જેમ-જેમ ખીઝ મટતી જાય છે, તેમ-તેમ મનમાં સ્થિરતા તથા શાંતિ આપોઆપ વધતી જાય છે. જેમ-જેમ સ્થિરતા તેમજ શાંતિ વધતી જાય છે, તેમ-તેમ પરાધીનતા મટતી જાય છે અને સ્વાધીનતાનો પ્રાદુર્ભાવ થવા લાગે છે, જેનાં થતાં જ વર્તમાન સરસ થઈ જાય છે, જે વિકાસનું મૂળ છે.

નીરસતા કેવળ પ્રતિકૂળતાથી જ નથી આવતી અને સરસતા કેવળ અનુકૂળતાની દેન નથી. કેટલીય ભયંકર પ્રતિકૂળતા કેમ ન હોય, જો પ્રાણી હાર સ્વીકાર નથી કરતો અને ધૈર્યને નથી ત્યાગતો, તો તેનો વર્તમાન નીરસ નથી થઈ શકતો, પરંતુ પ્રતિકૂળતાની વેદના એક નવીન

સામર્થ્યને જન્મ આપે છે, આ પ્રાકૃતિક નિયમ છે. આ દૃષ્ટિએ પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ તો વિકાસનું જ સાધન છે, નીરસતાનું નહિ. અનુકૂળતા તો પ્રાણીને સુખમાં જ આબદ્ધ કરે છે. આ નિયમ છે કે સુખથી દુઃખ દબાઈ જાય છે, મટતું નથી. દબાયેલું દુઃખ વધે જ છે, ઘટતું નથી. આથી અનુકૂળતાથી જ નીરસતા મટશે— આ માની લેવું ભૂલ છે. એટલું જ નહિ, અનુકૂળતા જડતામાં આબદ્ધ કરીને વર્તમાનને નીરસ બનાવી દે છે. વર્તમાનને સરસ બનાવવામાં અનુકૂળતા પણ ત્યારે સમર્થ થઈ શકે છે, જ્યારે તેનામાં ઉદારતા-જનિત કરુણા આવી જાય અર્થાત્ પર-દુઃખને અપનાવી લે. આ દૃષ્ટિએ સરસતાનો હેતુ પ્રત્યેક પરિસ્થિતિમાં દુઃખ જ છે. પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિનું જે દુઃખ છે, તેનાથી જો આપણે ભયભીત ન થઈએ, તો ત્યાગ દ્વારા વર્તમાન સરસ બની શકે છે.

અનુકૂળ પરિસ્થિતિમાં જે સરસતા ‘ઉદારતા’થી આવે છે, એ જ સરસતા પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિમાં ‘ત્યાગ’થી પ્રાપ્ત થાય છે. આ દૃષ્ટિએ અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ વર્તમાનને સરસ બનાવવામાં હેતુ નથી, પરંતુ તેનો સદુપયોગ જ નીરસતા મટાડવામાં સમર્થ છે. હવે જો કોઈ એમ કહે કે પ્રતિકૂળતા જીવનમાં આવે જ કેમ છે, જ્યારે કે પ્રાકૃતિક ન્યાય ઉદારતાપૂર્ણ છે. તો તેણે આ સ્મરણમાં રાખવું જોઈએ કે અનુકૂળ પરિસ્થિતિના સદુપયોગ દ્વારા જ્યારે પ્રાણી દરેક પરિસ્થિતિની દાસતામાં જ આબદ્ધ થઈ જાય છે, ત્યારે એ દાસતાથી મુક્ત કરવા માટે પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ આવે છે. આ દૃષ્ટિએ પ્રાકૃતિક ન્યાય સર્વદા પ્રાણી માટે હિતકર જ છે. આથી પ્રાકૃતિક ન્યાય પ્રત્યે સદૈવ શ્રદ્ધા રાખવી જોઈએ. આ દૃષ્ટિએ જે કાંઈ સ્વતઃ થઈ રહ્યું છે, તેમાં પ્રાણીનું ક્યારેય અહિત નથી. અહિત થાય છે પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિનો સદુપયોગ ન કરવાથી. આ નિયમ છે કે પરિસ્થિતિના સદુપયોગ વગર પ્રાણી દરેક પરિસ્થિતિઓથી અતીતનાં જીવનમાં પ્રવેશ નથી કરી શકતો. આથી અપ્રાપ્ત પરિસ્થિતિનાં ચિંતનથી રહિત, પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિના સદુપયોગમાં જ પ્રાણીનો વિકાસ નિહિત છે.

જ્યાં સુધી પ્રાણી પોતાના વિકાસ માટે પોતાને પરાધીન માને છે, ત્યાં સુધી તેનું ચિત્ત શુદ્ધ નથી થઈ શકતું; કેમકે ચિત્તની શુદ્ધિ પોતાનાં જ

કર્તવ્ય પર નિર્ભર છે. તેના માટે કોઈ બીજાનાં કર્તવ્ય તરફ નથી જોવાનું અને ન અપ્રાપ્ત વસ્તુ, યોગ્યતા વગેરેનું આવાહન કરવાનું છે. **કર્તવ્યનિષ્ઠ થવાથી અપ્રાપ્ત યોગ્યતા તથા વસ્તુ સ્વતઃ પ્રાપ્ત થાય છે.** વસ્તુઓ તથા યોગ્યતાનો અભાવ ત્યાં સુધી રહે છે, જ્યાં સુધી પ્રાણી પ્રાપ્ત વસ્તુ તથા યોગ્યતાનો સદ્દુપયોગ નથી કરતો. **કર્તવ્યપાલન માટે સામર્થ્ય આપવું એ અનંતનું વિધાન છે.** સાધકે તો કેવળ પ્રાપ્ત સામર્થ્યનો સદ્વ્યય કરવાનો છે. આથી **બળનો સદ્દુપયોગ તથા વિવેકના આદરમાં અપ્રાપ્તની પ્રાપ્તિ રહેલી છે.** વિવેકના અનાદર તથા બળના દુરુપયોગથી જ પ્રાણી પરાધીન થઈ ગયો છે. આ પરાધીનતા તેની પોતાની બનાવેલી ભૂલ છે. આ નિયમ છે કે ભૂલને જાણી લેવાથી ભૂલ સ્વતઃ મટી જાય છે. કર્તવ્યપાલન પ્રત્યેક પરિસ્થિતિમાં સંભવ છે. કર્તવ્યનિષ્ઠ થતાં જ સમાજનો સહયોગ તથા પ્રાકૃતિક વિધાનની અનુકૂળતા સ્વતઃ પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રાણી પોતાનાં અકર્તવ્યથી જ વર્તમાનને નીરસ બનાવી લે છે. અભાવની વેદનામાં અભાવનો અભાવ કરવાનું સામર્થ્ય છે. વેદના અને નીરસતામાં એક મોટો ભેદ છે. નીરસતા ખિન્નતા પ્રદાન કરીને ક્ષુબ્ધ કરી દે છે, જેથી પ્રાણી ભયભીત થઈને કર્તવ્યથી ચ્યુત થઈ જાય છે. પરંતુ વેદના જેમ-જેમ સબળ થાય છે, તેમ-તેમ પ્રાણીમાં ઉત્કંઠા તથા ઉત્સાહપૂર્વક કર્તવ્ય-પરાયણતા આવે છે અને જેમ-જેમ કર્તવ્યપરાયણતા આવે છે, તેમ-તેમ આવશ્યક સામર્થ્ય સ્વતઃ આવે છે. આવેલા સામર્થ્યના સદ્દુપયોગથી પ્રાણી સ્વાધીનતા અને નિસ્સંદેહતા પ્રાપ્ત કરી લે છે. સ્વાધીનતા તથા નિસ્સંદેહતા આવવાથી નિત્ય, ચિન્મય જીવન સાથે અભિન્નતા થઈ જાય છે.

પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ ભોગમાં ભલે બાધક હોય, પરંતુ યોગમાં નહિ. આ દૃષ્ટિએ પ્રતિકૂળતાનો ભય સત્યના જિજ્ઞાસુ સાધક માટે કોઈ અર્થ નથી રાખતો, પરંતુ સત્યની શોધમાં સહયોગ જ આપે છે. પ્રતિકૂળતાથી ભય એ જ પ્રાણીઓને થાય છે, જે વસ્તુઓથી અતીતનાં જીવનમાં વિશ્વાસ નથી કરતા. વસ્તુઓના વિશ્વાસના આધાર પર પ્રાણી પોતાના વાસ્તવિક વિશ્વાસને ખોઈ બેઠો છે. પોતાના વિશ્વાસને ખોઈને જ બિચારો પ્રાણી ખિન્નતા, નીરસતા, ક્ષોભ, ક્રોધ વગેરેમાં આબદ્ધ થઈ ગયો છે.

આ દૃષ્ટિએ પોતાના વિશ્વાસને સુરક્ષિત રાખવા માટે વસ્તુઓની દાસતાથી મુક્ત થવું અનિવાર્ય છે. જે પોતાના પર વિશ્વાસ કરી શકે છે, તેની પ્રાકૃતિક ન્યાયમાં શ્રદ્ધા થઈ શકે છે. એ જ અનંતની અહેતુની કૃપાનો આશ્રય લઈને દરેક પ્રકારે અભય થઈ શકે છે. આ નિયમ છે કે નિર્ભય પ્રાણીનો જ વર્તમાન સરસ હોય છે અને જેનો વર્તમાન સરસ હોય છે, એ જ વિકાસ તરફ અગ્રેસર થાય છે.

સમસ્ત વિકારોની ભૂમિ ચિત્તની ખિન્નતા છે અને દરેક પ્રકારનો વિકાસ ચિત્તની પ્રસન્નતામાં નિહિત છે. આ દૃષ્ટિએ ચિત્ત-શુદ્ધિ જીવનનું આવશ્યક અંગ છે. એ ત્યારે સંભવ થશે, જ્યારે પ્રાણી કામના-અપૂર્તિનો ભય અને કામના-પૂર્તિની દાસતાથી રહિત થઈને કામના-નિવૃત્તિની શાંતિથી અસંગ થઈ જાય. આ જ પ્રાણીનો પરમ પુરુષાર્થ છે, જે પ્રત્યેક પરિસ્થિતિમાં સંભવ છે.

૧૩. સ્થિરતા, પ્રસન્નતા અને નિર્ભયતાની આવશ્યકતા

મારા નિઃસ્વરૂપ પરમ પ્રિય,

ચિત્ત-શુદ્ધિ વિના ન તો ચિત્તમાં સ્થિરતા આવે છે અને ન પ્રસન્નતા તથા નિર્ભયતા. સ્થિરતા વિના ન તો પ્રાણી શાંતિ જ મેળવે છે અને ન કોઈ કાર્યની જ સિદ્ધિ થાય છે. પ્રસન્નતા વિના ન તો ક્ષોભનો જ અંત થાય છે અને ન નિત્ય નવા ઉત્સાહની જાગૃતિ થાય છે. નિર્ભયતા વિના ન તો આવશ્યક શક્તિનો વિકાસ થાય છે અને ન પ્રાપ્ત શક્તિનો સદુપયોગ પણ. આ દૃષ્ટિએ ચિત્તમાં સ્થિરતા, પ્રસન્નતા તેમજ નિર્ભયતાનું હોવું જીવનની સાર્થકતા માટે પરમ આવશ્યક છે. પરંતુ એ ત્યારે સંભવ થશે, જ્યારે પ્રાણી પોતાની અનુભૂતિનો આદર કરવામાં સમર્થ થાય, જે જાણે છે તેનો અનાદર ન કરે અર્થાત્ તેનાં જ્ઞાન અને જીવનમાં એકતા થઈ જાય. જ્ઞાન અને જીવનની એકતામાં જ ચિત્તની શુદ્ધિ નિહિત છે. ચિત્ત-શુદ્ધિ થતાં જ તેમાં સ્થિરતા, પ્રસન્નતા તથા નિર્ભયતા સ્વતઃ આવી જશે.

હવે વિચાર એ કરવાનો છે કે જે થઈ ચૂક્યું છે અને જે થઈ રહ્યું છે, તેનો પ્રભાવ ચિત્ત પર શું છે ? જે થઈ ચૂક્યું છે, તેની સ્મૃતિ અને તેનો સંબંધ ચિત્તમાં અંકિત છે, પરંતુ જે વસ્તુની સ્મૃતિ છે, તે વસ્તુ હવે તે રૂપમાં નથી અર્થાત્ તેનો વિયોગ થઈ ગયો છે, પરંતુ છતાં પણ તેની સાથે સંબંધ બનેલો છે. સ્મૃતિ અને સંબંધના આધાર પર જ ચિત્તમાં એ વસ્તુઓનું અસ્તિત્વ અંકિત છે, જે વર્તમાનમાં નથી. જે વસ્તુઓ નથી, તેનાં અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કરવામાં નિઃ-અનુભૂતિનો વિરોધ છે. આ વિરોધના અનાદરથી જ ચિત્ત અશુદ્ધ થઈ ગયું છે, જેનાથી ચિત્તની સ્થિરતા ભંગ થઈ ગઈ છે.

જે થઈ રહ્યું છે, તેના પર જો વિચાર કરવામાં આવે, તો એ સ્પષ્ટ જ્ઞાત થાય છે કે જેને આપણે ઉત્પત્તિ કહીએ છીએ, એ કોઈનો વિનાશ

છે અને જેને આપણે વિનાશ કહીએ છીએ, એ કોઈની ઉત્પત્તિ છે. **ઉત્પત્તિ-વિનાશના ક્રમમાં જ સ્થિતિનો ભાસ થાય છે.** તેના જ આધારે જ્યારે આપણે કોઈ વસ્તુની સત્યતા અથવા તેનું અસ્તિત્વ સ્વીકાર કરી લઈએ છીએ, ત્યારે ચિત્તમાં એ વસ્તુઓનો રાગ અંકિત થઈ જાય છે, જે ચિત્તને અશુદ્ધ કરી દે છે. રાગની ભૂમિમાં જ સમસ્ત કામનાઓ ઉત્પન્ન થાય છે. તેની અપૂર્તિમાં પ્રાણી ક્ષુભિત થાય છે, અભાવનો અનુભવ કરે છે, જેનાથી પ્રસન્નતા ભંગ થઈ જાય છે. કામનાઓની પૂર્તિમાં પ્રાણી સુખનો અનુભવ કરે છે અને જે વસ્તુઓની કામનાની પૂર્તિ થાય છે, એ વસ્તુઓને આધીન થઈ જડતામાં આબદ્ધ થઈ જાય છે. જેનું પરિણામ એ થાય છે કે પોતાનાં અસ્તિત્વને જ ભૂલી જાય છે અને અનેક પ્રકારના ભય ઉત્પન્ન થઈ જાય છે.

ઈન્દ્રિય, મન, બુદ્ધિ વગેરે દ્વારા જે કાંઈ પ્રતીત થઈ રહ્યું છે, શું તેમાં સતત પરિવર્તન નથી ? અર્થાત્ અવશ્ય છે. તો પછી કોઈ પણ વસ્તુનાં અસ્તિત્વને એ જ રૂપમાં સ્વીકાર કરવું જે રૂપમાં ઈન્દ્રિયો દ્વારા પ્રતીત થઈ રહ્યું છે, શું પ્રમાદ નથી ? અર્થાત્ અવશ્ય છે. આ દૃષ્ટિએ કોઈ પણ વસ્તુની સ્થિતિ સિદ્ધ નથી થતી. જેની સ્થિતિ જ સિદ્ધ નથી થતી, તેની સાથે નિત્ય સંબંધ સ્વીકાર કરવો ચિત્તને અશુદ્ધ કરવું છે. તેનું જ પરિણામ એ થયું છે કે પ્રાણી લોભ, મોહ વગેરે વિકારોમાં આબદ્ધ થઈ ગયો છે. લોભમાં આબદ્ધ થવાથી જ સંગ્રહની રુચિ ઉત્પન્ન થઈ ગઈ છે અને સંગ્રહથી જ જીવનમાં જડતા આવી ગઈ છે, જેથી પરિવર્તનશીલ વસ્તુઓનું મહત્ત્વ એટલું વધારી દીધું છે કે જે વસ્તુઓનો ઉપયોગ પ્રાણીઓની સેવામાં હતો, તેનો પ્રયોગ તેમાં ન કરીને તે તેના દ્વારા સિક્કાઓનો જ સંગ્રહ કરવા લાગ્યો છે, જેણે પરસ્પર અનેક પ્રકારના ભેદ ઉત્પન્ન કરી દીધા છે, જે સંઘર્ષનું મૂળ છે. એટલું જ નહિ, વસ્તુમાં જ જીવન-બુદ્ધિ થઈ ગઈ છે, જેનાથી પ્રાણી પોતાની ચેતનાથી જ પોતાને વિમુખ કરી બેઠો છે અને મોહમાં આબદ્ધ થઈ ગયો છે. પ્રાકૃતિક નિયમ અનુસાર લોભ દરિદ્રતાનું કારણ છે અને મોહ ભેદને ઉત્પન્ન કરે છે. ભેદ સીમિત અહંભાવને પુષ્ટ કરે છે અને દરિદ્રતા અભાવને જન્મ આપે છે, જેનાથી પ્રાણીનાં ચિત્તમાં

ન તો પ્રસન્નતા રહે છે અને ન નિર્ભયતા. પ્રાકૃતિક વિધાનમાં વસ્તુઓની ન્યૂનતા નથી; કારણ કે પ્રત્યેક વસ્તુ અનંત છે. એવું કોઈ બીજ નથી, જેમાં અનેક વૃક્ષ ન વિદ્યમાન હોય અર્થાત્ કોઈ ગણના જ નથી કરી શકતું કે પ્રત્યેક દાણામાંથી કેટલા દાણા નીકળી શકે છે. એટલું જ નહિ, ‘કાંઈ નહિ’થી જ ‘સર્વ કાંઈ’ ઉત્પન્ન થાય છે. તો પછી જીવનમાં આવશ્યક વસ્તુઓનો અભાવ શા માટે ? અર્થાત્ અભાવ નહિ હોવો જોઈએ. પરંતુ લોભે ઉદારતાનું અપહરણ કરી લીધું અને સંગ્રહને જન્મ આપ્યો. ઉદારતા વિના સર્વહિતકારી સદ્ભાવનાઓ સુરક્ષિત નથી રહેતી. સર્વ-હિતકારી ભાવ વિના કોઈ પણ પ્રાણી કર્તવ્યનિષ્ઠ નથી થઈ શકતો. કર્તવ્ય-પરાયણતા વિના ન તો પરસ્પરમાં સ્નેહ રહે છે અને ન આવશ્યક વસ્તુઓ પ્રાપ્ત થાય છે. આ દૃષ્ટિએ વસ્તુઓનાં મહત્ત્વે પ્રાણીને વસ્તુઓથી વંચિત કર્યો અને ચિન્મય જીવનથી પણ વિમુખ કરી દીધો.

આ નિયમ છે કે જેનાથી જેટલું વધારે હિત થાય છે, તેને પ્રકૃતિનાં વિધાનથી એટલું જ વધારે સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. આ દૃષ્ટિએ સામર્થ્યનો અભાવ કેવળ સ્વાર્થ-ભાવ તથા પ્રાપ્ત સામર્થ્યના દુરુપયોગમાં જ રહેલો છે. જેમ-જેમ સ્વાર્થભાવ ગળતો જાય છે, તેમ-તેમ પ્રકૃતિ તેને સામર્થ્યશાળી બનાવે છે. જેમ, જે વૃક્ષોથી બીજા વૃક્ષોને પોષણ મળે છે, તેનું આયુષ્ય પણ અપેક્ષાકૃત વધારે હોય છે અને તે બીજા વૃક્ષોથી પોષિત પણ થવા લાગે છે. આનાથી એ સ્પષ્ટ વિદિત થાય છે કે પ્રાકૃતિક વિધાન અનુસાર એ જ સુરક્ષિત રહી શકે છે, જેઓ ઉદાર છે. ઉદાર તેઓ જ થઈ શકે છે, જેઓ નિર્લોભિ છે અને નિર્લોભિ તેઓ જ થઈ શકે છે, જેઓ વસ્તુઓથી પોતાનું મહત્ત્વ વધારે જાણે છે.

નિર્લોભિતા આવતાં જ મોહ-રહિત થવાનું સામર્થ્ય પણ સ્વતઃ આવી જાય છે; કેમકે નિર્લોભિતા વસ્તુઓમાં જીવનબુદ્ધિ નથી થવા દેતી. વસ્તુમાં જીવન-બુદ્ધિ વિના મોહની ઉત્પત્તિ જ નથી થઈ શકતી. મોહની ઉત્પત્તિ વિના ભેદની ઉત્પત્તિ જ સિદ્ધ નથી થતી અને ભેદની ઉત્પત્તિ વિના સીમિત અંહનો ભાસ જ નથી થતો. અહં ભાવ વિના કામની ઉત્પત્તિ જ નથી થઈ શકતી અને કામની ઉત્પત્તિ વિના ચિત્ત અશુદ્ધ નથી થઈ શકતું.

આ દૃષ્ટિએ વસ્તુઓનાં મહત્ત્વે જ કામને ઉત્પન્ન કર્યો અને તેનાથી જ અભાવની ઉત્પત્તિ થઈ. તેનું પરિણામ એ થયું કે ઈચ્છાઓની ઉત્પત્તિ થઈ ગઈ અને ઈચ્છિત વસ્તુઓનો અભાવ થઈ ગયો અર્થાત્ ઈચ્છાઓની અપૂર્તિની પરિસ્થિતિમાં આબદ્ધ થઈને પ્રાણી સ્થિરતા, પ્રસન્નતા અને નિર્ભયતાથી રહિત થઈ ગયો, જે ચિત્તની અશુદ્ધિ છે.

ઈન્દ્રિયોનાં જ્ઞાનથી જે વસ્તુ જેવી પ્રતીત થાય છે, એ જ વસ્તુ બુદ્ધિનાં જ્ઞાનથી એ જ કાળમાં એવી નથી પ્રતીત થતી. ઈન્દ્રિયો વસ્તુમાં સત્યતા તેમજ સુંદરતાનો ભાસ કરાવે છે, પરંતુ બુદ્ધિનું જ્ઞાન એ વસ્તુઓમાં સતત પરિવર્તનનું દર્શન કરાવે છે. જ્યારે પ્રત્યેક વસ્તુ નિરંતર બદલાઈ રહી છે, ત્યારે તેનાં અસ્તિત્વને સ્વીકાર કરવું કેવળ વસ્તુઓના રાગને જ જન્મ દેવો છે. રાગથી ભોગની રુચિ ઉત્પન્ન થાય છે. ભોગની રુચિથી ઈન્દ્રિયો અને તેના વિષયોમાં સંબંધની સ્થાપના થાય છે. જ્યારે ઈન્દ્રિયો પોતાના વિષયોમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, ત્યારે મન ઈન્દ્રિયોને આધીન થઈ જાય છે. જ્યારે મન ઈન્દ્રિયોને આધીન થઈ જાય છે, ત્યારે બુદ્ધિ મનને આધીન થઈ જાય છે, જેનાં થતાં જ વિષયોમાં સત્યતા તથા સુંદરતાનો ભાસ થવા લાગે છે. વિષયોની સત્યતા દશ્યનાં અસ્તિત્વને સિદ્ધ કરવામાં સમર્થ હોય છે. દશ્યનું અસ્તિત્વ સ્વીકાર કરતાં જ ત્રિપુટી બની જાય છે અર્થાત્ સમસ્ત દશ્ય, તેની પ્રતીતિ કરાવવાવાળી ઈન્દ્રિયો—મન—બુદ્ધિ વગેરે અને તેનો દષ્ટા. જે દષ્ટાએ બુદ્ધિ વગેરે દ્વારા સમસ્ત દશ્યને જાણ્યું છે, તે સર્વદા દશ્યથી અતીત છે. દશ્યની સ્વતંત્ર સત્તા સ્વીકાર ન કરવાથી રાગનો અંત થઈ જાય છે. તેનો અંત થતાં જ ભોગની રુચિ મટી જાય છે અને તેનાં મટતાં જ પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિના અંતમાં ઈન્દ્રિયો સ્વતઃ વિષયોથી વિમુખ થઈને મનમાં વિલીન થઈ જાય છે તથા મન નિર્વિકલ્પ થઈને બુદ્ધિમાં વિલીન થઈ જાય છે, જેનાં થતાં જ બુદ્ધિ સમ થઈને ત્રિપુટીનો અભાવ થઈ જાય છે, જેનાં થતાં જ ચિત્ત શુદ્ધ થઈ જાય છે.

હવે વિચાર એ કરવાનો છે કે ચિત્તની સ્થિરતા ભંગ કેમ થાય છે ? પ્રાકૃતિક નિયમ અનુસાર તો પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિના અંતમાં ચિત્તે સ્વભાવથી જ સ્થિર રહેવું જોઈએ; કેમકે આવશ્યક સંકલ્પની પૂર્તિ બાદ અનાવશ્યક

સંકલ્પોની નિવૃત્તિ થઈ જવી જોઈએ. આવશ્યક સંકલ્પની પૂર્તિ અને અનાવશ્યક સંકલ્પની નિવૃત્તિથી ચિત્તમાં સ્વતઃ સ્થિરતા આવી જશે. પરંતુ એવું કેમ નથી થઈ શકતું ? તેનું એકમાત્ર કારણ છે કે જે વસ્તુઓનો વિયોગ થઈ ગયો છે, તેનું પણ અસ્તિત્વ ચિત્તમાં જેમનું તેમ અંકિત છે અને જે વસ્તુઓ પ્રતીત થઈ રહી છે, જો કે તેમાં નિરંતર પરિવર્તન થઈ રહ્યું છે, પરંતુ પ્રાણી પરિવર્તન પર દૃષ્ટિ ન રાખીને તેની સત્યતાનો સ્વીકાર કરી લે છે, જેનું પરિણામ એ થાય છે કે એ વસ્તુઓ સાથે સંબંધની સ્થાપના થઈ જાય છે. તાત્પર્ય એ નીકળ્યું કે જે વસ્તુઓથી વિયોગ થઈ ચૂક્યો છે, તેની સ્મૃતિ અને જે વસ્તુઓમાં પરિવર્તન થઈ રહ્યું છે, તેનો સંબંધ અર્થાત્ અપ્રાપ્ત વસ્તુઓની સ્મૃતિ અને પ્રાપ્ત વસ્તુઓની મમતા ચિત્તને સ્થિર નથી થવા દેતી. જો અપ્રાપ્ત વસ્તુઓનાં અસ્તિત્વને અસ્વીકાર કરી દેવામાં આવે અને પ્રાપ્ત વસ્તુઓથી આપણે નિર્મમ થઈ જઈએ, તો ખૂબ જ સુગમતાપૂર્વક ચિત્ત સ્થિર થઈ શકે છે.

વસ્તુઓનાં ઉત્પાદન તથા તેના સદુપયોગનું જીવનમાં ભલે કોઈ સ્થાન હોય, પરંતુ તેની મમતાનું જીવનમાં કોઈ સ્થાન નથી અને ન વસ્તુઓનું મહત્ત્વ પોતાનાથી અધિક સ્વીકાર કરવાનું છે. જ્યારે સાધક વસ્તુઓની મમતાથી રહિત થઈ જાય છે, ત્યારે તેનામાં ઉદારતા સ્વતઃ આવી જાય છે, જેનાં આવતાં જ વસ્તુઓનો સદ્વ્યય આપોઆપ થવા લાગે છે અને વસ્તુઓથી પ્રાણીઓનું મહત્ત્વ અધિક થઈ જાય છે, જેનાં થતાં જ સાધક સ્વયં જડતાથી ચેતના તરફ અગ્રેસર થઈ જાય છે.

જડતાથી ચેતના તરફ અગ્રેસર થવામાં કોઈ પણ પ્રકારની પરાધીનતા નથી અને ન કોઈ અભાવ તથા વિષમતા છે. વિષમતાનો અંત થતાં જ ખિન્નતા સદાને માટે વિદાય થઈ જાય છે અથવા એમ કહો કે અખંડ પ્રસન્નતા આવી જાય છે. એટલું જ નહિ, વેરભાવ તથા ભયનો પણ અંત થઈ જાય છે, જેનાં થતાં જ ચિત્ત શુદ્ધ થઈ જાય છે.

ચિત્તની અશુદ્ધિથી જ વસ્તુઓનું એટલું મહત્ત્વ વધી ગયું છે કે સાધક પોતાનાં અસ્તિત્વને જ ભૂલી ગયો છે. જે અભાવરૂપ છે, તેનો ભાવ સ્વીકાર કરી લીધો છે અને જેમાં સતત પરિવર્તન છે, તેની સ્થિતિને જ

સત્ય માની લીધી છે. જો સાધક વિવેકપૂર્વક જે ભાવરૂપ નથી, તેનો અભાવ સ્વીકાર કરી લે, જેની સ્થિતિ નથી, તેનાથી વિમુખ થઈ જાય, તો વર્તમાનમાં જ ચિત્ત શુદ્ધ થતાં જ દરેક સમસ્યાઓ સ્વતઃ હલ થઈ જશે. ધ્યાનીનું ધ્યાન અખંડ થઈ જશે, યોગી યોગ સાથે અભિન્ન થઈ જશે તથા જિજ્ઞાસુને તત્ત્વ-સાક્ષાત્કાર તેમજ પ્રેમીને પરમ પ્રેમની ઉપલબ્ધિ થશે, અને પછી દરેક પ્રકારના ભયનો અંત થઈ જશે. પછી કોઈ દોષની ઉત્પત્તિ જ નહિ થાય અર્થાત્ મનમાં સ્થિરતા, ચિત્તમાં પ્રસન્નતા અને હૃદયમાં નિર્ભયતા હંમેશા માટે નિવાસ કરશે. પરંતુ એ ત્યારે જ સંભવ થશે, જ્યારે કે સાધક પોતાની અનુભૂતિનો આદર કરીને વસ્તુઓના સંબંધ તથા સ્મૃતિનો અંત કરવામાં સમર્થ થઈ જાય. આ જ ચિત્ત-શુદ્ધિનો સુગમ ઉપાય છે.

૧૫-૫-૫૬

૧૪. કર્તૃત્વ અને ભોક્તૃત્વનો અંત

મારા નિજસ્વરૂપ પરમ પ્રિય,

ચિત્ત સ્વભાવથી ગતિશીલ છે, ચંચળ નહિ. પરંતુ તેમાં જે ચંચળતા ભાસે છે, તેનું કારણ તેમાં ઈન્દ્રિયોનાં જ્ઞાનનો પ્રભાવ અંકિત થવો છે. જો એ પ્રભાવને વિવેકપૂર્વક મટાડી દેવામાં આવે, તો ચિત્ત સ્વભાવથી જ પોતાનાં અભીષ્ટ લક્ષ્યની તરફ અગ્રેસર થઈ શાંતિ પામી જાય છે. ચિત્ત સદૈવ શાંતિ તથા રસની શોધમાં લાગ્યું રહે છે. એથી જ અધિક કાળ સુધી કોઈ પણ પરિવર્તનશીલ વસ્તુ, અવસ્થા વગેરેમાં નથી ઠરતું. પ્રાણી પોતાના આ સ્વભાવને સાધારણતઃ ચંચળતા માની લે છે. વાસ્તવમાં તો તે પોતાના રસરૂપ પ્રેમાસ્પદની શોધમાં લાગ્યું છે.

કર્તૃત્વ તથા ભોક્તૃત્વ-ભાવથી કરેલી પ્રવૃત્તિનો પ્રભાવ ચિત્તમાં અંકિત થાય છે. કરવા અને ભોગવવાની રુચિ ઈન્દ્રિયોનાં જ્ઞાનમાં સદ્ભાવ થવાથી ઉત્પન્ન થાય છે. જો કે પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિનું મહત્ત્વ વિદ્યમાન રાગની નિવૃત્તિમાં છે, પરંતુ પ્રાણી અસાવધાનીથી વિદ્યમાન રાગની નિવૃત્તિ તો કોણ કહે, પરંતુ નવીન રાગ ઉત્પન્ન કરી લે છે, જેનાથી બિચારું ચિત્ત અશુદ્ધ થઈ જાય છે.

ચિત્ત સ્વરૂપથી અશુદ્ધ નથી. એ તો અનંતની વિભૂતિ છે. જ્યારે તેની ગતિશીલતા ઉદ્દેશ્ય તરફ થઈ જાય છે, ત્યારે તે યોગીને યોગ સાથે, જિજ્ઞાસુને તત્ત્વજ્ઞાન સાથે અને પ્રેમીને પ્રેમાસ્પદ સાથે અભિન્ન કરી દે છે. આ દૃષ્ટિએ ચિત્ત ખૂબ જ મહત્ત્વની વસ્તુ છે.

ચિત્તમાં જે રાગ-દ્વેષ અંકિત છે, તે વીતેલી ઘટનાઓનો પ્રભાવ છે, બીજું કંઈ નહિ. પ્રાકૃતિક નિયમ અનુસાર પરિવર્તનશીલ જીવનની પ્રત્યેક ઘટના કંઈ ને કંઈ અર્થ રાખે છે. જો પ્રાણી એ અર્થને અપનાવે અને ઘટનાઓને ભૂલી જાય, અર્થાત્ તેની સત્યતાને સ્વીકાર ન કરે, તો ઘટનાઓથી પ્રાપ્ત પ્રકાશ સાધન બની જાય છે. પરંતુ અસાવધાનીને કારણે પ્રાણી ઘટનાઓના અર્થને ભૂલી જાય છે અને ઘટનાઓની સ્મૃતિને

અંકિત કરી લે છે, જેથી ચિત્ત અશુદ્ધ થઈ જાય છે. ઘટનાઓની સ્મૃતિ માત્રને વસ્તુસ્થિતિ માની લેવી ભૂલ છે. એ તો ભોગવેલા સુખ-દુઃખનો પ્રભાવ છે, સુખ-દુઃખ નહિ.

જો પ્રાણી આવેલા સુખ-દુઃખનો સદુપયોગ કરે અને તેમાં જીવન-બુદ્ધિની સ્થાપના ન થવા દે, તો તે ખૂબ જ સુગમતાપૂર્વક સુખ-દુઃખના પ્રભાવથી મુક્ત થઈ શકે છે. પ્રાકૃતિક નિયમ અનુસાર ઉત્પત્તિ અને વિનાશ યુગપદ્ છે અર્થાત્ ન તો ઉત્પત્તિમાં જ સ્થિરતા છે અને ન વિનાશમાં જ સત્યતા છે. આ દૃષ્ટિએ સુખની ઉત્પત્તિમાં જ સુખનો વિનાશ અને દુઃખના ઉત્પત્તિ-કાળમાં જ દુઃખનો વિનાશ આરંભ થઈ જાય છે. જે સુખ-દુઃખની સ્થિતિ જ નથી, તેના પ્રભાવને ચિત્તમાં અંકિત રાખવો પ્રમાદ સિવાય બીજું કંઈ નથી. જ્યારે પ્રાણી ચિત્તમાં અંકિત સ્મૃતિને ઘટનાનાં રૂપમાં સ્વીકાર કરી લે છે, ત્યારે તે ચિત્તમાં ઉત્પન્ન થયેલા સંકલ્પોને બળપૂર્વક દબાવે છે અને ચિત્તની નિંદા કરવા લાગે છે અથવા રાગ-જનિત સંકલ્પોનાં સુખદ સ્વપ્ન જોવા લાગે છે અર્થાત્ પ્રતિકૂળ મનોરાજ્યથી ભયભીત થાય છે અને રુચિકર મનોરાજ્યનું સુખ ભોગવે છે. ભોગ ચાહે પ્રવૃત્તિના આધાર પર હોય અથવા ચિત્તમાં અંકિત સ્મૃતિના આધાર પર, એ બન્નેથી રાગ-દ્વેષની ઉત્પત્તિ સમાન જ થાય છે. પરંતુ પ્રવૃત્તિના ભોગમાં અને સ્મૃતિના ભોગમાં એક મોટું અંતર એ રહે છે કે પ્રવૃત્તિના ભોગનું પરિણામ સ્પષ્ટ પ્રતીત થવા લાગે છે અને સ્મૃતિ દ્વારા ભોગનું પરિણામ સ્પષ્ટ પ્રતીત નથી થતું. આ દૃષ્ટિએ વિષય-પ્રવૃત્તિની અપેક્ષાએ વિષય-ચિંતન ઘણું વધારે અહિતકર સિદ્ધ થાય છે. આ રહસ્યને જાણી લેવાથી સાધકે ચિત્તમાં અંકિત સ્મૃતિને મટાડવા માટે અથાગ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. પરંતુ એ વાતનું ધ્યાન રહે કે ચિત્તને બળપૂર્વક ન દબાવવામાં આવે, પરંતુ વિવેકપૂર્વક તેમાં અંકિત સ્મૃતિને મટાડવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવે. સ્મૃતિ વસ્તુસ્થિતિ નથી, પરંતુ સ્મૃતિમાત્ર છે. આ જાણી લેવાથી સ્મૃતિ સ્વતઃ મટી જશે. હવે આપણે ચિત્તમાં અંકિત સ્મૃતિનાં વાસ્તવિક સ્વરૂપના વિષયમાં વિચાર કરવાનો છે. આ વાત કોઈ પણ વિજ્ઞાનથી સિદ્ધ નથી થઈ શકતી કે જે વસ્તુ જે કાળમાં જેવી જોઈ-સાંભળી હતી, તે

વાસ્તવમાં તેવી જ છે; કેમકે પ્રત્યેક વસ્તુમાં નિરંતર પરિવર્તન થઈ રહ્યું છે. પરંતુ સ્મૃતિ-કાળમાં તેની સત્યતા ભાસે છે. જો પરિવર્તનની અનુભૂતિના આધારે તેની સત્યતા અસ્વીકાર કરી દેવામાં આવે, તો ચિત્તમાંથી તેનું અસ્તિત્વ નીકળી જશે, જેનાં નીકળતા જ ચિત્તમાં સ્વભાવથી જ સ્થિરતા આવી જશે. સ્થિરતા આવતા જ આવશ્યક સામર્થ્ય આવી જશે, જે ચિત્તને શુદ્ધ કરવામાં સમર્થ છે.

ચિત્તમાં જે ઘટનાઓની સ્મૃતિ અંકિત થઈ ગઈ છે, જો એ ઘટનાઓમાં પરિવર્તન-બુદ્ધિ હોત અથવા આજે એ ઘટનાઓનો અભાવ છે, એ બોધ હોત અથવા ઘટનાઓમાં સદ્બુદ્ધિ ન હોત, તો તેની સ્મૃતિ જ ચિત્તમાં અંકિત ન થાત અને ન ચિત્ત અશુદ્ધ થાત. પરંતુ **પરિવર્તનશીલ, અભાવરૂપ ઘટનાઓને પ્રાણી સત્ય માની લે છે, જે વાસ્તવમાં કેવળ પ્રતીતિમાત્ર છે.** એ કારણે ચિત્તમાં તેની સ્મૃતિ અંકિત થઈ જાય છે. જેટલી સત્યતા જાગ્રત અવસ્થાની ઘટનાઓમાં પ્રતીત થાય છે અને જેટલો તેનો રાગ-દ્વેષ અંકિત થાય છે, એટલી સત્યતા સ્વપ્નમાં થવાવાળી ઘટનાઓ પ્રત્યે દૃઢ નથી થતી. તેનું પરિણામ એ થાય છે કે સ્વપ્નમાં થવાવાળા સુખ-દુઃખ, હાનિ-લાભ, જય-પરાજય વગેરેનો પ્રભાવ ચિત્તમાં અધિક કાળ સુધી અંકિત નથી રહેતો; કેમકે સ્વપ્નની ઘટનાને જાગ્રતમાં મિથ્યા માની લે છે અને સ્વપ્ન-દૃષ્ટા સ્વપ્નની સૃષ્ટિને પોતાનાથી ભિન્ન નથી માનતો. મિથ્યા-બુદ્ધિ તથા અભિન્નતાનો ભાવ હોવાથી સ્વપ્નની ઘટનાથી ચિત્તમાં રાગ-દ્વેષ અંકિત નથી થતા, પરંતુ અંકિત રાગ-દ્વેષની નિવૃત્તિ જ થાય છે અથવા એમ કહો કે ચિત્તની દશાનો બોધ થઈ જાય છે. આ નિયમ છે કે જેની વાસ્તવિકતાનો બોધ થઈ જાય છે, તેની સાથે કાં તો એકતા થઈ જાય છે અથવા અસંગતા. તેની સાથે સંબંધ નથી રહેતો. એકતાથી પણ ચિત્ત શુદ્ધ થાય છે અને અસંગતાથી પણ અર્થાત્ એકતા અને અસંગતાથી ચિત્ત શુદ્ધ જ થાય છે, અશુદ્ધ નહિ. જે પ્રમાણે સ્વપ્નમાં થવાવાળી ઘટનાઓનો પ્રભાવ ઘટનાઓમાં મિથ્યા-બુદ્ધિ થવાથી ચિત્તમાં અંકિત નથી થતો, પરંતુ કાલાન્તરે એ ઘટનાઓની સ્વતઃ વિસ્મૃતિ થઈ જાય છે, એ જ પ્રમાણે જો જાગ્રતમાં થવાવાળી ઘટનાઓ પ્રત્યે અભાવ-બુદ્ધિ થઈ જાય, તો તેની પણ

વિસ્મૃતિ થઈ શકે છે; કેમકે સ્વપ્ન અને જાગ્રત બન્નેમાં થવાવાળી ઘટનાઓનો કાલાન્તરે અભાવ જ સિદ્ધ થાય છે. સ્વપ્નની ઘટના સ્વપ્ન-કાળમાં તો જાગ્રતની જેમ જ સત્ય છે અને જાગ્રતમાં ભૂતકાળની ઘટનાઓ વર્તમાનમાં સ્વપ્નની જેમ જ મિથ્યા છે. આ દૃષ્ટિએ સ્વપ્ન અને જાગ્રતની ઘટનાઓ સમાન જ અર્થ રાખે છે. પરંતુ પ્રાણી જાગ્રત ઘટનાને સત્ય માનીને તેના રાગ-દ્વેષમાં આબદ્ધ થઈને, ચિત્તને અશુદ્ધ કરી લે છે.

ઘટનાઓના અર્થ પર દૃષ્ટિ રાખવાથી તો કર્તવ્ય અને અકર્તવ્યનું જ્ઞાન થઈ શકે છે. આ દૃષ્ટિએ પ્રત્યેક ઘટના પ્રાણી માટે હિતકર સિદ્ધ થઈ શકે છે. પરંતુ ઘટનાઓમાં સદ્બુદ્ધિ રાખવાથી તો અહિત જ થાય છે. જો ગંભીરતાપૂર્વક ઘટનાઓના અર્થ પર વિચાર કરવામાં આવે, તો થવાવાળી ઘટનાઓ ત્યાગ તથા પ્રેમનો જ પાઠ ભણાવે છે. ત્યાગ તથા પ્રેમને અપનાવી લેવાથી રાગ-દ્વેષ સ્વતઃ મટી જાય છે. આ દૃષ્ટિએ પ્રત્યેક ઘટના ચિત્ત-શુદ્ધિનું સાધનમાત્ર છે, બીજું કંઈ નહિ. આથી ઘટનાઓનાં અસ્તિત્વને અભાવરૂપ જાણીને તેના અર્થને અપનાવી લેવા માટે સર્વદા ઉદ્યત રહેવું જોઈએ. એવું કરવાથી ચિત્ત સુગમતાપૂર્વક શુદ્ધ થઈ જશે. જે કંઈ થઈ રહ્યું છે તેની સ્મૃતિ ચિત્ત પર અંકિત નથી થતી. જે કરી રહ્યા છીએ તેની જ સ્મૃતિ ચિત્ત પર અંકિત થાય છે. **પ્રાકૃતિક નિયમ અનુસાર પ્રત્યેક વસ્તુ મટી રહી છે**, પરંતુ તેનો પ્રભાવ ચિત્ત પર નથી થતો. જો તેનો પ્રભાવ થઈ જાય, તો ખૂબ જ સુગમતાથી ચિત્ત શુદ્ધ થઈ જાય. પરંતુ જે વસ્તુઓનો ઉપભોગ આપણે કરી રહ્યા છીએ, તેનો પ્રભાવ ચિત્ત પર અંકિત થાય છે, જે પ્રાણીનાં ચિત્તમાં વસ્તુઓની સ્મૃતિ અંકિત કરી દે છે, જેથી વાસ્તવિકતાની વિસ્મૃતિ થઈ જાય છે. જો કોઈ પણ દેશ, કાળ, વસ્તુ, વ્યક્તિ વગેરેની સ્મૃતિ ન થાય, તો આપોઆપ તેની સ્મૃતિ જાગ્રત થઈ જાય, જે વસ્તુ, વ્યક્તિ વગેરેથી અતીત છે. વસ્તુઓની સ્મૃતિએ જ અનંતની વિસ્મૃતિ ઉત્પન્ન કરી દીધી છે, જેથી પ્રાણી દરેક પ્રકારે દીન-હીન થઈ ગયો છે.

ભોગની રુચિથી જ કર્તૃત્વનાં અભિમાનનો જન્મ થાય છે અને કર્તૃત્વનાં અભિમાનથી જ ભોગમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે. કર્તૃત્વ અને ભોક્તૃત્વને કારણે

જ થવાવાળી પ્રવૃત્તિઓનો પ્રભાવ ચિત્ત પર અંકિત થાય છે, જેથી ચિત્ત અશુદ્ધ થઈ જાય છે. વાસ્તવમાં જે કાંઈ થઈ રહ્યું છે તે સમષ્ટિ-શક્તિઓ દ્વારા જ થાય છે, પરંતુ સમષ્ટિ-શક્તિઓમાં કર્તૃત્વનું અભિમાન નથી. જે પ્રમાણે સૂર્યથી જ દરેક નેત્રો જુએ છે અને સૂર્યથી જ રૂપ બને છે, પરંતુ સૂર્ય કોઈ પણ રૂપનો ભોગ નથી કરતો અને ન નેત્રથી જોવાનું અભિમાન જ કરે છે. પરંતુ પ્રાણી સૂર્ય દ્વારા પ્રાપ્ત નેત્રોને પોતાના માને છે અને સૂર્યનાં જ ઉત્પન્ન કરેલા રૂપનો નેત્રો દ્વારા જ ભોગ કરવા લાગે છે. તેનું પરિણામ એ થાય છે કે સ્વયં પોતાને કર્તા અને ભોક્તા માનીને સુખ-દુઃખમાં આબદ્ધ થઈ જાય છે. જો પ્રાણી સમષ્ટિ-શક્તિઓ પાસેથી મળેલી વસ્તુઓને પોતાની ન માને અને તેને સર્વ-હિતકારી કાર્યોમાં લગાડી દે તો ખૂબ જ સુગમતાપૂર્વક રાગ-દ્વેષ રહિત થઈ શકે છે. જેમ-જેમ રાગ ત્યાગમાં અને દ્વેષ પ્રેમમાં બદલાતો જાય છે, તેમ-તેમ ચિત્ત સ્વતઃ શુદ્ધ થતું જાય છે.

પ્રાપ્ત યોગ્યતા, સામર્થ્ય અને વસ્તુ કોઈ પણ પ્રાણીની વ્યક્તિગત નથી, દરેકને સમષ્ટિ-શક્તિઓ પાસેથી પ્રાપ્ત છે અથવા એમ કહો કે એ અનંતની દેન છે. મળેલી વસ્તુઓને પોતાની માની લેવી અને તેનાં અભિમાનમાં આબદ્ધ થઈ જવું પ્રમાદથી વધીને બીજું કાંઈ નથી. જો પ્રાણી મળેલી વસ્તુઓનો સદુપયોગ, જેની પાસેથી મળી છે, તેને જ નાતે કરી નાખે, તો તે ખૂબ જ સુગમતાપૂર્વક અભિમાન-રહિત થઈ શકે છે. નિરભિમાનતા આવતાં જ કર્તૃત્વ સ્વતઃ મટી જાય છે, જેનાં મટતાં જ ચિત્ત શુદ્ધ થઈ જાય છે.

કર્મ-સામગ્રી પણ આપણી નથી અને કર્મનું ફળ પણ આપણને આધીન નથી. કેવળ પ્રાપ્ત સામગ્રીનો ઉપયોગ કરવા માત્રમાં જ પ્રાણીનો અધિકાર છે. જેણે કર્મ કરવાનું સામર્થ્ય આપ્યું છે, તેમણે વિવેકનાં સ્વરૂપમાં વિધાન પણ આપ્યું છે. આથી વિવેકપૂર્વક પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિનો સદુપયોગ કરવો જોઈએ અને જે કાંઈ થાય, તેમાં જ સંતુષ્ટ થવું જોઈએ. એવું કરવાથી દરેક દોષો સ્વતઃ મટી જશે અને ચિત્ત શુદ્ધ થઈ જશે.

ઈન્દ્રિયો દ્વારા જે કાંઈ કર્યું છે, તેનો પ્રભાવ ત્યાં સુધી ચિત્ત પર અંકિત રહે છે, જ્યાં સુધી પ્રાણી ધૈર્યપૂર્વક, સારી રીતે, બુદ્ધિ દ્વારા એ

પ્રવૃત્તિની વાસ્તવિકતાને જાણી નથી લેતો. પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિ સ્વભાવથી જ મટી જાય છે, પરંતુ તેનો પ્રભાવ ચિત્ત પર રહી જાય છે. પ્રવૃત્તિના અભાવનું જ્ઞાન એ પ્રભાવને, જે ચિત્ત પર અંકિત છે, નષ્ટ કરી દે છે અને ત્યારે ચિત્ત શુદ્ધ થઈ જાય છે. આથી ચિત્ત પર પ્રભાવ બુદ્ધિનાં જ્ઞાનનો હોવો જોઈએ, પ્રવૃત્તિ-જનિત સુખ-દુઃખનો નહિ. ઈન્દ્રિયોનાં જ્ઞાનનો સદુપયોગ તો વર્તમાન કાર્ય કરવા માત્રમાં જ છે.

જ્યારે પ્રાણી નિસ્સંદેહતાપૂર્વક પોતાનાં લક્ષ્યનો નિર્ણય કરી લે છે અને પવિત્ર ભાવથી, પૂરી શક્તિ લગાવીને, એ જ લક્ષ્ય માટે પ્રત્યેક કાર્ય સાવધાનીપૂર્વક કરવા લાગે છે, ત્યારે પ્રત્યેક કાર્ય સાધન થઈ જાય છે અને તેનાં અંતમાં સ્વતઃ પોતાનાં લક્ષ્ય માટે ઉત્કટ લાલસા તથા જિજ્ઞાસા જાગ્રત થાય છે. આ દૃષ્ટિએ કાર્યોમાં ભિન્નતા હોવા છતાં પણ ઉદ્દેશ્યની એકતા સુરક્ષિત રહે છે, જેથી પ્રત્યેક કાર્ય કાં તો સત્યની શોધમાં અથવા પ્રિયની લાલસા જાગ્રત કરવામાં સહયોગી થઈ જાય છે. પરંતુ એ ત્યારે સંભવ થાય છે, જ્યારે સાધકની દૃષ્ટિ સતત લક્ષ્ય પર રહે અને કાર્યોમાં ઊંચી-નીચી, નાની-મોટી, ભલી-બુરી દૃષ્ટિ ન રહે. દરેક કાર્ય એક જ ઉદ્દેશ્યની પૂર્તિમાં સાધન હોય. પવિત્ર ઉદ્દેશ્યનો નિર્ણય થઈ જવાથી દૂષિત કાર્યોનો તો જન્મ જ નથી થતો. જેમ કોઈ સતી-સાધ્વી મહિલાનું પ્રત્યેક કાર્ય પતિ-પ્રેમમાં જ વિલીન થાય છે તેમ જ સાધકનું પ્રત્યેક કાર્ય સાધ્યની પ્રીતિમાં જ વિલીન થાય છે.

પ્રાણીનો ઉદ્દેશ્ય એ જ હોઈ શકે છે, જે દરેક વસ્તુ, અવસ્થા તેમજ પરિસ્થિતિથી અતીત હોય; કેમકે કોઈ પણ વસ્તુનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ તો છે જ નહિ. ઉદ્દેશ્ય એ જ હોઈ શકે છે, જેનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ હોય. પરિસ્થિતિઓ તો કોઈક રાગનું પરિણામ છે અને તેનાં સદુપયોગમાં જ રાગ-નિવૃત્તિની મુખ્યતા છે. પરિસ્થિતિઓમાં જીવન-બુદ્ધિ પ્રમાદ છે, ઉદ્દેશ્ય નહિ. પરંતુ પ્રાણીથી ભૂલ એ થાય છે કે કાં તો એ પ્રાપ્ત કાર્યને ભોગ-બુદ્ધિથી કરે છે અથવા ઉપેક્ષા-ભાવથી. ભોગ-બુદ્ધિથી કરેલા કાર્યથી તો નવીન રાગની ઉત્પત્તિ થાય છે અને ઉપેક્ષા-ભાવથી કાર્ય કરવાથી કર્તામાં જે કરવાનો રાગ વિદ્યમાન હતો, તેની નિવૃત્તિ નથી થતી; કેમકે

કાર્યમાં અધૂરાપણું હોવાથી તેની વાસ્તવિકતાનું જ્ઞાન નથી થતું, જેથી વિદ્યમાન રાગ નષ્ટ નથી થતો. જે વ્યક્તિ એ વિચારે છે કે મોટા-મોટા કાર્યો સાવધાનીપૂર્વક કરવા જોઈએ અને નાના-નાના કાર્યોમાં ધ્યાન નથી દેવાનું, તેનું કોઈ પણ કાર્ય પૂરું નથી થતું. આથી સાધકે પ્રાપ્ત કાર્ય ન તો ભોગ-બુદ્ધિથી કરવું જોઈએ, ન ઉપેક્ષા-ભાવથી અને ન અસાવધાનીથી. પરંતુ પોતાનાં લક્ષ્ય પર દૃષ્ટિ રાખીને, પવિત્ર ભાવથી, પૂરી શક્તિ લગાવીને કરવું જોઈએ, જેથી પ્રત્યેક કાર્ય સત્યની જિજ્ઞાસા તથા પ્રેમાસ્પદની લાલસામાં વિલીન થઈ જાય અને કરવાના રાગની પણ નિવૃત્તિ થઈ જાય. રાગની નિવૃત્તિ થતાં જ જિજ્ઞાસાની પૂર્તિ અને પ્રેમની પ્રાપ્તિ સ્વતઃ થઈ જાય છે.

ઉદ્દેશ્યની પૂર્તિ માટે જે કાર્ય કરવામાં આવે છે, તેનો રાગ ચિત્ત પર અંકિત નથી થતો. એ જ કાર્યનો રાગ ચિત્ત પર અંકિત થાય છે, જે સુખની આશાથી પ્રેરિત થઈને કરવામાં આવે છે. તેનાથી જ ચિત્ત અશુદ્ધ થાય છે. પ્રેમાસ્પદને નાતે પ્રત્યેક કાર્ય ચિત્ત-શુદ્ધિમાં સમર્થ છે. આ દૃષ્ટિએ ચિત્તમાંથી વિદ્યમાન સ્મૃતિનો નાશ કરવો અને નવીન સ્મૃતિને અંકિત ન થવા દેવી એ જ ચિત્ત-શુદ્ધિનો સુગમ ઉપાય છે.

૧૫. નિસ્સંકલ્પતાની આવશ્યકતા

મારા નિજસ્વરૂપ પરમ પ્રિય,

વ્યર્થ ચિંતનમાં આબદ્ધ પ્રાણીનું ચિત્ત અશુદ્ધ થઈ જાય છે અને સાર્થક ચિંતનથી ચિત્ત શુદ્ધ થઈ જાય છે. હવે વિચાર એ કરવાનો છે કે વ્યર્થ ચિંતન અને સાર્થક ચિંતનમાં ભેદ શું છે ? જે વસ્તુઓની પ્રાપ્તિ કર્મ-સાધ્ય છે, તેનું ચિંતન સાર્થક ચિંતન છે. કર્મનું સંપાદન પ્રાપ્ત યોગ્યતા, સામર્થ્ય તથા વસ્તુઓથી થાય છે અને તેનું પરિણામ પણ કોઈ ને કોઈ પરિસ્થિતિનાં રૂપમાં જ થાય છે. આ નિયમ છે કે દરેક પરિસ્થિતિઓ ઉત્પત્તિ-વિનાશ-યુક્ત છે. આ દૃષ્ટિએ કર્મનું ફળ નિત્ય નથી. પ્રત્યેક કર્મનાં મૂળમાં સંકલ્પ-પૂર્તિનું મહત્ત્વ છે. સંકલ્પ-પૂર્તિનું સુખ કોઈ ને કોઈ વસ્તુ, વ્યક્તિ, દેશ, કાળ વગેરેમાં જ આબદ્ધ કરે છે. આ દૃષ્ટિએ કર્મ દ્વારા વસ્તુ, વ્યક્તિ વગેરેની આસક્તિ જ મળે છે, જે પ્રાણીને પરાધીન બનાવી દે છે અને અનેક પ્રકારના અભાવ જ પ્રદાન કરે છે. આથી સંકલ્પ-પૂર્તિનું સુખ અહિતકર જ સિદ્ધ થાય છે.

સંકલ્પ-પૂર્તિથી જે પરિસ્થિતિ બને છે, તે સ્વભાવથી જ અપૂર્ણ તથા પરિવર્તનશીલ છે. આથી સંકલ્પ-પૂર્તિમાં જે સુખનો ભાસ છે, તે પરિસ્થિતિમાં નથી, પરંતુ સંકલ્પ-પૂર્તિમાં જ નિહિત છે અથવા એમ કહો કે સંકલ્પ-ઉત્પત્તિમાં જે દુઃખની અનુભૂતિ છે, એ સંકલ્પ-પૂર્તિથી મટી જાય છે અને જ્યાં સુધી બીજો સંકલ્પ ઉત્પન્ન નથી થતો, ત્યાં સુધી દુઃખનો ભાસ નથી થતો અર્થાત્ સંકલ્પ-પૂર્તિ માત્રથી સંકલ્પ-ઉત્પત્તિ-જન્ય દુઃખ દબાઈ જાય છે, મટતું નથી. આ દૃષ્ટિએ સંકલ્પ-પૂર્તિનું મહત્ત્વ સંકલ્પ-ઉત્પત્તિનાં દુઃખમાં છે, સંકલ્પ-પૂર્તિમાં નહિ. જો સાધકને સંકલ્પ-ઉત્પત્તિની પહેલાના જીવનનો અનુભવ થઈ જાય, તો સંકલ્પ-ઉત્પત્તિનું દુઃખ અને પૂર્તિનું સુખ કાંઈ અર્થ નથી રાખતું અર્થાત્ સુખ-દુઃખ બન્નેનું જ અસ્તિત્વ સિદ્ધ નથી થતું.

હવે વિચાર એ કરવાનો છે કે સંકલ્પ-ઉત્પત્તિથી પહેલાં જે જીવન છે, તેનો અનુભવ કેવી રીતે થાય. પ્રત્યેક ઉત્પત્તિનાં મૂળમાં કોઈ ને કોઈ

અનુત્પન્ન તત્ત્વનું હોવું આવશ્યક છે; કેમકે પ્રાકૃતિક નિયમ અનુસાર ઉત્પત્તિ કોઈથી થશે. જેનાથી ઉત્પત્તિ થશે, એ સ્વયં ઉત્પત્તિ-રહિત હશે. આ નિયમ છે કે જેની ઉત્પત્તિ નથી થતી, તેનો વિનાશ પણ નથી થતો. આથી પ્રત્યેક ઉત્પત્તિનો મૂળ આધાર અવિનાશી છે. જેનો નાશ નથી થતો તેનાથી દેશ-કાળની દૂરતા સંભવ નથી. જેનાથી દેશ-કાળની દૂરતા સંભવ નથી, તેને પોતાનામાં જ પામી શકીએ છીએ અથવા તેની શોધ પોતાનામાં જ નિહિત છે. જે પોતાનામાં જ છે, તેનાથી કોઈ પ્રકારની દૂરતા તથા ભેદ સિદ્ધ નથી થઈ શકતા. જેનાથી ભેદ તથા દૂરતા નથી, તેની પ્રાપ્તિ માટે સંકલ્પ અપેક્ષિત નથી. આથી સંકલ્પોના ત્યાગથી જ સંકલ્પ-ઉત્પત્તિની પહેલાંનાં જીવનનો અનુભવ થઈ શકે છે.

હવે જો કોઈ એમ કહે કે સર્વ સંકલ્પોનો ત્યાગ તો સંભવ નથી, જેમ કે— ભૂખ, તરસ વગેરે. જે સંકલ્પોનો ત્યાગ સંભવ નથી, તેની પૂર્તિ સમષ્ટિ શક્તિ દ્વારા સ્વતઃ થઈ જાય છે. આ નિયમ છે કે કર્તૃત્વનાં અભિમાન વિના જે સંકલ્પો પૂરા થાય છે, તેમાં ભોગ-બુદ્ધિની સ્થાપના નથી થતી. જે સંકલ્પોમાં ભોગ-બુદ્ધિ નથી હોતી, તે સંકલ્પોની પૂર્તિનું સુખ ચિત્તમાં અંકિત નથી થતું અને જે સંકલ્પોની પૂર્તિનું સુખ અંકિત નથી થતું, તે નવીન સંકલ્પની ઉત્પત્તિમાં હેતુ નથી થતા. આથી જે સંકલ્પો મટાડી નથી શકતા, તેની પૂર્તિ પણ સંકલ્પ-નિવૃત્તિનું જ સાધન છે. સંકલ્પોના ત્યાગથી અનાવશ્યક સંકલ્પો ઉત્પન્ન નથી થતા અને આવશ્યક સંકલ્પો પૂરા થઈને મટી જાય છે. જે પ્રમાણે ભુંજેલો દાણો ભૂખ દૂર કરે છે, ઉગતો નથી, એ જ પ્રમાણે સંકલ્પોના ત્યાગથી પ્રાકૃતિક નિયમ અનુસાર કોઈક સંકલ્પો પૂરા પણ થાય છે, તો તેનાથી નવીન સંકલ્પો ઉત્પન્ન નથી થતા અર્થાત્ નિસ્સંકલ્પતા સ્વભાવથી જ આવી જાય છે.

નિસ્સંકલ્પતા આવતાં જ સાર્થક ચિંતન સ્વતઃ ઉત્પન્ન થાય છે; કારણ કે નિસ્સંકલ્પતા સમસ્ત વસ્તુઓથી અતીતનાં જીવનની જિજ્ઞાસા જાગ્રત કરે છે. તે જેમ-જેમ થતી જાય છે, તેમ-તેમ કામનાઓ સ્વતઃ મટતી જાય છે. જે કાળમાં દરેક કામનાઓ મટી જાય છે, એ જ કાળમાં જિજ્ઞાસાની પૂર્તિ આપોઆપ થઈ જાય છે, જેનાં થતાં જ પરાધીનતા સ્વાધીનતામાં

અને જડતા ચિન્મયતામાં બદલાઈ જાય છે, જે વાસ્તવિક જીવન છે. દેહ વગેરે વસ્તુઓ સાથે તાદાત્મ્ય સ્વીકાર કરવાથી કામનાઓની ઉત્પત્તિ થાય છે. કામના-પૂર્તિનું પ્રલોભન વસ્તુઓ સાથે સંબંધ જોડી દે છે. વસ્તુઓમાં સ્વરૂપનું જ્ઞાન થવાથી જિજ્ઞાસા જાગ્રત થાય છે, જે કામનો અંત કરીને નિસ્સંકલ્પતા પ્રદાન કરવામાં સમર્થ છે. જે પ્રમાણે દેહાભિમાન રાખતાં સુધી ભોગની રુચિ સ્વાભાવિક છે, એ જ પ્રમાણે દેહાભિમાન ગળી જવાથી પ્રીતિની લાલસા સ્વાભાવિક છે. પ્રીતિ એવું અલૌકિક તત્ત્વ છે કે જેની આવશ્યકતા મટાડી નથી શકાતી. પ્રીતિ સ્વભાવથી દરેકને અત્યંત પ્રિય છે; કારણ કે પ્રીતિ રસરૂપ છે. પ્રીતિનો રસ એટલો મધુર તથા વિલક્ષણ છે કે તેનાથી ક્યારેય કોઈની તૃપ્તિ નથી થતી, જેટલો પણ હોય, ઓછો જ માલૂમ પડે છે. આ જ કારણે તે નિત્ય-નવીન છે. પ્રીતિનો ઉદય કામના-નિવૃત્તિ તથા જિજ્ઞાસાની પૂર્તિમાં છે. પ્રીતિની લાલસા જો કે પ્રાણીમાં સ્વાભાવિક છે, પરંતુ તેનો ઉદય ત્યારે થાય છે, જ્યારે તે દરેક પ્રકારની કામનાઓથી રહિત થઈ જાય અને પ્રીતિના રસનું પાન એ જ કરી શકે છે, જે દરેક પ્રકારે પૂર્ણ હોય. જે કાંઈ પણ ઈચ્છે છે, તે પ્રીતિનું રસપાન નથી કરી શકતો. જેને કોઈ પણ વસ્તુ, અવસ્થા વગેરેની આવશ્યકતા છે, તેને પ્રીતિ પ્રાપ્ત નથી થતી. આથી એ સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે કે પ્રીતિ એ અનંતની વસ્તુ છે, જેને ઈન્દ્રિય, બુદ્ધિ વગેરે દ્વારા નથી જાણી શકાતા. આ નિયમ છે કે જેને જાણી નથી શકતા, તેમના પર જ વિશ્વાસ થાય છે. અધૂરી જાણકારીમાં સંદેહને કારણે જિજ્ઞાસા જાગ્રત થાય છે અને જેનાં સંબંધમાં પૂરું જાણીએ છીએ, તેનાં સ્વરૂપનો બોધ થાય છે. જેનાં સંબંધમાં કાંઈ નથી જાણતા, તેનાં પર વિશ્વાસ કરવો પડે છે. આથી પ્રીતિ જેની ભોગ્ય વસ્તુ છે, તેનાં પર વિશ્વાસ કરવો અનિવાર્ય છે. તેમની જ લાલસા વાસ્તવિક લાલસા છે. આ દૃષ્ટિએ જિજ્ઞાસા તથા પ્રિય-લાલસા જ સાર્થક ચિંતન છે. જે કાળમાં જિજ્ઞાસા કામનાઓને ખાઈને પૂરી થાય છે, એ જ કાળમાં દેહાભિમાન ગળી જાય છે, જેનાં ગળતાં જ સ્વતઃ પ્રીતિનો ઉદય થાય છે, જે અનંતથી અભિન્ન કરવામાં સમર્થ છે. સાર્થક ચિંતન વસ્તુઓથી અતીતનાં જીવનમાં પ્રવેશ કરાવે છે અને પરમ પ્રેમ

પ્રદાન કરે છે. પરંતુ સાર્થક ચિંતન ત્યારે ઉત્પન્ન થાય છે, જ્યારે વ્યર્થ ચિંતનનો અંત થઈ જાય અથવા ચિત્ત શુદ્ધ થઈ જાય. વસ્તુઓનું ચિંતન ચિત્તને મલિન કરે છે અને જે વસ્તુઓથી અતીત છે, તેનું ચિંતન ચિત્તને નિર્મળ કરે છે. **નિર્મળ ચિત્તમાં જ પ્રેમનો સૂર્ય ઉદય થાય છે.**

સંકલ્પ વસ્તુ, વ્યક્તિ વગેરે સાથે સંબંધ જોડે છે. જિજ્ઞાસા વસ્તુઓથી અતીતનાં જીવન સાથે અભેદ કરે છે અને પ્રિય-લાલસા પ્રેમાસ્પદનો પ્રેમ પ્રદાન કરે છે અથવા એમ કહો કે પ્રેમી અને પ્રેમાસ્પદમાં નિત્ય-નવીન પ્રેમનું જ આદાન-પ્રદાન કરાવે છે. અશુદ્ધ તથા અનાવશ્યક સંકલ્પોનો ત્યાગ થવાથી શુદ્ધ તથા આવશ્યક સંકલ્પો સ્વતઃ પૂરા થઈ જાય છે. પરંતુ જિજ્ઞાસા તથા લાલસા સાધકને સંકલ્પ-પૂર્તિનાં સુખમાં આબદ્ધ નથી થવા દેતી. સંકલ્પ-પૂર્તિનું મહત્ત્વ મટતાં જ ચિત્ત શુદ્ધ થઈ જાય છે. આ દૃષ્ટિએ લાલસા તથા જિજ્ઞાસાનું જાગ્રત થવું જ વ્યર્થ ચિંતન મટાડવામાં સમર્થ છે, જેનાં મટતાં જ સાર્થક ચિંતનની સાર્થકતા સિદ્ધ થઈ જાય છે અર્થાત્ યોગ, જ્ઞાન તથા પ્રેમની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે.

શુદ્ધ તથા આવશ્યક સંકલ્પોની પૂર્તિથી કોઈનું અહિત નથી થતું, પરંતુ બધાનું હિત થાય છે. એટલું જ નહિ, તેની પૂર્તિથી વિદ્યમાન રાગની નિવૃત્તિ થઈ જાય છે અને સુંદર સમાજનું નિર્માણ થાય છે; કેમકે **આવશ્યક તથા શુદ્ધ સંકલ્પ પ્રાકૃતિક વિધાનને અનુરૂપ જ હોય છે.** પ્રાકૃતિક વિધાનમાં પ્રાણીમાત્રનું હિત નિહિત છે. પરંતુ સંકલ્પ-પૂર્તિનું જે સુખ છે, તેનાથી નવીન રાગની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ જ કારણે સાધકે સાવધાનીપૂર્વક **સંકલ્પ-પૂર્તિનાં સુખથી સર્વદા મુક્ત રહેવું જોઈએ.** સંકલ્પ-પૂર્તિનું સ્થાન કેવળ વિદ્યમાન રાગની નિવૃત્તિ અને બીજાઓનાં હિતમાં છે. સંકલ્પ-પૂર્તિ માત્રમાં જીવન-બુદ્ધિ ન રાખવી જોઈએ. **જે સંકલ્પોને સાધક વિચારપૂર્વક ન મટાડી શકે, તેને પૂરા કરીને મટાડવા જોઈએ.** સંકલ્પ-પૂર્તિ પણ સંકલ્પ-નિવૃત્તિ માટે જ હોય, નવીન સંકલ્પની ઉત્પત્તિ માટે નહિ. બસ, સંકલ્પ-પૂર્તિનું સાધકનાં જીવનમાં આટલું જ મૂલ્ય છે.

જો સંકલ્પ-પૂર્તિ સંકલ્પ-નિવૃત્તિનું સાધન નથી તો સંકલ્પ-પૂર્તિનો અર્થ થઈ જશે— વસ્તુ, વ્યક્તિ વગેરે સાથે સંબંધ અર્થાત્ ભોગ. ભોગનું

પરિણામ છે— રોગ અને શોક. આથી જે પ્રાણીઓ સંકલ્પ-પૂર્તિને જ મહત્ત્વ આપે છે, તેઓ બિચારા રોગ તથા શોકમાં જ આબદ્ધ રહે છે. સંકલ્પ ભલે કેવો પણ હોય, તેની પૂર્તિમાં સુખ તો સમાન જ થાય છે. પરંતુ સંકલ્પ-પૂર્તિથી જે પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમાં ભેદ હોય છે. જેવી રીતે, શુદ્ધ સંકલ્પની પૂર્તિથી સુંદર સમાજનું નિર્માણ થાય છે અને અશુદ્ધ સંકલ્પની પૂર્તિથી સમાજ દૂષિત થઈ જાય છે. આ દૃષ્ટિએ અશુદ્ધ સંકલ્પોનો ત્યાગ અનિવાર્ય છે.

સંકલ્પ-પૂર્તિનું સુખ એટલા જ કાળ સુધી ભાસે છે, જ્યાં સુધી બીજો સંકલ્પ ઉત્પન્ન નથી થતો. સંકલ્પ-પૂર્તિથી જે પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થાય છે તેની ઉપસ્થિતિમાં જ નવીન સંકલ્પની ઉત્પત્તિથી સંકલ્પ-પૂર્તિનું સુખ મટી જાય છે. આ દૃષ્ટિએ સંકલ્પ-પૂર્તિ માત્રમાં સુખ છે, તેનાથી ઉત્પન્ન થયેલી પરિસ્થિતિમાં કાંઈ નથી. સંકલ્પ-પૂર્તિનાં સુખનો ભોગ નવીન સંકલ્પની ઉત્પત્તિમાં સમર્થ છે. આ દૃષ્ટિએ સંકલ્પ-પૂર્તિનું પરિણામ ક્ષણિક સુખ અને તેનાં આદિ અને અંતમાં ધોર દુઃખ છે. આ રહસ્યને જાણી લેવાથી સંકલ્પ-પૂર્તિનું કાંઈ મહત્ત્વ જ નથી રહેતું, જેનાં મટતાં જ સંકલ્પ-નિવૃત્તિ અર્થાત્ યોગ સ્વતઃ પ્રાપ્ત થાય છે.

ભોગમાં પરાધીનતા, પરિશ્રમ વગેરે અનેક કઠિનતાઓ છે અને યોગ શ્રમ-રહિત, સ્વાધીન, શાંત અને સામર્થ્યથી યુક્ત જીવન છે. પરંતુ તેની ઉપલબ્ધિ ત્યારે સંભવ છે, જ્યારે સંકલ્પ-પૂર્તિનું મહત્ત્વ ન રહે. સર્વોત્કૃષ્ટ ભોગ પણ યોગની સમાનતા નથી કરી શકતો; કેમકે એવો કોઈ ભોગ છે જ નહિ, જે પ્રાણીને પરાધીન, શક્તિ-હીનતા વગેરે અનેક વિકારોમાં આબદ્ધ ન કરી દે.

સુખ-દુઃખ સંકલ્પની પૂર્તિ તથા અપૂર્તિમાં જ છે, કોઈ પરિસ્થિતિમાં નહિ. જો કોઈનો સંકલ્પ ભોજન ન કરવાનો હોય, તો તેને ભૂખ લાગવા છતાં પણ ભોજન ન કરવામાં જ સુખ પ્રતીત થશે અને એ સમયે તેને કોઈ આગ્રહપૂર્વક કેટલું પણ સુંદર ભોજન કરાવે, તેને ભોજન કરવામાં દુઃખ જ પ્રતીત થશે. તેનાથી વિપરીત જો ભોજન કરવાનો સંકલ્પ હોય અને ભોજન ન મળે, તો ભોજન ન મળવામાં દુઃખ થશે. આનાથી એ સ્પષ્ટ

સિદ્ધ થાય છે કે સંકલ્પ-પૂર્તિ-અપૂર્તિમાં જ સુખ-દુઃખ છે, અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિમાં નહિ. સંકલ્પ-પૂર્તિનું મહત્ત્વ મટતાં જ સંકલ્પ-અપૂર્તિનો ભય આપોઆપ મટી જાય છે, જેનાં મટતાં જ અનુકૂળ તેમજ પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિમાં સમતાનું જ દર્શન થાય છે. વિષમતાનો અંત સંકલ્પ-પૂર્તિનું મહત્ત્વ મટી જવામાં જ રહેલો છે. સંકલ્પ-પૂર્તિનું પ્રલોભન અને સંકલ્પ-અપૂર્તિનો ભય રહેતાં ન તો વ્યર્થ ચિંતનનો અંત જ થશે, ન સાર્થક ચિંતનનો ઉદય જ થશે અને ન ચિત્ત જ નિર્મળ થશે. જો સંકલ્પ-પૂર્તિનાં ક્ષણિક સુખનો ત્યાગ કરી દેવામાં આવે, તો ખૂબ જ સુગમતાપૂર્વક પ્રત્યેક સાધક પોતાના અભીષ્ટ લક્ષ્યને પ્રાપ્ત કરી શકે છે; કેમકે જિજ્ઞાસુને તત્ત્વજ્ઞાન અને પ્રેમીને પ્રેમાસ્પદ પ્રદાન કરવામાં નિસ્સંકલ્પતા જ સમર્થ છે. પરંતુ એ ધ્યાન રહે કે નિસ્સંકલ્પતાની શાંતિમાં રમણ ન થાય. શાંતિથી અતીત જે જીવન છે, તેમાં જ સ્વાધીનતા છે, ચિન્મયતા છે, અમરત્વ છે અને તેમાં જ પરમ પ્રેમ રહેલો છે. આ દૃષ્ટિએ વ્યર્થ ચિંતનનો અંત કરીને ચિત્તની શુદ્ધિ માટે નિરંતર પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ.

૧૬. વસ્તુઓથી સંબંધ-વિચ્છેદ

મારા નિજસ્વરૂપ પરમ પ્રિય,

પોતાનાંમાં વસ્તુઓની અને વસ્તુઓમાં પોતાની સ્થાપના કરવાથી જ ચિત્ત અશુદ્ધ થાય છે, જેનાં થતાં જ નિત્ય-સંબંધની અને સ્વરૂપની વિસ્મૃતિ થઈ જાય છે. તેનું પરિણામ એ થાય છે કે સીમિત અહં-ભાવ તથા અનેક આસક્તિઓ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે, જેનાથી પ્રાણી પરાધીનતા તેમજ અનેક પ્રકારના અભાવોમાં આબદ્ધ થઈ જાય છે. પરાધીનતા તથા અભાવ કોઈ પણ પ્રાણીને સ્વભાવથી પ્રિય નથી; કેમકે સ્વાધીનતા તથા પૂર્ણતાની લાલસા તેનામાં બીજરૂપથી વિદ્યમાન છે. જેમ-જેમ પરાધીનતા તથા અભાવની વેદના સબળ તથા સ્થાયી થતી જાય છે, તેમ-તેમ સ્વાધીનતા તેમજ પૂર્ણતાની લાલસા સ્વતઃ જાગ્રત થતી જાય છે. સ્વાધીનતા તથા પૂર્ણતાની લાલસા જાગ્રત થતાં જ વર્તમાન વસ્તુસ્થિતિ પર સંદેહ થવા લાગે છે. આ નિયમ છે કે સંદેહની વેદનામાં જિજ્ઞાસાની જાગૃતિ સ્વતઃ થાય છે, જેનાં થતાં જ વસ્તુઓથી સંબંધ-વિચ્છેદ કરવામાં અથવા વસ્તુઓની વાસ્તવિકતા જાણવામાં સમર્થ થાય છે. વસ્તુઓની વાસ્તવિકતાનાં જ્ઞાનમાં વસ્તુઓથી અતીતનાં જીવનની આસ્થા નિહિત છે. તે આસ્થા જેમ-જેમ દૃઢ થતી જાય છે, તેમ-તેમ એ જીવન પર વિકલ્પરહિત વિશ્વાસ થતો જાય છે. આ નિયમ છે કે વિકલ્પરહિત વિશ્વાસ જેનાં પર થાય છે, તેની સાથે સંબંધ અવશ્ય થઈ જાય છે. આ નિયમ છે કે કોઈની સ્મૃતિમાં કોઈની વિસ્મૃતિ સ્વતઃ થાય છે. સ્મૃતિ એની જ થાય છે, જેમાં દૃઢ આસ્થા છે અને જેની સાથે સંબંધ છે. વિસ્મૃતિ એની જ થાય છે, જેની આસ્થામાં સંદેહ થઈ જાય અથવા જેની સાથે સંબંધ ન રહે.

વસ્તુઓમાં પોતાની સ્થાપના કરવાનું પરિણામ એ થાય છે કે વસ્તુમાં આપણે પોતાની સ્થાપના કરી લઈએ છીએ એ વસ્તુની સત્યતા ભાસવા લાગે છે અને પોતાનાં વાસ્તવિક સ્વરૂપની વિસ્મૃતિ થઈ જાય છે. વસ્તુનાં અસ્તિત્વને જ આપણે પોતાનું અસ્તિત્વ માની લઈએ છીએ અને જે વસ્તુઓની આપણે પોતાનામાં સ્થાપના કરી લઈએ છીએ, તેનામાં આસક્તિ

થઈ જાય છે. વસ્તુઓમાં પોતાની સ્થાપના વસ્તુથી અભેદ-ભાવનો અને પોતાનામાં વસ્તુની સ્થાપના તેનાથી ભેદ-ભાવનો સંબંધ સ્થાપિત કરે છે. અભેદ-ભાવનો સંબંધ સત્યતા અને ભેદ-ભાવનો સંબંધ પ્રિયતા ઉત્પન્ન કરે છે.

પ્રત્યેક વસ્તુ સ્વભાવથી જ સીમિત, પરિવર્તનશીલ, ઉત્પત્તિ-વિનાશયુક્ત અને પર-પ્રકાશ્ય છે. જો કે વસ્તુઓનું અસ્તિત્વ પ્રતીતિ-માત્ર છે, વાસ્તવિક નથી. પરંતુ જ્યારે તેની સાથે સંબંધ સ્વીકાર કરી લેવામાં આવે છે, ત્યારે તેનામાં સત્યતા તથા પ્રિયતા ભાસવા લાગે છે. ત્યાં સુધી કે પ્રાણી વસ્તુનાં અસ્તિત્વને જ પોતાનું અસ્તિત્વ માની લે છે અને પોતાનાં અસ્તિત્વને ભૂલી જાય છે. બસ, આ જ સ્વરૂપની વિસ્મૃતિ છે. આ વિસ્મૃતિથી જ સીમિત અહં-ભાવ ભાસવા લાગે છે, જેનાથી અનેક પ્રકારના ભેદ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. ભેદ ઉત્પન્ન થતાં જ કામનાઓ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે, જે ચિત્તને અશુદ્ધ કરી દે છે. વસ્તુઓ સાથે ભેદ-ભાવનો સંબંધ સીમિત પ્રિયતા અર્થાત્ આસક્તિઓને ઉત્પન્ન કરે છે, જેનાં ઉત્પન્ન થતાં જ નિત્ય-સંબંધની વિસ્મૃતિ થઈ જાય છે. નિત્ય-સંબંધની વિસ્મૃતિ પ્રીતિને જાગ્રત નથી થવા દેતી, પરંતુ આસક્તિઓને જ જીવિત રાખે છે. આથી, વસ્તુઓનાં ભેદ-અભેદ-સંબંધથી જ ‘અહં’ અને ‘મમ’ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે, જે ચિત્તને અશુદ્ધ કરી દે છે.

‘અહં’ અને ‘મમ’ના આધાર પર જ સંકલ્પોની ઉત્પત્તિ થાય છે અને તેની પૂર્તિ-અપૂર્તિમાં જ સુખ-દુઃખની પ્રતીતિ થાય છે. સુખની દાસતા અને દુઃખના ભયમાં આબદ્ધ પ્રાણી અનંતથી વિમુખ થઈ ગયો છે. જો કે અનંતથી દેશ-કાળની દૂરતા નથી, છતાં પણ પ્રાણી તેનાથી નિરાશ થવા લાગે છે અને જે વસ્તુઓ સાથે કેવળ માનેલી એકતા છે; વાસ્તવિક નથી, તેના માટે આશાન્વિત રહે છે.

સત્યથી નિરાશ થવું અને અસત્યની આશા કરવી પ્રમાદ છે. સત્યની જિજ્ઞાસા અસત્યને ખાઈને સત્ય સાથે અભિન્ન કરવામાં સમર્થ છે અથવા એમ કહો કે અનંતની લાલસા વસ્તુઓની કામનાઓનો અંત કરી અનંત સાથે અભિન્ન કરી દે છે.

કોઈ પણ વસ્તુ કામના-માત્રથી જ પ્રાપ્ત નથી થઈ જતી, પરંતુ તેનાં માટે વિધિવત્ કર્મ અપેક્ષિત હોય છે. તેમ છતાં પણ વસ્તુ પ્રાપ્ત થઈ જ શકે, એ કાંઈ નિશ્ચિત નથી. એટલું જ નહિ, જો કોઈ વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય પણ છે, તો તેમાં પરિવર્તન અને તેનો વિયોગ અનિવાર્ય છે. તેમ છતાં પણ જો પ્રાણી વસ્તુઓની આશા કરે છે, તો એ ક્યાં સુધી યુક્તિ-યુક્ત છે ! પરંતુ અનંતની પ્રાપ્તિ તો લાલસા કરવા માત્રમાં રહેલી છે. જેની પ્રાપ્તિ લાલસા કરવા-માત્રમાં જ રહેલી છે, તેનાથી નિરાશ થવું અને જેની પ્રાપ્તિમાં ધોર શ્રમ છે, પ્રાપ્તિ પણ અપ્રાપ્તિની જ સમાન છે, તેની આશામાં આબદ્ધ રહેવું એ ક્યાં સુધી વાંચ્છનીય છે અર્થાત્ આ અવિવેક સિવાય બીજું કાંઈ નથી.

પ્રાણીએ વસ્તુઓ સાથે સંબંધ ક્યારે અને શા માટે સ્વીકાર કર્યો એની તો ખબર નથી. પરંતુ વસ્તુઓથી સંબંધ-વિચ્છેદ થઈ શકે છે. આ જ આધારે માની લેવું જોઈએ કે વસ્તુઓ સાથે સંબંધ સ્વીકાર કર્યો છે. આ નિયમ છે કે પ્રત્યેક સંબંધ સ્વીકૃતિ-માત્રથી સિદ્ધ થાય છે અને અસ્વીકૃતિ-માત્રથી તેનો નાશ થઈ જાય છે અર્થાત્ એવી કોઈ સ્વીકૃતિ છે જ નહિ, જે અસ્વીકૃતિ-માત્રથી જ ન મટી જાય. કોઈ પણ સ્વીકૃતિ, અસ્વીકૃતિ સિવાય કોઈ અન્ય અભ્યાસથી નથી મટી શકતી. આ દૃષ્ટિએ અનંત-કાળનો સંબંધ કેમ ન હોય, વર્તમાનમાં તેનો વિચ્છેદ થઈ શકે છે.

વસ્તુઓથી સંબંધ-વિચ્છેદ થતાં જ ‘અહં’ અને ‘મમ’નો અંત થઈ જાય છે. અહંનો અંત થતાં જ ભેદ મટી જાય છે, જેનાં મટતાં જ અનંત સાથે અભિન્નતા થઈ જાય છે અને ‘મમ’નાં મટતાં જ પ્રાણી રાગ-રહિત થઈ જાય છે. જેનાં થતાં જ યોગ, બોધ અને પ્રેમ સ્વતઃ પ્રાપ્ત થાય છે અર્થાત્ અભેદ-ભાવનો સંબંધ ન રહેવાથી સ્વરૂપની સ્મૃતિ અને ભેદ-ભાવનો સંબંધ મટવાથી નિત્ય સંબંધની સ્મૃતિ સ્વતઃ જાગૃત થાય છે. સ્વરૂપની સ્મૃતિ જાગૃત થતાં જ અમરત્વ અને નિત્ય સંબંધની સ્મૃતિ જાગૃત થતાં જ પરમ પ્રેમની પ્રાપ્તિ થાય છે.

સમસ્ત માનેલા સંબંધો સ્વીકૃતિ-માત્ર પર જ જીવિત છે, જે અવિચાર-સિદ્ધ છે અને માનેલા સંબંધોનો વિચ્છેદ અસ્વીકૃતિ-માત્રથી જ સંભવ છે,

જે વિચાર-સિદ્ધ છે. આ નિયમ છે કે જે પ્રમાણે ઔષધિ રોગને ખાઈને સ્વતઃ મટી જાય છે અને સ્વાસ્થ્ય પ્રદાન કરે છે, એ જ પ્રમાણે વિચાર અવિચારને ખાઈને સ્વતઃ મટી જાય છે અને અનંત સાથે અભિન્નતા પ્રદાન કરે છે. દેહરૂપી વસ્તુ સાથે તદ્દરૂપ થવાથી ઈન્દ્રિય-જ્ઞાનમાં સત્યતા પ્રતીત થાય છે, જેનાથી અનેક કામનાઓ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. પરંતુ વસ્તુઓનું નિરંતર પરિવર્તન તથા તેનાં અદર્શનનું જ્ઞાન ઈન્દ્રિય-જ્ઞાનમાં સંદેહ ઉત્પન્ન કરે છે. સંદેહની ભૂમિમાં જ જિજ્ઞાસા જાગ્રત થાય છે. જિજ્ઞાસાની જાગૃતિ કામનાઓને ખાઈ લે છે. કામનાઓનો અંત થતાં જ વિચાર રૂપી સૂર્ય ઉદિત થાય છે, જે અવિચાર રૂપી અંધકારને નષ્ટ કરવામાં સમર્થ છે.

વસ્તુઓ સાથે અભેદ-ભાવ તથા ભેદ-ભાવનો જે સંબંધ છે, તેની સત્યતા, પ્રિયતા અને પ્રકાશન નિજ-સ્વરૂપ તથા નિત્ય-સંબંધની સત્તાથી જ સિદ્ધ છે; કેમકે વસ્તુઓનો સંબંધ જેણે સ્વીકાર કર્યો, તેની જ સત્તાથી વસ્તુઓ સત્તા મેળવે છે અને વસ્તુઓને જેણે પ્રકાશિત કરી, તેનાં જ પ્રકાશથી વસ્તુઓ પ્રકાશ મેળવે છે. પરંતુ બહુ જ આશ્ચર્યની વાત એ છે કે વસ્તુઓ જેનાથી સત્તા મેળવે છે, તેને જ ઢાંકી દે છે અને તેની જ સત્તાથી પોતાને પ્રગટ કરે છે, જે પ્રમાણે સૂર્યની સત્તાથી ઉત્પન્ન વાદળો સૂર્યને જ ઢાંકી લે છે. પ્રાકૃતિક નિયમ અનુસાર વાદળને છિન્ન-ભિન્ન કરવામાં પણ સૂર્ય જ સમર્થ છે, કોઈ બીજું નહિ. એ જ પ્રમાણે જેણે વસ્તુઓ સાથે ભેદ-અભેદનો સંબંધ સ્વીકાર કર્યો છે, એ જ અસ્વીકૃતિપૂર્વક સંબંધ-વિચ્છેદ કરવામાં પણ સમર્થ છે. આથી, જે વસ્તુઓની પોતાનામાં સ્થાપના કરી દીધી છે, તેને કાઢવામાં અને જે વસ્તુઓમાં પોતાની સ્થાપના કરી લીધી છે, તેનાથી પોતાને હટાવી લેવામાં પણ એ જ સમર્થ છે, જેણે સ્થાપના કરી હતી.

જો કે જેણે વસ્તુઓ સાથે સંબંધ સ્વીકાર કર્યો છે, તેનું સ્પષ્ટ રૂપથી સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ જ્ઞાત નથી થતું, પરંતુ તેનો ભાસ અવશ્ય થાય છે. હવે જો એમ કહેવામાં આવે કે જે અનંતની સત્તાથી દરેકને સત્તા મળે છે, તેમણે જ વસ્તુઓનાં સંબંધને સ્વીકાર કર્યો છે, તો આ કહેવું ઉપયુક્ત નથી; કેમકે જે દરેક પ્રકારે પૂર્ણ છે, તેમને પોતાનાથી ભિન્નની આવશ્યકતા

જ નથી હોતી. હા, એ અવશ્ય છે કે બધા એમનાથી ભલે જ સત્તા મેળવતા હોય અને જો એમ કહેવામાં આવે કે વસ્તુઓ સ્વયં સંબંધ જોડે છે, તો એ પણ યુક્તિ-યુક્ત નથી; કેમકે જે પર-પ્રકાશ્ય તથા પરિવર્તનશીલ છે, તે સંબંધ જોડવામાં સમર્થ નથી. આથી ન તો અનંતને જ સંબંધ અપેક્ષિત છે અને ન વસ્તુઓ જ સંબંધ જોડવામાં સમર્થ છે. તો પછી એ કોણ છે જેણે વસ્તુઓ સાથે સંબંધ સ્વીકાર કર્યો છે ? આ સંબંધમાં આ જ કહેવું યુક્તિ-યુક્ત થશે કે જેનામાં સત્યની જિજ્ઞાસા છે અને વસ્તુઓની કામના છે, તેણે જ વસ્તુઓ સાથે સંબંધ સ્વીકાર કર્યો છે. વસ્તુઓ સાથે સંબંધ-વિચ્છેદ કરતાં જ દરેક કામનાઓ મટી જાય છે, જેનાં મટતાં જ સત્યની જિજ્ઞાસા-પૂર્તિ થઈ જાય છે. કામના-નિવૃત્તિ તથા જિજ્ઞાસા-પૂર્તિ પછી અનંત અને તેના યોગ, બોધ તથા પ્રેમથી ભિન્ન બીજું કાંઈ શેષ જ નથી રહેતું. આ દૃષ્ટિએ અનંતના યોગ, બોધ તથા પ્રેમના અભાવમાં, જેમાં જિજ્ઞાસા તથા કામનાઓ છે, તેણે જ સ્વીકાર કર્યો છે. તેને જિજ્ઞાસુ, ભોગી, પ્રેમી વગેરે વિશેષણોથી કથન કરી શકીએ છીએ. ભોગ-વાસનાઓનો અંત થવાથી ભોગીનું કોઈ સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ નથી રહેતું, પરંતુ એ જ યોગીના વેષમાં પ્રતીત થાય છે. પરંતુ યોગની પરાકાષ્ઠામાં યોગી-રહિત યોગ, જ્ઞાની-રહિત જ્ઞાન અને પ્રેમી-રહિત પ્રેમ જ શેષ રહે છે અથવા એમ કહો કે યોગ, બોધ તથા પ્રેમ એ અનંતની જ વિભૂતિઓ છે. વસ્તુઓના સંબંધે યોગને ભોગમાં, જ્ઞાનને અવિવેકમાં અને પ્રેમને અનેક આસક્તિઓમાં બદલી નાખ્યા છે. પરંતુ આ બધું હોવા છતાં પણ જિજ્ઞાસા તથા પ્રિય-લાલસા કોઈ ને કોઈ અંશમાં રહે છે, અને એ જ જિજ્ઞાસા તથા પ્રિય-લાલસા કામનાઓને મટાડવા તેમજ વસ્તુઓ સાથે સંબંધ-વિચ્છેદ કરાવવામાં સમર્થ છે.

જ્યાં સુધી વસ્તુઓ સાથે સંબંધ-વિચ્છેદ નથી થતો, ત્યાં સુધી જેમાં જિજ્ઞાસા તથા કામના છે, તેની પ્રતીતિ અવશ્ય થાય છે. પરંતુ કામના-નિવૃત્તિ તથા જિજ્ઞાસા-કાળમાં તેનાં સંબંધમાં કાંઈ પણ કહેવું સંભવ નથી. સાંકેતિક ભાષામાં એ જ કહી શકીએ છીએ કે પ્રેમ તથા પ્રેમાસ્પદથી ભિન્ન કોઈની સ્વતંત્ર સત્તાનો ભાસ જ નથી થતો. પ્રેમી અને પ્રેમાસ્પદમાં

જાતીય તથા સ્વરૂપની એકતા છે અને પરસ્પરમાં પ્રેમનું જ આદાન-પ્રદાન છે. તેઓમાંથી કોણ પ્રેમી છે અને કોણ પ્રેમાસ્પદ છે, તેનો નિર્ણય પણ સંભવ નથી. કેવળ એ જ કહી શકીએ છીએ કે પ્રેમમાં સત્તા તેની જ છે, જેનો એ પ્રેમ છે. **પ્રેમમાં જ પ્રેમાસ્પદનો વાસ છે અને પ્રેમ પ્રેમાસ્પદનો જ સ્વભાવ છે.** પ્રેમ એક એવું અલૌકિક તત્ત્વ છે જેની નિવૃત્તિ, ક્ષતિ કે પૂર્તિ સંભવ નથી. નિવૃત્તિ કામનાઓની અને પૂર્તિ જિજ્ઞાસાની થાય છે. પ્રેમની તો પ્રાપ્તિ જ થાય છે, પૂર્તિ કે નિવૃત્તિ નહિ. આ દૃષ્ટિએ પ્રેમ પ્રેમાસ્પદની અભિવ્યક્તિ છે બીજું કાંઈ નહિ.

જ્યાં સુધી વસ્તુઓથી સંબંધ-વિચ્છેદ નહિ થાય, ત્યાં સુધી સંકલ્પોની ઉત્પત્તિ, પૂર્તિ અને નિવૃત્તિ થતી જ રહેશે; કેમકે ક્ષણ માત્રમાં કેટલાય સંકલ્પો ઉત્પન્ન થાય છે. તેનાથી એ તો સ્પષ્ટ વિદિત થઈ જ જાય છે કે સંકલ્પ-નિવૃત્તિ-કાળ પણ છે. જો ન હોત, તો અલ્પ કાળમાં કેટલાય સંકલ્પોની ઉત્પત્તિ-પૂર્તિ સિદ્ધ જ ન થાત; કેમકે **સંકલ્પ-ઉત્પત્તિ-પૂર્તિનાં મૂળમાં સંકલ્પ-નિવૃત્તિ હોવી જ જોઈએ.** અલ્પકાળની સંકલ્પ-નિવૃત્તિમાં જ જિજ્ઞાસા જાગ્રત થાય છે, જેથી સાધક વસ્તુઓથી સંબંધ-વિચ્છેદ કરવામાં અથવા કામનો અંત કરવામાં સમર્થ થાય છે. **સંકલ્પ-ઉત્પત્તિ-પૂર્તિનું દુઃખ-સુખ જ્યારે અસદ્ધ થવા લાગે છે, ત્યારે સંકલ્પ-ઉત્પત્તિ-પૂર્તિનાં જીવનમાં સંદેહ ઉત્પન્ન થાય છે.** સંદેહની વેદના જિજ્ઞાસાને પૂર્ણ રૂપથી જાગ્રત કરે છે. જિજ્ઞાસાની જાગૃતિમાં જ કામની નિવૃત્તિ અને જિજ્ઞાસાની પૂર્તિ નિહિત છે.

જો કે કામની નિવૃત્તિ તથા જિજ્ઞાસાની પૂર્તિ વર્તમાનની વસ્તુ છે, પરંતુ અસાવધાનીને કારણે ન જાણે પ્રાણીએ કેટલા જન્મો વિતાવ્યા છે અને વર્તમાન જીવનનો પણ બહુ મોટો ભાગ વીતી ગયો, પરંતુ સમસ્યા હલ ન થઈ ! આનું એક માત્ર કારણ આ છે કે વસ્તુઓથી ભેદ-અભેદના સંબંધોની સ્વીકૃતિએ ચિત્તને અશુદ્ધ કરી દીધું. અભેદ-ભાવના સંબંધથી સીમિત અંહની અને ભેદ-ભાવના સંબંધથી સીમિત પ્યારની ઉત્પત્તિ થઈ ગઈ છે. જો સાધક નિજ વિવેકના પ્રકાશમાં વસ્તુઓ સાથે જે ભેદ-અભેદ સંબંધ છે, તેનો ત્યાગ કરી દે, તો સીમિત-ભાવ તથા સીમિત પ્યાર સદાને

માટે વિદાય થઈ જાય. અહં-ભાવ મટતાં જ અનંત સાથે અભિન્નતા અને સીમિત પ્યાર મટતાં જ અસીમ પ્રેમ સ્વતઃ પ્રાપ્ત થશે, જે વાસ્તવિક જીવન છે. આથી વસ્તુઓનાં સંબંધને અસ્વીકાર કરીને ચિત્ત શુદ્ધ કરી લેવું અનિવાર્ય છે. જે સમસ્યા દીર્ઘકાળથી હલ ન થઈ, તે વર્તમાનમાં ખૂબ જ સુગમતાપૂર્વક હલ થઈ શકે છે. સાધન કેટલું સહજ અને ફળ કેટલું મહાન ! પરંતુ આ રહસ્ય તેઓ જાણે છે, જેઓ વર્તમાનમાં જ ચિત્ત શુદ્ધ કરવા માટે આકુળ તથા વ્યાકુળ છે.

૧૮-૫-૫૬

૧૭. પોતાની પ્રસન્નતા કોઈ બીજા પર નિર્ભર નથી

મારા નિઃસ્વરૂપ પરમ પ્રિય,

જ્યારે પ્રાણી પોતાની પ્રસન્નતા કોઈ બીજા પર નિર્ભર કરી લે છે, ત્યારે તેનું ચિત્ત અશુદ્ધ થઈ જાય છે, જેનાં થતાં જ અનેક દોષોની ઉત્પત્તિ આપોઆપ થવા લાગે છે અને ચિત્ત શુદ્ધ થઈ જવાથી દરેક દોષો સ્વતઃ મટી જાય છે. આ દૃષ્ટિએ ચિત્ત-શુદ્ધિ વર્તમાન જીવનની વસ્તુ છે, તેને ભવિષ્ય પર છોડવી પ્રમાદ સિવાય બીજું કાંઈ નથી. ચિત્તને શુદ્ધ કરવામાં પ્રત્યેક સાધક સર્વદા સ્વતંત્ર છે; કારણ કે ચિત્ત-શુદ્ધિ માટે જ માનવ-જીવન મળ્યું છે. તેનાથી નિરાશ થવું અને તેને ભવિષ્ય પર છોડી દેવું બહુ મોટી ભૂલ છે.

ભૂલ કોઈનાં ભાગ્યમાં નથી લખી અને ન કોઈ બીજા દ્વારા મળી છે. જાણકારીની ભૂલ થાય છે અર્થાત્ જેને જાણીએ છીએ તેને જ ભૂલીએ છીએ. આ દૃષ્ટિએ ભૂલ પોતાનો જ બનાવેલો દોષ છે. જે પોતાનો બનાવેલો દોષ છે, તેને મટાડવાનું દાયિત્વ પણ પોતાના પર જ છે. પરંતુ એ ત્યારે સંભવ થશે, જ્યારે સાધક પ્રાપ્ત સામર્થ્યનો દુરુપયોગ ન કરે, પરંતુ સદુપયોગ કરવા માટે સર્વદા તત્પર રહે. આ નિયમ છે કે સાધકને સાધન કરવાનું સામર્થ્ય સ્વતઃ પ્રાપ્ત છે. આથી સાધનથી નિરાશ થવું પ્રાકૃતિક વિધાનનો અનાદર છે, બીજું કાંઈ નહિ.

પ્રાણી પ્રત્યેક પરિસ્થિતિમાં ચિત્ત શુદ્ધ કરી શકે છે; કેમકે દરેક પરિસ્થિતિઓ પ્રાકૃતિક ન્યાયાનુસાર સાધન-સામગ્રી છે. સાધનમાં કોઈ પ્રકારની પરાધીનતા, અસમર્થતા તેમજ અસફળતા નથી. પરંતુ પ્રત્યેક સાધક પ્રત્યેક દશામાં સાધન કરવામાં સર્વદા સ્વાધીન તથા સમર્થ છે; કેમકે કોઈ પણ સાધકે ન તો એ જાણવાનું છે, જેને તે નથી જાણતો અને ન એ કરવાનું છે, જેને તે નથી કરી શકતો. જાણેલું જાણી લેવાથી, ન જાણવાનો

દોષ મટી જાય છે, જેનાં મટતાં જ નિસ્સંદેહતા આવી જાય છે. જેનાં આવતાં જ જ્ઞાન અને જીવનમાં એકતા થઈ જાય છે. આ જ સફળતાની ચાવી છે. જે કરી શકીએ છીએ, તેનાં કરતાં જ કર્તામાંથી કરવાનો રાગ નિવૃત્ત થઈ જાય છે અને તેનાથી દરેકના અધિકારો સુરક્ષિત થઈ જાય છે, જેથી તેનાં પ્રત્યે દરેકની સદ્ભાવના થઈ જાય છે અને તેને સ્વતઃ સ્નેહ પ્રાપ્ત થાય છે. સ્નેહ-પ્રાપ્તિમાં કેટલો રસ છે, તેનું વર્ણન તો સંભવ નથી. કેવળ સાંકેતિક ભાષામાં એ કહી શકીએ છીએ કે સ્નેહની તુલના કોઈ બીજા રસ સાથે નથી થઈ શકતી અર્થાત્ **સ્નેહનો રસ સર્વોત્કૃષ્ટ રસ છે.** એટલું જ નહિ, સ્નેહમાં આદાન-પ્રદાન સ્નેહનું જ છે. સ્નેહ દેવામાં અને મેળવવામાં રસ-જ-રસ છે. સ્નેહ દેવાથી ઘટતો નથી અને મેળવવાથી તૃપ્તિ થતી નથી. જેટલો દેવામાં આવે અને જેટલો મળે ઓછો જ પ્રતીત થાય છે.

‘કરવાનો’ રાગ નિવૃત્ત થતાં જ ભોગની રુચિ સ્વતઃ મટી જાય છે; કેમકે જે કર્તા છે, એ જ ભોક્તા છે. ‘કરવા’નો રાગ નાશ થતાં જ કર્તા ન રહીને, જિજ્ઞાસુ તથા પ્રેમી થઈ જાય છે અર્થાત્ કરવાનો રાગ નિવૃત્ત થતાં જ ભોગ-વાસનાઓનો અંત થઈ જાય છે. જેનાં થતાં જ જિજ્ઞાસાની પૂર્તિ તથા પ્રેમની પ્રાપ્તિ સ્વતઃ થઈ જાય છે. જિજ્ઞાસાની પૂર્તિમાં નિત્ય જીવન અને પ્રેમની પ્રાપ્તિમાં અગાધ-અનંત રસ સ્વતઃ સિદ્ધ છે.

જે સાધક કર્તવ્યના બદલામાં સુખની આશા કરે છે, તેનું ચિત્ત ક્યારેય શુદ્ધ નથી થઈ શકતું; કારણ કે કર્તવ્યનું મહત્ત્વ બીજાઓના અધિકારની રક્ષા અને પોતાના અધિકારના ત્યાગમાં છે અર્થાત્ સાધનમાં દેવાની જ વાત છે, કાંઈ પણ મેળવવાની નહિ. આ દૃષ્ટિએ સાધનમાં સર્વદા સફળતા જ છે. જે કોઈથી કાંઈ પણ મેળવવાની આશા કરે છે, એ સાધક નથી પરંતુ ભોગી છે. આ નિયમ છે કે જે ભોગી છે, તેનું ચિત્ત ક્યારેય શુદ્ધ નથી થઈ શકતું અને ચિત્ત-શુદ્ધિ વિના ક્યારેય પરાધીનતા સ્વાધીનતામાં, જડતા ચેતનામાં, અભાવ પૂર્ણતામાં પરિવર્તિત નથી થઈ શકતી. આ દૃષ્ટિએ ચિત્ત-શુદ્ધિમાં જ જીવનની સાર્થકતા રહેલી છે.

પરિસ્થિતિઓના આધારે પોતાનું મહત્ત્વ આંકવું અથવા પોતાને દીન-હીન માનવો પ્રાકૃતિક ન્યાયનો અનાદર છે; કારણ કે કોઈ પરિસ્થિતિને

કારણે વાસ્તવમાં કોઈ ઊંચો-નીચો નથી, પરંતુ જે સાધક પરિસ્થિતિનો સદુપયોગ કરે છે, એ જ ઊંચો છે અને જે દુરુપયોગ કરે છે, એ જ નીચો છે. આ દૃષ્ટિએ પ્રત્યેક પરિસ્થિતિમાં પ્રાણી આદર-અનાદરને યોગ્ય થઈ શકે છે. કોઈ પરિસ્થિતિના આધાર પર જ આદર તથા અનાદર દેવો કેવળ જડતામાં જીવન-બુદ્ધિ કરવી છે. જેનાથી ચિત્ત અશુદ્ધ જ થશે.

પ્રત્યેક વસ્તુ સ્વરૂપથી સમસ્ત વિશ્વ સાથે અભિન્ન છે, પરંતુ બાહ્ય ઈન્દ્રિય-જ્ઞાનના આધાર પર અથવા કાલ્પનિક ભેદના આધાર પર આપણે એ અભિન્નતામાં ભિન્નતા માની બેઠા છીએ. તેનું પરિણામ એ થયું છે કે પરસ્પરમાં સ્નેહ નથી રહ્યો, જેથી એક-બીજાના પ્રત્યે જે કરવું જોઈએ એ પણ અને જે ન કરવું જોઈએ એ પણ કરી બેસીએ છીએ, જેનાથી અનેક પ્રકારના સંઘર્ષો ઉત્પન્ન થઈ જાય છે અને પારસ્પરિક વેર-ભાવ થઈ જવાથી ચિત્ત અશુદ્ધ થઈ જાય છે. જો કે પ્રાણી-માત્ર એક જ આકાશથી અવકાશ, એક જ સૂર્યથી પ્રકાશ અને એક જ વાયુથી શ્વાસ લે છે અર્થાત્ સમષ્ટિ શક્તિઓ દરેક પ્રત્યે એકતા પ્રદર્શિત કરે છે. પરંતુ બાહ્ય ગુણ, કર્મ, આકૃતિ વગેરેના ભેદથી તે અભેદમાં ભેદ માનીને મિથ્યા અહં-ભાવમાં આબદ્ધ થઈ ગયો છે, જેનાથી અનેક પ્રકારની આસક્તિઓ તથા કામનાઓ ઉત્પન્ન થઈ ગઈ છે, જે ચિત્તને અશુદ્ધ કરી દે છે. ચિત્તના અશુદ્ધ થઈ જવાથી દરેક પ્રકારના વિકાસ સ્વતઃ સંધાઈ જાય છે; કેમકે રાગ-દ્વેષમાં આબદ્ધ પ્રાણી ત્યાગ તથા પ્રેમને અપનાવી જ નથી શકતો. ત્યાગ વિના ચિર-શાંતિ અને પ્રેમ વિના અગાધ-અનંત રસની ઉપલબ્ધિ નથી થતી. શાંતિ વિના સામર્થ્ય, સામર્થ્ય વિના સ્વાધીનતા અને સ્વાધીનતા વિના જીવન જ સંભવ નથી. આ દૃષ્ટિએ ચિત્ત અશુદ્ધ થવાથી પ્રાણીનો વિકાસ નથી થતો. રાગ સીમિત પ્યારમાં અને દ્વેષ વેર-ભાવમાં પ્રાણીને આબદ્ધ કરી દે છે. સીમિત પ્યાર સુખાસક્તિની અને વેરભાવ, ભેદની દૃઢતા ઉત્પન્ન કરે છે. સુખાસક્તિથી પરાધીનતા અને ભેદની દૃઢતાથી અનેક પ્રકારના સંઘર્ષો ઉત્પન્ન થઈ જાય છે, જે વિનાશનું મૂળ છે. આ દૃષ્ટિએ ચિત્તની અશુદ્ધિનું જીવનમાં સ્થાન જ નથી. ચિત્ત અશુદ્ધ રહેતાં ન તો ચિત્તમાં સ્થિરતા જ રહે છે અને ન શાંતિ તથા સામર્થ્યની અભિવ્યક્તિ

થાય છે. સામર્થ્યના સદુપયોગમાં જ કર્તવ્ય-પરાયણતા નિહિત છે. કર્તવ્યનિષ્ઠ થતાં જ આવશ્યક સંકલ્પોની પૂર્તિ અને અનાવશ્યક સંકલ્પોની નિવૃત્તિ સ્વતઃ થઈ જાય છે, જેનાં થતાં જ ચિત્તમાં સ્થિરતા આવી જાય છે અને ભૌતિક વિકાસ પણ સ્વતઃ થઈ જાય છે; કેમકે આવશ્યક સંકલ્પોની પૂર્તિમાં જ ભૌતિક વિકાસ નિહિત છે. ભૌતિક વિકાસની પરાકાષ્ટામાં જ અધ્યાત્મ જીવન અને તેની પરાકાષ્ટામાં જ પરમ પ્રેમની પ્રાપ્તિ રહેલી છે. આ કારણે ચિત્તની શુદ્ધિ પ્રત્યેક સાધક માટે પરમ અનિવાર્ય છે. ચિત્ત શુદ્ધ થયા વિના નિર્ભયતા, નિર્વેરતા, સમતા તેમજ મુદિતા વગેરે દિવ્ય ગુણોની અભિવ્યક્તિ સંભવ નથી. **નિર્ભયતા પ્રાપ્ત કરવા માટે કર્તવ્ય-પરાયણ થવું અનિવાર્ય છે. કર્તવ્યનિષ્ઠ થવા માટે ચિત્તમાં સ્થિરતા તથા શાંતિનું રહેવું આવશ્યક છે.**

કર્તવ્યનું વાસ્તવિક જ્ઞાન તથા સામર્થ્ય તેને જ પ્રાપ્ત થાય છે, જે રાગ-દ્વેષ-રહિત હોય. આથી પોતાના વિકાસ તથા બીજાઓનાં હિત માટે ચિત્તની શુદ્ધિ અત્યંત આવશ્યક છે.

કર્મ તથા માન્યતા વગેરેની ભિન્નતા હોવા છતાં પણ જો દરેક પ્રત્યે પ્રીતિની એકતા થઈ જાય, ત્યારે પણ ચિત્ત શુદ્ધ થઈ શકે છે અને જો શરીર વગેરે વસ્તુઓથી અસંગતા આવી જાય, ત્યારે પણ ચિત્ત શુદ્ધ થઈ શકે છે. પરંતુ કોઈ સાથે એકતા અને કોઈ સાથે ભેદ સ્વીકાર કરવાથી ચિત્ત શુદ્ધ નથી થઈ શકતું. વાસ્તવિકતા તો આ જ છે કે કાં તો સમસ્ત સૃષ્ટિ એક છે અથવા શરીર વગેરે કોઈ પણ વસ્તુ પોતાની નથી. દરેકને પોતાના માનવાથી અથવા કોઈ પણ વસ્તુને પોતાની ન માનવાથી ચિત્ત શુદ્ધ થઈ જાય છે; કારણ કે દરેકને પોતાના માનવાથી દ્વેષ નથી રહેતો અને કોઈ પણ વસ્તુને પોતાની ન માનવાથી રાગનો નાશ થઈ જાય છે. રાગ-દ્વેષ-રહિત થતાં જ ચિત્ત સ્વતઃ શુદ્ધ થઈ જાય છે. રાગ-દ્વેષ-રહિત પ્રાણીનાં જીવનમાં કર્તવ્યપરાયણતા સ્વતઃ આવી જાય છે. જેનાં આવતાં જ તે નિર્ભય થઈ જાય છે. એટલું જ નહિ, ન તો તેનાથી કોઈને ભય થાય છે અને ન તેને કોઈથી ભય થાય છે અથવા એમ કહો કે તે દરેક પ્રકારના ક્ષોભ તથા ક્રોધથી રહિત થઈ જાય છે અને તેનાથી બીજા પ્રાણીઓ પણ

ક્ષુભિત તથા કોપિત નથી થતા; કારણ કે તે કોઈનું બુરું નથી ઈચ્છતો. આ નિયમ છે કે જે કોઈનું બુરું નથી ઈચ્છતો, તેનાં મનમાં અશુદ્ધ સંકલ્પોની ઉત્પત્તિ જ નથી થતી અને તેના વિના અશુદ્ધ કર્મનો જન્મ જ નથી થતો. અશુદ્ધ કર્મ વિના કોઈનું અહિત થઈ જ નથી શકતું અર્થાત્ તેની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિ સર્વ-હિતકારી સદ્ભાવનાથી યુક્ત હોય છે. સર્વહિતકારી પ્રવૃત્તિ વાસ્તવિક નિવૃત્તિની સાધના છે, વાસ્તવિક નિવૃત્તિમાં જ ચિર-શાંતિ, સામર્થ્ય, સ્વાધીનતા અને અમરત્વ વગેરે રહેલાં છે.

વિવેકપૂર્ણ પ્રાણી દેહ વગેરે દરેક વસ્તુઓથી સંબંધ તોડી શકે છે. વસ્તુઓથી સંબંધ તૂટતાં જ નિર્લોભતા, નિર્મોહતા વગેરે દિવ્ય ગુણો સ્વતઃ આવવા લાગે છે અને ચિત્ત શુદ્ધ થઈ જાય છે. નિર્લોભતા આવતાં જ દરિદ્રતા સદાને માટે મટી જાય છે. મોહ-રહિત થતાં જ નિસ્સંદેહતા અર્થાત્ તત્ત્વ-જ્ઞાન સ્વતઃ થઈ જાય છે, જેનાં થતાં જ ઈન્દ્રિય-જ્ઞાન તથા બુદ્ધિ-જ્ઞાનનો પ્રભાવ ચિત્તમાં અંકિત નથી થતો. ઈન્દ્રિય-જ્ઞાનનો પ્રભાવ મટતાં જ અનેકતામાં એકતાનાં દર્શન થવા લાગે છે અને બુદ્ધિ-જ્ઞાનનો પ્રભાવ મટતાં જ વિષમતામાં સમતાનો બોધ થાય છે અથવા એમ કહો કે વાસ્તવિક જ્ઞાનથી ભોગ યોગમાં, અકર્તવ્ય કર્તવ્યમાં સ્વતઃ બદલાઈ જાય છે. આ દૃષ્ટિએ નિસ્સંદેહતા જીવનનું આવશ્યક અંગ છે, જે નિર્મોહતાથી જ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.

વસ્તુઓથી અતીતનાં જીવનમાં વિકલ્પ-રહિત વિશ્વાસ થવાથી પણ પ્રાણીનું ચિત્ત શુદ્ધ થઈ જાય છે; કેમકે વસ્તુઓથી અતીત જે અનંત છે, તેનો વિશ્વાસ પ્રાણીને વસ્તુઓની દાસતાથી મુક્ત જ નથી કરી દેતો, પરંતુ એ અનંત સાથે સંબંધ જોડવામાં પણ સમર્થ હોય છે. આ નિયમ છે કે જેની સાથે નિત્ય-સંબંધ સ્વીકાર કરી લેવામાં આવે છે, તેની સ્મૃતિ સ્વતઃ થવા લાગે છે, જે વસ્તુઓની આસક્તિનો અંત કરી દે છે. જેમ-જેમ સ્મૃતિ સબળ તથા સ્થાયી થતી જાય છે, તેમ-તેમ નિત્ય-નવા રસની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ સ્વતઃ થતી જાય છે. અનંતની સ્મૃતિમાં કેટલો રસ છે, તેનું વર્ણન સંભવ નથી. પરંતુ એ રસમાં ક્યારેય ક્ષતિ નથી થતી. આ નિયમ છે કે અભાવમાં જ ખિન્નતા અને ખિન્નતાથી જ કામની ઉત્પત્તિ થાય છે,

જેનાથી પ્રાણીનું ચિત્ત અશુદ્ધ થઈ જાય છે. આથી, અનંતની અખંડ સ્મૃતિ ઉદય થતાં જ કામનો અંત થઈ જાય છે અને ચિત્ત પછી સદાને માટે નિર્મળ થઈ જાય છે. અનંતની સ્મૃતિ અનંતથી ભિન્નની વિસ્મૃતિ કરી દે છે, જેનાં થતાં જ સ્મૃતિ દિવ્ય, ચિન્મય પ્રીતિ થઈને અનંતને રસ પ્રદાન કરે છે, અથવા એમ કહો કે પ્રીતિ અને પ્રીતમમાં પ્રેમનું જ આદાન-પ્રદાન છે, જે રસરૂપ છે, જેની માંગ પ્રાણીને સ્વાભાવિક છે.

કોઈનું બુરું ન ઈચ્છવાથી સર્વાત્મ-ભાવની ઉપલબ્ધિ સ્વતઃ થાય છે. વસ્તુઓથી અતીતનાં જીવન પર વિકલ્પરહિત વિશ્વાસ તથા તેની સાથે નિત્ય સંબંધ સ્વીકાર કરવાથી અનંતની અખંડ સ્મૃતિ તથા પરમ પ્રેમનો ઉદય થાય છે. વિવેકપૂર્વક દરેક વસ્તુઓથી સંબંધ તોડવાથી અચાહ, અપ્રયત્ન તથા અભિન્નતા પ્રાપ્ત થાય છે. સર્વાત્મભાવ, પરમ પ્રેમ તથા અભિન્નતા પ્રાપ્ત થતાં જ ચિત્ત શુદ્ધ થઈ જાય છે અને પછી તેની પ્રસન્નતા કોઈ બીજા પર નિર્ભર નથી રહેતી, પરંતુ તેની આવશ્યકતા દરેકને થઈ જાય છે; કેમકે તેનાથી દરેકને પ્રેમ પ્રાપ્ત થાય છે અથવા એમ કહો કે તેનો પ્રેમનાં સામ્રાજ્યમાં પ્રવેશ થઈ જાય છે, જ્યાં પ્રેમનું જ આદાન-પ્રદાન છે, જે દરેકને સ્વભાવથી જ અભીષ્ટ છે. આથી પ્રેમનાં સામ્રાજ્યમાં પ્રવેશ કરવા માટે પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિનો આદરપૂર્વક સદુપયોગ કરવો અને કોઈથી સુખની આશા ન રાખવી અનિવાર્ય છે. આ જ ચિત્ત-શુદ્ધિનો સુગમ ઉપાય છે.

૧૮. નિષેધાત્મક સાધનની આવશ્યકતા

મારા નિજસ્વરૂપ પરમ પ્રિય,

વસ્તુ, અવસ્થા તેમજ પરિસ્થિતિના આધાર પર જ પોતાનું મૂલ્યાંકન કરવું ચિત્તને અશુદ્ધ કરવું છે; કેમકે વસ્તુ વગેરે સાથે આપણો નિત્ય સંબંધ નથી. જેની સાથે નિત્ય સંબંધ નથી, તેનો ઉપયોગ કરી શકાય છે. તેની સાથે મમતા નથી કરી શકાતી, તેના આધાર પર પોતાનું મહત્ત્વ ઘટાડી-વધારી નથી શકાતું અને ન તેમાં જીવન-બુદ્ધિ જ સ્વીકાર કરી શકાય છે. વસ્તુઓ વગેરેની મમતાથી લોભ-મોહ વગેરે વિકારોની ઉત્પત્તિ થાય છે. તેના આધાર પર પોતાનું મહત્ત્વ ઘટાડવા-વધારવાથી વિષમતા આવે છે અને હૃદયમાં દીનતા તથા અભિમાનની અગ્નિ પ્રજ્જ્વલિત થાય છે. વસ્તુઓમાં જીવન-બુદ્ધિ કરવાથી જડતા, પરિચ્છિન્નતા વગેરે દોષોની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ દૃષ્ટિએ વસ્તુ, અવસ્થા તેમજ પરિસ્થિતિના આધાર પર પોતાનું મૂલ્યાંકન કરવું ચિત્તની અશુદ્ધિમાં હેતુ છે. વસ્તુ, અવસ્થા વગેરેનો સદુપયોગ વિદ્યમાન રાગની નિવૃત્તિનું સાધન છે. એ સિવાય વસ્તુ વગેરેનું જીવનમાં કોઈ સ્થાન નથી.

વસ્તુ વગેરેની મમતાના ત્યાગથી નવીન રાગની ઉત્પત્તિ નહિ થાય અને સદુપયોગથી વિદ્યમાન રાગની નિવૃત્તિ થશે. નવીન રાગની ઉત્પત્તિ ન થાય અને વિદ્યમાન રાગની નિવૃત્તિ થઈ જાય, તો ખૂબ જ સુગમતાપૂર્વક ચિત્ત શુદ્ધ થઈ જાય છે, જેનાં થતાં જ વસ્તુ વગેરેથી અતીતનાં જીવનમાં અવિચલ શ્રદ્ધા થઈ જાય છે.

આ નિયમ છે કે વસ્તુ વગેરેથી સંબંધ-વિચ્છેદ થતાં જ સમસ્ત કામનાઓ સ્વતઃ મટી જાય છે. કામનાઓની નિવૃત્તિમાં જ વાસ્તવિક જીવનની ઉપલબ્ધિ નિહિત છે.

વાસ્તવિક જીવન આપણું પોતાનું જીવન છે. એ જીવનમાં કોઈ પ્રકારની વિષમતા, અભાવ તેમજ જડતા વગેરે વિકારો નથી. ચિત્તની અશુદ્ધિને કારણે આજે આપણે પોતાને પોતાનાં જીવનથી વિમુખ કરી બેઠા છીએ અને જે જીવન નથી, તેમાં આસક્ત થઈ ગયા છીએ. તેનું પરિણામ

એ થયું છે કે આપણે અનેક પ્રકારના અભાવોમાં આબદ્ધ થઈ ગયા છીએ. જો કે વાસ્તવિક જીવનની જિજ્ઞાસા તથા લાલસા પ્રાણીમાં બીજરૂપથી વિદ્યમાન છે, પરંતુ અસ્વાભાવિક ઈચ્છાઓએ જિજ્ઞાસાની જાગૃતિને ઢાંકી દીધી છે, જેથી પ્રાણી વસ્તુ વગેરેની દાસતામાં આબદ્ધ થઈ, કામનાની અપૂર્તિ અને પૂર્તિનાં સુખ-દુઃખને જ જીવન માની બેઠો છે.

સુખ-દુઃખ દિવસ-રાતની જેમ આવવા-જવાવાળી વસ્તુઓ છે. ભલા, તેની સાથે નિત્ય સંબંધ કેવી રીતે થઈ શકે છે ? જેની સાથે નિત્ય સંબંધ થઈ જ નથી શકતો, તે આપણું જીવન કેવી રીતે હોઈ શકે છે ? કદાપિ નહિ. ચિત્તની અશુદ્ધિને કારણે જે જીવન નથી, આપણે તેની આશા કરીએ છીએ અને જે જીવન છે, તેનાથી નિરાશ થઈ ગયા છીએ. તેનું પરિણામ એ થયું છે કે અનેક પ્રકારની આસક્તિઓ, ક્ષોભ, ક્રોધ, વિસ્મૃતિ, પરાધીનતા વગેરે દોષો ઉત્પન્ન થઈ ગયા છે. આસક્તિઓએ સ્વાધીન નથી રહેવા દીધા, ક્ષોભે શાંતિનું અપહરણ કરી લીધું, ક્રોધે પ્રસન્નતાનો અંત કરી દીધો અને વિસ્મૃતિએ કર્તવ્યપરાયણતા, અમરત્વ તેમજ પ્રેમથી વંચિત કરી દીધા. સ્વાધીનતા, શાંતિ, પ્રસન્નતા, કર્તવ્ય-પરાયણતા, અમરત્વ અને પ્રેમ વિના જીવન જ શું હોઈ શકે છે.

જે દિવ્ય ગુણોને પ્રાપ્ત કરવામાં પ્રાણી સ્વાધીન હતો, તેની પ્રાપ્તિમાં પોતાને અસમર્થ માને છે, અને જે વસ્તુઓની પ્રાપ્તિમાં પ્રાણી સર્વદા પરાધીન છે, તેની પ્રાપ્તિ માટે પોતાને સ્વાધીન તથા સમર્થ માને છે, જે સંભવ નથી. આ અનહોની વાત જીવનમાં ચિત્તની અશુદ્ધિથી આવી ગઈ છે.

ચિત્તની અશુદ્ધિનું કારણ કોઈ બીજું નથી. કોઈ બીજા દ્વારા આપણું ચિત્ત અશુદ્ધ નથી થઈ શકતું. આપણા પ્રમાદથી જ આપણું ચિત્ત અશુદ્ધ થયું છે. પોતાના પ્રમાદને મટાડવામાં પ્રાણી સ્વાધીન છે. જે જીવનમાં આપણો સદૈવ અધિકાર છે, તેનાથી આપણે નિરાશ નહિ થવું જોઈએ. વાસ્તવિક જીવનની આશા જેમ-જેમ સબળ તેમજ સ્થાયી થતી જશે તેમ-તેમ જે અસ્વાભાવિક ઈચ્છાઓ છે, તેનો ત્યાગ સ્વતઃ થતો જશે. આ નિયમ છે કે અસ્વાભાવિક ઈચ્છાઓના ત્યાગમાં જ વાસ્તવિક જીવનની

પ્રાપ્તિ નિહિત છે. પરંતુ મોટા દુઃખની વાત એ છે કે જેની પ્રાપ્તિ સંભવ છે, તેનાથી નિરાશ થઈ બેઠા છીએ. એ નિરાશાનો અંત કરી દેવો જ ચિત્ત શુદ્ધિનો મુખ્ય ઉપાય છે. પ્રાણી કોઈ પણ પરિસ્થિતિમાં કેમ ન હોય, વાસ્તવિકતા તરફ અગ્રેસર થવા માટે સમષ્ટિ શક્તિઓ તેને સહયોગ આપીને સફળ બનાવે છે. આ દૃષ્ટિએ ચિત્ત-શુદ્ધિ માટે સર્વદા તત્પર રહેવું જોઈએ.

સાધનાના બે પ્રધાન અંગો હોય છે— એક નિષેધાત્મક અને બીજું વિધેયાત્મક. આ નિયમ છે કે નિષેધાત્મક સાધનની પૂર્તિમાં દરેક સાધકો સ્વાધીન છે; કેમકે તેના માટે કોઈ અપ્રાપ્ત વસ્તુ વગેરેની અપેક્ષા નથી હોતી અને તેમાં ક્યારેય અસિદ્ધિ પણ નથી થતી. જેવી રીતે ‘અમે કોઈનું ખરાબ નહિ ઈચ્છીએ’— આ સાધનમાં કોઈ પણ સાધકને કોઈ પણ કઠિનતા નથી અને તેની સિદ્ધિ વર્તમાનમાં જ થઈ શકે છે, જેનાં થતાં જ સમસ્ત અશુદ્ધ સંકલ્પો સ્વતઃ મટી જાય છે અને તેનાં મટતાં જ અકર્તવ્યનો અંત થઈ જાય છે. અકર્તવ્યના અંતમાં કર્તવ્યપરાયણતા નિહિત છે. આ દૃષ્ટિએ નિષેધાત્મક સાધન પરિપક્વ થતાં જ વિધેયાત્મક સાધન સ્વતઃ થઈ જાય છે. સાધનાનાં કોઈ એક અંગની પરિપક્વતાથી બીજા અંગની પણ સિદ્ધિ થઈ જાય છે અને સાધક, સાધન તથા સાધ્યમાં ભેદ નથી રહેતો. જે દરેક સાધકોને અભીષ્ટ છે. આ નિયમ છે કે નિષેધાત્મક સાધનથી ચિત્તમાં શુદ્ધિ આવે છે અને વિધેયાત્મક સાધન દ્વારા સમસ્ત જીવનમાં તેની અભિવ્યક્તિ થવા લાગે છે. આથી ચિત્તની શુદ્ધિથી ક્યારેય નિરાશ ન થવું જોઈએ.

નિષેધાત્મક સાધનને અપનાવ્યા વિના બળપૂર્વક વિધેયાત્મક સાધનનો વેષ બનાવવાથી ચિત્ત શુદ્ધ નથી થઈ શકતું; કારણ કે વિધેયાત્મક સાધન તો સ્વતઃ સ્વાભાવિક થવું જોઈએ. પરંતુ એ ત્યારે સંભવ છે, જ્યારે નિષેધાત્મક સાધન સિદ્ધ થઈ જાય. નિષેધાત્મક સાધન વિધેયાત્મક સાધનની ભૂમિકા છે. જે પ્રમાણે ભૂમિ વિના કોઈ પણ છોડ ન તો ઊગી શકે છે અને ન હર્યો-ભર્યો જ થઈ શકે છે, એ જ પ્રમાણે નિષેધાત્મક સાધન સિદ્ધ થયા વિના વિધેયાત્મક સાધન જીવન સાથે અભિન્ન નથી થઈ શકતું. જે સાધન જીવન નથી થઈ શકતું, તે ક્યારેય પણ પ્રતિકૂળતાના ભય તથા

અનુકૂળતાઓનાં પ્રલોભનથી અસાધનમાં પરિણત થઈ શકે છે અર્થાત્ કેવળ વિધેયાત્મક સાધનથી ચિત્ત શુદ્ધ નથી થઈ શકતું, પરંતુ મિથ્યા અભિમાન જ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે; કેમકે નિષેધાત્મક સાધનનાં મૂળમાં પોતાના દોષોની વેદના હોય છે, જે અભિમાનને ગળાવે છે. આ દૃષ્ટિએ નિષેધાત્મક સાધન જ વાસ્તવિક સાધન છે. વિધેયાત્મક સાધન તો કેવળ તેનો શૃંગાર માત્ર છે. વિધેયાત્મક સાધનથી તો સાધકનું પ્રકાશન થાય છે, પરંતુ સાધકની સાધના સાથે અભિન્નતા તો નિષેધાત્મક સાધનથી જ થાય છે. નિષેધાત્મક સાધનામાં પરાધીનતા નથી; કેમકે તે દૃઢ સંકલ્પ માત્રથી સિદ્ધ થઈ જાય છે. સંકલ્પ-શક્તિ દરેક સાધકોને સ્વતઃ પ્રાપ્ત છે. આથી ચિત્તની શુદ્ધિમાં ન તો અસમર્થતા જ છે અને ન અસફળતા અથવા એમ કહો કે ચિત્ત-શુદ્ધિનો દૃઢ સંકલ્પ જ ચિત્તને શુદ્ધ કરી દે છે.

અકર્તવ્યને અકર્તવ્ય જાણીને જ તેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. કોઈ ભયથી ભયભીત થઈને અકર્તવ્યનો ત્યાગ કોઈ અર્થ નથી રાખતો, પરંતુ મિથ્યા અભિમાન જ ઉત્પન્ન કરે છે, જે અનર્થનું મૂળ છે. અકર્તવ્ય-જનિત જે સુખ છે, તે ભયથી દબાઈ જાય છે, મટતું નથી. આ કારણે ભયપૂર્વક કરેલો અકર્તવ્યનો ત્યાગ વાસ્તવિક ત્યાગ નથી. આ જ કારણે કર્તવ્યમાં પ્રવૃત્તિ સહજ ભાવથી સ્વતઃ નથી થઈ શકતી. પ્રાકૃતિક નિયમ અનુસાર અકર્તવ્યના ત્યાગમાં જ કર્તવ્યપાલન નિહિત છે. પરંતુ એવું ત્યારે થાય છે, જ્યારે બૂરાઈને બૂરાઈ જાણીને ન કરવામાં આવે અને ભલાઈને ભલાઈ જાણીને જ કરવામાં આવે, કોઈ પ્રલોભનથી નહિ. પરંતુ આ નિર્વિવાદ સત્ય છે કે **બૂરાઈના ત્યાગ વિના ભલાઈ સંભવ નથી.**

ભય અને પ્રલોભન બન્નેય દોષ છે. કોઈ દોષની નિવૃત્તિ માટે કોઈ દોષનો આશ્રય લેવો નિર્દોષતા નથી, પરંતુ નિર્દોષતાના વેષમાં મહાન દોષ છે. એ સારી રીતે જાણી લેવું જોઈએ કે જે બૂરાઈ, બૂરાઈના રૂપમાં થાય છે એ સુગમતાથી મટી જાય છે, પરંતુ જે બૂરાઈ ભલાઈના વેષમાં થાય છે, તેનું મટવું અસંભવ થઈ જાય છે. એટલું જ નહિ, તેનાથી અનેક દોષો ઉત્પન્ન થવા લાગે છે, જે ચિત્તને અશુદ્ધ કરી દે છે. આથી ભયનો આશ્રય લઈને બૂરાઈ ત્યાગ કરવાથી બૂરાઈ-જનિત સુખાસક્તિનો નાશ

નથી થતો. આ નિયમ છે કે જ્યાં સુધી સુખાસક્તિનો અંત નથી થતો, ત્યાં સુધી સર્વાશમાં નિર્દોષતા નથી આવતી અને તેના વિના ચિત્ત શુદ્ધ નથી થતું.

પ્રલોભન પણ એક મોટો દોષ છે. તેનો આશ્રય લઈને કોઈ પણ ભલાઈ કરવી ભલાઈ પણ નથી, પરંતુ ભલાઈના વેષમાં બૂરાઈ છે; કેમકે પ્રલોભનની સિદ્ધિ ન થવાથી ભલાઈ સ્થાયી નથી રહી શકતી અર્થાત્ તે જીવન સાથે અભિન્ન નથી થતી. આથી જે કર્તવ્ય જીવન નથી, એ વાસ્તવમાં કર્તવ્ય જ નથી. આ કારણે ભલાઈને ભલાઈ જાણીને જ કરવામાં આવે, ત્યારે જ ચિત્ત શુદ્ધ થઈ શકે છે. એટલું જ નહિ, વાસ્તવિકતા તો એ છે કે કર્તવ્ય અને જીવન એક થઈ જવાથી કર્તૃત્વનાં અભિમાનથી રહિત કર્તવ્ય-પરાયણતા સ્વતઃ આવી જાય છે અને તેનાથી જ ચિત્ત શુદ્ધ થાય છે.

આ નિયમ છે કે અકર્તવ્યમાં કર્તૃત્વનું અભિમાન અનિવાર્ય છે; કેમકે તે કોઈ રાગથી પ્રેરિત થઈને જ કરવામાં આવે છે અને કર્તવ્ય એ અનંતનું વિધાન છે. આ કારણે કર્તવ્યપાલનમાં કર્તૃત્વનું અભિમાન ઉત્પન્ન જ નથી થતું. જે પ્રવૃત્તિમાં કર્તૃત્વનું અભિમાન હોય છે, તે સીમિત અહં-ભાવને ઉત્પન્ન કરે છે અને જે પ્રવૃત્તિ કર્તૃત્વનાં અભિમાનથી રહિત હોય છે, તેનાથી સીમિત અહં-ભાવ સ્વતઃ મટી જાય છે. સીમિત અહં-ભાવ અનેક પ્રકારના ભેદો ઉત્પન્ન કરે છે. ભેદથી કામનાઓનો જન્મ થાય છે. કામનાઓની પૂર્તિ-અપૂર્તિનાં સુખ-દુઃખમાં આબદ્ધ પ્રાણીનું ચિત્ત અશુદ્ધ થઈ જાય છે. એટલું જ નહિ, કામનાઓ જિજ્ઞાસા તથા વાસ્તવિક લાલસાને પણ દબાવી દે છે, જેથી પ્રાણી ન તો સત્યની જ શોધ કરી શકે છે અને ન પોતાના પરમ પ્રેમાસ્પદના પ્રેમને જ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. આ દૃષ્ટિએ ભેદનો અંત કરવા માટે સીમિત અહં-ભાવનો અંત કરવો અનિવાર્ય છે. પરંતુ એ ત્યારે સંભવ થશે, જ્યારે સાધક ભય અને પ્રલોભનથી રહિત થઈને કર્તવ્યનું પાલન કરે.

કર્તવ્યપરાયણતા રાગ-રહિત કરવામાં અને અકર્તવ્યનો ત્યાગ કર્તવ્ય-પરાયણતાનું સામર્થ્ય પ્રદાન કરવામાં સમર્થ છે. રાગ-રહિત થતાં જ

કામનો નાશ થઈ જાય છે, જેનાં થતાં જ ઈન્દ્રિયો વિષયોથી વિમુખ થઈ, મનમાં વિલીન થઈ જાય છે અને મન નિર્વિકલ્પ થઈને બુદ્ધિમાં વિલીન થઈ જાય છે, જેનાં થતાં જ બુદ્ધિ સમ થઈ જાય છે, જે યોગ છે. યોગથી ચિર શાંતિ તથા આવશ્યક સામર્થ્ય ઉદય થાય છે. જો તેનો સદુપયોગ કરવામાં આવે, તો ખૂબ જ સુગમતાપૂર્વક સાધકને સ્વાધીનતા, ચિન્મયતા, નિસ્સંદેહતા, અમરતા તેમજ પ્રેમની ઉપલબ્ધિ થાય છે. આ દૃષ્ટિએ કર્તવ્ય-પરાયણતામાં જ જીવનની સાર્થકતા રહેલી છે.

વસ્તુ, અવસ્થા, પરિસ્થિતિઓમાં જીવન-બુદ્ધિ ન રહેવાથી ખૂબ જ સુગમતાપૂર્વક પ્રાણી કર્તવ્ય અને અકર્તવ્યના ભેદને જાણી લે છે; કેમકે વસ્તુ, અવસ્થા વગેરેથી અસંગ થવાથી નિર્લોભતા, નિર્મોહતા વગેરે દિવ્ય ગુણોની અભિવ્યક્તિ સ્વતઃ થાય છે. જેનાં થતાં જ ચિત્ત શુદ્ધ થઈ જાય છે અને ચિત્ત શુદ્ધ થવાથી, જે થવું જોઈએ, તે સ્વતઃ થવા લાગે છે અને જે નહિ થવું જોઈએ, તેની ઉત્પત્તિ જ નથી થતી. જે થવું જોઈએ, તેનાં થવાથી વિદ્યમાન રાગની નિવૃત્તિ થઈ જાય છે અને જે નહિ કરવું જોઈએ, તેની ઉત્પત્તિ ન થવાથી નવીન રાગ ઉત્પન્ન નથી થતો અર્થાત્ અકર્તવ્યનો ત્યાગ અને કર્તવ્યપરાયણતાથી પ્રાણી વીતરાગ થઈ જાય છે, જેનાં થતાં જ દરેક સમસ્યાઓ સ્વતઃ હલ થઈ જાય છે.

૧૯. નિજ-જ્ઞાનનું સામર્થ્ય

મારા નિજસ્વરૂપ પરમ પ્રિય,

ચિત્તની અશુદ્ધિની પ્રતીતિ જે જ્ઞાનથી થાય છે, એ જ જ્ઞાનમાં ચિત્તની શુદ્ધિનો ઉપાય પણ વિદ્યમાન છે અને એ ઉપાયને ચરિતાર્થ કરવાનું સામર્થ્ય પણ એ જ જ્ઞાનમાં છે. આથી જેને ચિત્તની અશુદ્ધિની અનુભૂતિ છે, તે ચિત્તને શુદ્ધ કરવામાં સર્વદા સમર્થ છે. જો કે એ સામર્થ્ય તે અનંતની જ દેન છે, પરંતુ તેની સાથે એટલી અભિન્નતા છે કે તે પોતાના જ જેવું પ્રતીત થાય છે. આ એ દાતાની વિલક્ષણતા છે કે તેમણે એ સામર્થ્ય એટલી સુદૃઢયતાથી આપ્યું છે કે જેને તે મળ્યું છે, તેને એ પોતાનું જ જણાઈ પડે છે. આ નિયમ છે કે દરેક સીમિત શક્તિઓ એ અનંત શક્તિની જ અભિવ્યક્તિ છે અર્થાત્ એમ કહો કે એ અનંત શક્તિ જ પોતાને અનેક રૂપોમાં અભિવ્યક્ત કરી રહી છે; કેમકે સમસ્ત સૃષ્ટિ એક છે અને તેનો આધાર પણ એક છે. તે કોઈ એકના પ્રકાશથી જ પ્રકાશિત છે. એટલું જ નહિ, આ સમસ્ત સૃષ્ટિ એ અનંતના જ કોઈ એક અંશ માત્રમાં છે. આ દૃષ્ટિએ પ્રત્યેક વસ્તુમાં સ્વરૂપની એકતા અને કેવળ ગુણોની જ ભિન્નતા છે.

સમસ્ત સૃષ્ટિમાં જે શક્તિ નિરંતર કાર્ય કરી રહી છે, ચિત્ત એ જ શક્તિની એક સુંદર અભિવ્યક્તિ છે. તે સ્વરૂપથી અશુદ્ધ નથી, પરંતુ વ્યક્તિ પોતાની બનાવેલી અશુદ્ધિને ચિત્તની અશુદ્ધિ માની લે છે અને પછી ચિત્ત વ્યક્તિને આધીન નથી રહેતું. એ સ્થિતિમાં વ્યક્તિ ચિત્તની નિંદા કરવા લાગે છે અને આ વાતને ભૂલી જાય છે કે મારો જ દોષ ચિત્તમાં પ્રતિબિંબિત થઈ રહ્યો છે. હવે વિચાર એ કરવાનો છે કે વ્યક્તિનો પોતાનો દોષ શું છે ? ઈન્દ્રિયોનાં અધૂરા જ્ઞાનનો પ્રભાવ ચિત્ત પર અંકિત કરવો અને બુદ્ધિનાં જ્ઞાનનો અનાદર કરવો વ્યક્તિનો પોતાનો બનાવેલો દોષ છે. જ્યારે સાધક બુદ્ધિનાં જ્ઞાનથી ઈન્દ્રિયોનાં જ્ઞાનનો પ્રભાવ નષ્ટ કરી દે છે, ત્યારે ચિત્તમાં કોઈ પ્રકારની અશુદ્ધિનો ભાસ નથી થતો. જાણેલાને ન માનવું એ ન જાણવું નથી, પરંતુ ભૂલવું છે. ભૂલ પ્રાકૃતિક

દોષ નથી પરંતુ વ્યક્તિનો પોતાનો બનાવેલો દોષ છે. જે પોતાનો બનાવેલો દોષ છે, તેને જ મટાડવાનું દાયિત્વ પોતાના પર છે. જો કે એ દોષને મટાડવાનું સામર્થ્ય અનંતની અહૈતુકી કૃપાથી પ્રત્યેક સાધકને પ્રાપ્ત છે, પરંતુ સાધક અસાવધાનીને કારણે એ પ્રાપ્ત સામર્થ્યનો સદ્વ્યય નથી કરતો. એનું પરિણામ એ થયું છે કે ચિત્ત જેવો હિત-ચિંતક પોતાનો સાથી પોતાને આધીન નથી રહ્યો. આપણે જે દોષોને ચિત્તમાં અંકિત કરતા રહીએ છીએ, બિચારું ચિત્ત એ દોષોને મટાડવા માટે નિરંતર સ્વભાવથી જ પ્રયત્નશીલ રહે છે. પરંતુ આપણે તેની આ મહત્તા તથા ઉદારતાને ન માનીને, તેની નિંદા જ કરીએ છીએ અને તેને બળપૂર્વક દબાવતા રહીએ છીએ. જો કે ચિત્તને બળપૂર્વક પોતાને આધીન કરી નથી શક્યા, પરંતુ છતાં પણ એ જાગૃતિ નથી થતી કે વાસ્તવિકતા શું છે ? આપણું ચિત્ત આપણને આધીન કેમ નથી ? આપણી અને તેની વચ્ચે દ્વંદ્વ કેમ ઉત્પન્ન થઈ ગયો છે ? જો આપણે કોઈ વસ્તુ, વ્યક્તિ વગેરે સાથે સંબંધ ન જોડ્યો હોત તો શું ભલા બિચારા ચિત્તમાં લોભ અને મોહની પ્રતીતિ થાત ? કદાપિ નહિ. આપણે જેની સાથે સંબંધ જોડી લઈએ છીએ, ચિત્ત પર તેનો જ પ્રભાવ અંકિત થઈ જાય છે. જો આપણે અનંત સાથે નિત્ય સંબંધ સ્વીકાર કરી લઈએ, તો ચિત્ત સ્વભાવથી જ અનંતના પ્રેમથી ભરાઈ જાત. આ દૃષ્ટિએ ચિત્ત જેવી અલૌકિક શક્તિ કેટલી મહત્ત્વની વસ્તુ છે ! અહં-ભાવની શુદ્ધિમાં ચિત્તની શુદ્ધિ સ્વતઃ સિદ્ધ છે. પ્રાણી પોતાની અશુદ્ધિથી જ ચિત્તને અશુદ્ધ કરે છે. ચિત્ત વાસ્તવમાં અશુદ્ધ છે જ નહિ. એ તો એક વિભૂતિ માત્ર છે.

કામના-પૂર્તિનાં પ્રલોભન અને અપૂર્તિના ભયે ચિત્તમાં રાગ-દ્વેષ અંકિત કરી દીધા છે. કામનાઓની ઉત્પત્તિ એકમાત્ર અવિવેક-સિદ્ધ છે. અવિવેકનું કોઈ સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ નથી, પરંતુ પ્રાપ્ત વિવેકના અનાદરનું નામ જ અવિવેક છે. પ્રાપ્ત વિવેકનો અનાદર કોઈ બીજાનો બનાવેલો દોષ નથી. જાણતા છતાં ન માનવું એ તેનો જ દોષ છે, જે જાણે છે. જ્યારે સાધક પોતાના આ દોષનો અંત કરી દે છે, ત્યારે બધી કામનાઓ સ્વતઃ મટવા લાગે છે, જેનાં મટતાં જ જિજ્ઞાસાની પૂર્તિ તથા પ્રેમની પ્રાપ્તિ

થઈ જાય છે અને પછી ચિત્તમાં લેશમાત્ર પણ અશુદ્ધિનો ભાસ નથી રહેતો.

કામનાઓની ઉત્પત્તિ જે અવિવેકસિદ્ધ છે, પરિવર્તનશીલ, ક્ષણભંગુર વસ્તુઓ સાથે સંબંધ જોડે છે અને જે સર્વદા, સર્વત્ર, નિત્ય પ્રાપ્ત છે, તેનાથી વિમુખ કરે છે. આ કામના-ઉત્પત્તિનું પરિણામ છે. વસ્તુઓના સંબંધે જ, જેની સાથે નિત્ય સંબંધ છે, તેમની વિસ્મૃતિ અને વસ્તુઓની સ્મૃતિ ઉત્પન્ન કરી દીધી છે. વસ્તુઓનાં ચિંતનમાં આબદ્ધ પ્રાણી ચિત્તને અશુદ્ધ કરી લે છે. ચિંતન માત્રથી કોઈ વસ્તુની ઉપલબ્ધિ નથી થતી, પરંતુ તેની આસક્તિ જ દૃઢ થાય છે; કેમકે વસ્તુઓની ઉત્પત્તિ કર્મ સાપેક્ષ છે, ચિંતન સાધ્ય નહિ. કર્મ-અનુષ્ઠાન પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિને અનુરૂપ જ સંભવ છે અને તેનું ફળ પ્રાકૃતિક વિધાનથી નિર્મિત છે. કર્મ-અનુષ્ઠાનમાં સ્વાધીનતા પ્રાણીને પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિને અનુરૂપ જ છે, તેનાથી વિપરીત નહિ. આ દૃષ્ટિએ કર્મનું મહત્ત્વ પરિસ્થિતિઓનાં સદુપયોગમાં જ છે. પ્રાકૃતિક નિયમ અનુસાર પરિસ્થિતિઓના સદુપયોગમાં જ તેની દાસતાથી મુક્ત થવાનું સાધન નિહિત છે. આથી, પ્રત્યેક પરિસ્થિતિ આદરણીય છે. પરંતુ તેની સાથે નિત્ય સંબંધ સ્વીકાર કરવો અને અપ્રાપ્ત પરિસ્થિતિનું ચિંતન કરવું ચિત્તને અશુદ્ધ કરવું છે.

દેહ વગેરે વસ્તુઓની પ્રાપ્તિ પ્રતીતિ માત્ર છે, વાસ્તવિક પ્રાપ્તિ નથી; કેમકે જો વસ્તુઓ પ્રાપ્ત થાત, તો પ્રત્યેક સંયોગ નિરંતર વિયોગની અગ્નિમાં ન બળેત, ન સંયોગ-જનિત સુખાસક્તિ દુઃખમાં બદલાત અને ન નિત્ય-યોગની લાલસા જ જાગ્રત થાત. વસ્તુઓનાં વિયોગની વેદનામાં નિત્ય-યોગની લાલસાનું જાગ્રત થવું સ્વતઃ સિદ્ધ છે. નિત્ય-યોગની લાલસા તેના યોગમાં હેતુ છે, જે નિત્ય પ્રાપ્ત છે. તેની સાથે પ્રીતિ થઈ જાય, અને જે વસ્તુઓનો નિરંતર વિયોગ થઈ રહ્યો છે, તેનો વિધિવત્ સદુપયોગ કરી દેવામાં આવે, તો બહુ જ સુગમતાપૂર્વક ચિત્ત શુદ્ધ થઈ જાય છે.

વસ્તુઓનાં પરિવર્તનનો બોધ જેને છે, તેને જ પોતાનાં અપરિવર્તનનો બોધ પણ છે. અપરિવર્તન અને પરિવર્તનનો નિત્ય સંબંધ સંભવ નથી;

પરંતુ અપરિવર્તનશીલે પરિવર્તનશીલથી વિમુખ થઈને, પોતાનામાં જ પોતાને સંતુષ્ટ કરવાનો છે, ત્યારે જ ચિત્ત શુદ્ધ થઈ શકે છે. મોટા આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે જેની સાથે નિત્ય-સંબંધ છે, જે નિત્ય-પ્રાપ્ત છે, જેનો વિયોગ કોઈ કાળે સંભવ નથી, તેનાથી દૂરતા તથા તેનો અભાવ ભાસે છે અને જેની સાથે એકતા કોઈ પણ કાળમાં સંભવ જ નથી, જે કેવળ પ્રતીતિ-માત્ર છે, જેમાં નિરંતર પરિવર્તન છે અને જેનું અદર્શન છે, તેની સમીપતા અને પ્રાપ્તિ ભાસે છે અર્થાત્ પ્રાપ્તમાં અપ્રાપ્ત-બુદ્ધિ અને અપ્રાપ્તમાં પ્રાપ્ત-બુદ્ધિ થઈ ગઈ છે, આ જ ચિત્તની અશુદ્ધિ છે.

જેનાથી સ્વરૂપની ભિન્નતા છે, તેના રાગે, જેની સાથે સ્વરૂપની એકતા છે તેની સાથે દ્વેષ તથા ભેદ ઉત્પન્ન કરી દીધો છે અર્થાત્ તેની સાથે આત્મીયતા ન થવા દીધી. આ નિયમ છે કે આત્મીયતામાં જ પરમ પ્રેમ નિહિત છે. આથી જેની સાથે સ્વરૂપની એકતા છે, તેની જ સાથે આત્મીયતા હોવી જોઈએ, ત્યારે જ પ્રાપ્તમાં પ્રેમ થશે.

રાગનો એ મહિમા છે કે જેની સાથે થાય છે તેનાં દોષનું દર્શન નથી થતું અને બિયારો પ્રાણી તેને જ આધીન થઈ જાય છે. રાગ એવું મધુર બંધન છે કે સુદૃઢ શૃંખલામાં બંધાયેલો પ્રાણી ભલે જ છૂટી જાય, પરંતુ રાગમાં આબદ્ધ જ્યાં સુધી તેનો ત્યાગ ન કરી દે, છૂટી જ નથી શકતો. સુદૃઢ શૃંખલાનું બંધન તો બીજાઓની સહાયતાથી પણ કપાઈ શકે છે, પરંતુ રાગનું બંધન તો રાગીએ સ્વયં તોડવું પડે છે. આ દૃષ્ટિએ રાગનો અંત કરવો પ્રત્યેક સાધક માટે અનિવાર્ય છે. પરંતુ એવું ત્યારે સંભવ થશે, જ્યારે તેનો અભેદ તથા પ્રેમ તેની સાથે થઈ જાય, જેની સાથે તેણે ભેદ તથા દ્વેષ સ્વીકાર કરી લીધો છે. જે સર્વકાળમાં પોતાના છે, તેની સાથે આત્મીયતા સ્વાભાવિક થવી જોઈએ, અને જે પોતાનાથી ભિન્ન છે જ નહિ, તેમની સાથે અભેદતા સ્વતઃ સિદ્ધ થવી જોઈએ. જે થવું જોઈએ તેનાં ન થવાથી જ ચિત્ત અશુદ્ધ થયું છે. જેની સાથે રાગ છે, તેનો ત્યાગ સ્વાભાવિક છે. આ દૃષ્ટિએ બિયારો રાગી રાગને પોતાનામાં ભલે સુરક્ષિત રાખે અને તેના કારણે પરાધીન બન્યો રહે, પરંતુ જેની સાથે તેનો રાગ છે, એ તો રહી જ નથી શકતો. ભલા એવી દશામાં રાગથી શું લાભ ?

અર્થાત્ કાંઈ નહિ. રાગે જ ભોગની રુચિ ઉત્પન્ન કરી છે. ભોગની રુચિએ જ બિચારા પ્રાણીને ભોગ-વાસનાઓમાં આબદ્ધ કર્યો છે. ભોગ-વાસનાઓએ જ તેને નિત્ય-યોગથી વિમુખ કર્યો છે અને નિત્ય-યોગની વિમુખતાએ જ ચિત્તને અશુદ્ધ કરી દીધું છે.

જેઓ પોતાના જ છે અથવા જેઓ પોતાનાથી ભિન્ન નથી, તેમની સાથે પ્રેમ થઈ શકે છે અને જેની સાથે માનેલી એકતા છે અથવા જે પોતાનાથી ભિન્ન છે, તેની સેવા કરી શકાય છે, તેની સાથે મમતા નથી કરી શકાતી. સમસ્ત સાધનો બે જ ભાગોમાં વિભાજિત છે— પ્રેમ અને સેવા. પરંતુ **સેવા તેની થાય, જે પર છે અને પ્રેમ તેમની સાથે થાય, જે પર નથી.** સમસ્ત કર્તવ્યો સેવાનાં પ્રતીક છે અને વિવેક પ્રેમની ભૂમિ છે. સેવાથી વિદ્યમાન રાગની નિવૃત્તિ અને સુંદર સમાજનું નિર્માણ થાય છે. વિવેકથી અમરત્વની પ્રાપ્તિ તથા પ્રેમનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. **જેની સેવા કરવામાં આવે, તેની સાથે મમતા ન થાય અને જેની સાથે પ્રેમ કરવામાં આવે, તેની પાસેથી કોઈ ઈચ્છા ન થાય, ત્યારે જ ચિત્ત શુદ્ધ થઈ શકે છે.** મમતા-યુક્ત સેવા અને કામના-યુક્ત પ્રેમ તો ચિત્તને અશુદ્ધ જ કરે છે. આથી ચિત્તને શુદ્ધ કરવા માટે આ અનિવાર્ય થઈ જાય છે કે શરીર વગેરે દરેક વસ્તુઓની મમતાનો અંત કરી દેવામાં આવે અને પ્રાકૃતિક નિયમ અનુસાર તેનો સદુપયોગ તથા તેની સેવા કરવામાં આવે. જેની સાથે નિત્ય યોગ છે, જે દરેક પ્રકારે પોતાના જ છે, તેમની સાથે પ્રેમ હોય, પરંતુ કોઈ પ્રકારની ચાહ ન હોય. અચાહ તથા વિના પ્રેમનાં સામ્રાજ્યમાં પ્રવેશ જ નથી થતો અને સ્વાર્થ-ભાવનો અંત કર્યા વિના સેવા સિદ્ધ જ નથી થતી. આ દૃષ્ટિએ ચાહ-રહિત થવામાં પ્રેમ અને મમતા તથા સ્વાર્થ-ભાવથી રહિત થવામાં સેવા રહેલી છે. આ નિયમ છે કે સેવા તથા પ્રેમથી ચિત્ત સ્વતઃ શુદ્ધ થઈ જાય છે. પરંતુ આ ત્યારે જ સંભવ થશે કે જ્યારે જે જ્ઞાનથી ચિત્તની અશુદ્ધિની અનુભૂતિ થઈ છે, એ જ જ્ઞાન દ્વારા ચિત્ત-શુદ્ધિની સાધનાનું નિર્માણ કરવામાં આવે. ચિત્તની શુદ્ધિમાં જ ભૌતિક વિકાસ તથા યોગ, બોધ તેમજ પ્રેમ નિહિત છે. ભૌતિક વિકાસમાં વિદ્યમાન રાગની નિવૃત્તિ, યોગમાં શાંતિ અને સામર્થ્ય, બોધમાં નિસ્સંદેહતા અને

અમરત્વ તેમજ પ્રેમમાં અગાધ-અનંત રસ નિહિત છે, જે દરેકને અભીષ્ટ છે. ચિત્ત-શુદ્ધિનાં સાધનમાં પ્રત્યેક સાધક સર્વદા સ્વાધીન તથા સમર્થ છે. આથી ચિત્ત-શુદ્ધિથી ક્યારેય નિરાશ ન થવું જોઈએ; કેમકે જીવનની સાર્થકતા ચિત્તની શુદ્ધિ પર જ નિર્ભર છે અને તેના માટે આવશ્યક જ્ઞાન તથા સામર્થ્ય અનંતની અહૈતુકી કૃપાથી પ્રાપ્ત છે. આથી ચિત્તની શુદ્ધિથી નિરાશ થવું કેવળ પોતાનો જ પ્રમાદ છે બીજું કાંઈ નહિ.

૨૧-૫-૫૬

૨૦. ચિત્તનો મહિમા

મારા નિજ સ્વરૂપ પરમ પ્રિય,

બળપૂર્વક દબાવેલું ચિત્ત શુદ્ધ તથા શાંત નથી થતું, પરંતુ કેટલાક કાળ માટે સ્થિર જેવું ભાસવા લાગે છે; કારણ કે બળના પ્રયોગમાં શિથિલતાનું આવવું અનિવાર્ય છે, જેનાં આવતાં જ ચિત્ત સાધકને દબાવવા લાગે છે અર્થાત્ તેને આધીન નથી રહેતું. ચિત્તની આવી દશા જોઈને સાધક તેની નિંદા કરવા લાગે છે અને આ વાત પર વિચાર નથી કરતો કે ચિત્ત મારે આધીન કેમ નથી થતું. આ નિયમ છે કે બળનો ઉપયોગ અખંડ નથી થઈ શકતો, તેમાં શિથિલતા આવે જ છે, જેનાં આવતાં જ વસ્તુસ્થિતિમાં પરિવર્તન થઈ જાય છે. આ જ કારણે દબાવેલું ચિત્ત પુનઃ ચંચળ થવા લાગે છે. આથી જ્યાં સુધી ચિત્ત શુદ્ધ નહિ થાય, ત્યાં સુધી શાંત નહિ થાય.

ચિત્ત-શુદ્ધિ માટે બળનો સદુપયોગ અને વિવેકનો આદર કરવાનો છે, બળથી ચિત્તને દબાવવાનું નથી. બળના સદુપયોગનો અર્થ છે, નિર્બળોની સેવા. સેવા એ ભાવ છે, જે સ્વાર્થ-ભાવ ગાળવામાં સમર્થ છે. સ્વાર્થ-ભાવ ગળતાં જ પરાધીનતા સ્વાધીનતામાં બદલાઈ જાય છે અને પછી ચિત્ત સ્વતઃ શુદ્ધતા તરફ અગ્રેસર થવા લાગે છે. પરાધીન પ્રાણીનું ચિત્ત ક્યારેય શુદ્ધ નથી થઈ શકતું; કેમકે તેની પ્રસન્નતા સદૈવ પ્રાપ્ત તેમજ અપ્રાપ્ત વસ્તુ, વ્યક્તિ વગેરે પર નિર્ભર રહે છે. આ જ કારણે ચિત્ત પ્રાપ્તની આસક્તિ અને અપ્રાપ્તનાં ચિંતનમાં આબદ્ધ થઈ જાય છે. આ નિયમ છે કે પ્રાપ્ત વસ્તુઓની આસક્તિ અને અપ્રાપ્ત વસ્તુઓનું ચિંતન ચિત્તને અશુદ્ધ જ કરે છે. આથી સ્વાધીનતા વિના ચિત્ત શુદ્ધ થઈ નથી શકતું. ‘પર’ની સેવામાં સ્વાધીનતા અને ‘પર’થી સુખની આશામાં પરાધીનતા નિહિત છે. સેવાનો અર્થ છે— બીજાનાં દુઃખથી દુઃખી થવું. પર-દુઃખથી દુઃખી થવામાં પરાધીનતા છે જ નહિ. એટલું જ નહિ, બીજાનાં દુઃખથી દુઃખી થવાથી ચિત્તમાં અંકિત સુખ-ભોગની આસક્તિ સ્વતઃ મટવા લાગે છે, જેનાં મટતાં જ ચિત્તમાં શુદ્ધતા સ્વતઃ આવે છે. બીજાઓથી

સુખની આશા કરવા માત્રથી જ ચિત્ત અશુદ્ધ થવા લાગે છે; કેમકે આશા પૂરી થઈ ગઈ, તો રાગની ઉત્પત્તિ થઈ જાય છે અને જો પૂરી ન થઈ, તો ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે. રાગ અને ક્રોધ બન્નેય ચિત્તને અશુદ્ધ કરી દે છે. રાગથી પ્રાણી જડતા તથા પરાધીનતામાં આબદ્ધ થઈ જાય છે, ક્રોધથી સ્મૃતિ નષ્ટ થાય છે અને બિચારો પ્રાણી વગર અગ્નિએ દગ્ધ થઈ જાય છે, જેથી પ્રાપ્ત સામર્થ્યનો પણ સદુપયોગ નથી કરી શકતો. સ્મૃતિ-નાશ થવાથી કર્તવ્ય, સ્વરૂપ તથા અનંતની અહેતુની કૃપાની વિસ્મૃતિ થઈ જાય છે. કર્તવ્યની વિસ્મૃતિ કર્તવ્ય પરાયણતાથી વંચિત કરી દે છે, સ્વરૂપની વિસ્મૃતિ અમરત્વથી વિમુખ કરીને મૃત્યુમાં આબદ્ધ કરી દે છે અને અહેતુકી કૃપાની વિસ્મૃતિ નિત-નવ પ્રીતિ તથા ઉત્કંઠા તેમજ ઉત્સાહને નષ્ટ કરી દે છે. આ દૃષ્ટિએ રાગ તથા ક્રોધ ચિત્તને અશુદ્ધ જ કરે છે.

વિવેકનો આદર કરતાં જ સાધક દેહ વગેરે વસ્તુઓથી અસંગ થઈ જાય છે. વસ્તુઓની અસંગતા કામનાઓનો અંત કરી દે છે. કામનાઓના અંતમાં જ જિજ્ઞાસાની પૂર્તિ તથા પ્રેમની પ્રાપ્તિ નિહિત છે. જિજ્ઞાસાની પૂર્તિ અને પ્રેમની પ્રાપ્તિથી ચિત્ત સ્વતઃ શુદ્ધ થઈ જાય છે. આ દૃષ્ટિએ વિવેકનો આદર ચિત્ત-શુદ્ધિમાં સમર્થ છે. પ્રાપ્ત બળના સદુપયોગ તથા વિવેકના આદરમાં સાધક સર્વદા સ્વાધીન છે. આથી ચિત્તને શુદ્ધ કરવામાં લેશમાત્ર પણ પરાધીનતા નથી. બળના દુરુપયોગથી જ ચિત્તમાં હિંસા વગેરે દોષોની ઉત્પત્તિ થાય છે અને વિવેકના અનાદરથી મોહ તથા અકર્તવ્ય વગેરેનો જન્મ થાય છે. આ દૃષ્ટિએ બળનો દુરુપયોગ તથા વિવેકનો અનાદર જ ચિત્તની અશુદ્ધિમાં હેતુ છે. બળ તથા વિવેકનો અત્યંત અભાવ કોઈ પણ સાધકમાં નથી, અપેક્ષાકૃત ન્યૂનતા તથા અધિકતા ભલેને હોય. ચિત્ત-શુદ્ધિ માટે અપ્રાપ્ત બળ-વિવેક અપેક્ષિત નથી, પરંતુ પ્રાપ્ત બળ-વિવેકનો જ સદુપયોગ કરવાનો છે. બળ તથા વિવેકના અભાવમાં તો ચિત્તની શુદ્ધિ-અશુદ્ધિનો પ્રશ્ન જ નથી; કેમકે બળના અભાવમાં અકર્તવ્યમાં પ્રવૃત્તિ જ સંભવ નથી. અકર્તવ્ય વિના ચિત્તમાં અશુદ્ધિ આવતી જ નથી, તો પછી શુદ્ધિનો પ્રશ્ન જ ક્યાં ઉત્પન્ન થાય છે ! એટલું જ નહિ, સીમિત બળના અભાવમાં કાં તો વ્યક્તિત્વ જ સિદ્ધ

નથી થતું અથવા અનંત બળ સાથે એકતા થઈ જાય છે; કેમકે બળના અત્યંત અભાવમાં અહંની ઉત્પત્તિ જ નથી થતી. અહં વિના ભેદની સિદ્ધિ નથી થતી, ભેદ વિના કોઈ દોષની ઉત્પત્તિ નથી થતી અને જ્યારે દોષની ઉત્પત્તિ ન થઈ, તો નિર્દોષતા સ્વતઃ સિદ્ધ છે. આથી બળ અને વિવેકના અભાવમાં ચિત્ત અશુદ્ધ નથી થતું પરંતુ બળના દુરુપયોગ તથા વિવેકના અનાદરથી ચિત્ત અશુદ્ધ થાય છે.

બળના દુરુપયોગ તથા વિવેકના અનાદરથી ચિત્તમાં જે દોષોની ઉત્પત્તિ થઈ ગઈ છે, તેની નિવૃત્તિ ન કર્યે કોઈ પણ ચિત્તને કેવળ શ્રમ-માત્રથી જ શુદ્ધ નથી કરી શકતું. **શ્રમની સાર્થકતા વર્તમાન કર્તવ્ય કર્મને આળસ-રહિત થઈને કરવા માત્રમાં જ છે,** ચિત્તને દબાવવામાં નહિ. કાર્યકાળમાં ચિત્તની ચંચળતાનો પ્રશ્ન જ નથી આવતો અને કર્તવ્ય-કર્મમાં ચિત્તની અશુદ્ધિનો પ્રશ્ન જ નથી આવતો; કારણ કે કાર્ય-કાળમાં ચિત્તનું કાર્ય સાથે તાદાત્મ્ય રહે છે અને કર્તવ્ય-કર્મ વિદ્યમાન રાગની નિવૃત્તિનું સાધન માત્ર છે. આથી ચિત્તની સ્થિરતા અને શુદ્ધતાનો પ્રશ્ન એક કાર્યની પૂર્તિ અને બીજા કાર્યની ઉત્પત્તિની પૂર્વે, મધ્યમાં જ આવે છે અને એ જ કાળમાં ચિત્ત કેવું છે, તેનું જ્ઞાન થાય છે. કાર્યની શુદ્ધતામાં કર્તાની શુદ્ધતા પ્રતિબિંબિત થાય છે. કાર્ય કર્તાનું જ એક ચિત્ર છે બીજું કાંઈ નહિ. કર્તામાં શુદ્ધિ કાર્યના આરંભથી પૂર્વે હોવી જોઈએ અર્થાત્ શુદ્ધ કર્તાથી જ શુદ્ધ કાર્યની સિદ્ધિ થઈ શકે છે. કર્તામાં શુદ્ધતા, ભાવની શુદ્ધિથી આવે છે અને ભાવમાં શુદ્ધિ નિજ-વિવેકના આદરમાં છે. આ દૃષ્ટિએ વિવેકથી ભાવમાં શુદ્ધિ, ભાવની શુદ્ધિથી કર્તામાં શુદ્ધિ અને કર્તાની શુદ્ધિથી જ કર્મની શુદ્ધિ થાય છે. શુદ્ધ કર્મથી જ બળનો સદુપયોગ તેમજ વિદ્યમાન રાગની નિવૃત્તિ થાય છે અને રાગ-રહિત થવામાં જ ચિત્તની શુદ્ધિ નિહિત છે. આ દૃષ્ટિએ **શ્રમનો ઉપયોગ પરિસ્થિતિના સદુપયોગ માત્રમાં છે. પરંતુ ચિત્તની શાંતિ તો વાસ્તવિક વિશ્રામમાં છે.**

વિશ્રામ ત્રણ પ્રકારે ઉપલબ્ધ થાય છે—વર્તમાન કાર્યને પવિત્ર ભાવથી, પૂરી શક્તિ લગાવીને તેમજ લક્ષ્ય પર દૃષ્ટિ રાખીને કરવાથી, વિવેક-પૂર્વક ચાહ રહિત થવાથી અને વિશ્વાસપૂર્વક અનંતની અહેતુની કૃપાને આશ્રિત

થવાથી. વિશ્રામકાળમાં ચિત્ત સ્થિર, શાંત તથા શુદ્ધ તો થઈ જ જાય છે, તે ઉપરાંત આવશ્યક શક્તિનો વિકાસ પણ થાય છે. એવું કોઈ સામર્થ્ય છે જ નહિ, જેનું ઉદ્ગમ-સ્થાન વિશ્રામ ન હોય. શ્રમથી સામર્થ્યનો સદ્વ્યય થઈ શકે છે અને વિશ્રામથી આવશ્યક સામર્થ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ દૃષ્ટિએ શ્રમના અંતમાં વિશ્રામ અપેક્ષિત છે અથવા એમ કહો કે વિશ્રામથી જ શ્રમની ઉત્પત્તિ થાય છે અને વિશ્રામમાં જ શ્રમ વિલીન થાય છે; કેમકે શ્રમના આદિ અને અંતમાં વિશ્રામ જ છે. આ રહસ્યને જે સાધક જાણી લે છે, તે ખૂબ જ સુગમતાપૂર્વક ચિત્તને શુદ્ધ, શાંત તથા સ્વસ્થ કરી લે છે. ચિત્તની શુદ્ધિમાં સર્વ-હિતકારી સદ્ભાવનાઓ તથા શાંતિમાં સામર્થ્ય અને સ્વાધીનતા નિહિત છે અને ચિત્તના સ્વસ્થ થવાથી કોઈ પણ દશામાં ન તો શાંતિ ભંગ થાય છે અને ન અશુદ્ધિ આવે છે. ત્યારે ચિત્તને જેમાં લગાડવું જોઈએ, તેમાં તે સ્વભાવથી જ લાગી જાય છે, અને જ્યાંથી હટાવવું જોઈએ ત્યાંથી હટી જાય છે અથવા એમ કહો કે પ્રવૃત્તિ-કાળમાં ચિત્ત અનાસક્ત અને નિવૃત્તિ-કાળમાં ચિન્મય જીવનમાં વિલીન થઈ જાય છે. એટલું જ નહિ, આગળ-પાછળનું ચિંતન સદાને માટે મટી જાય છે તથા પ્રત્યેક દશામાં શાંતિ, પ્રસન્નતા તેમજ નિર્ભયતા સુરક્ષિત રહે છે.

હવે જો કોઈ એમ કહે કે સામર્થ્યનું સંપાદન તો શ્રમમાં છે, વિશ્રામમાં નહિ; કેમકે શ્રમથી જ પ્રાણીને આવશ્યક વસ્તુઓ પ્રાપ્ત થાય છે. શ્રમ આળસનો અંત કરવા માટે ખૂબ જ મહત્વની વસ્તુ છે. શારીરિક અને બૌદ્ધિક શ્રમ તથા પ્રાકૃતિક પદાર્થોના સંયોગથી જ આવશ્યક વસ્તુઓનું ઉત્પાદન થાય છે. આ વાત પણ ઠીક જ છે. પરંતુ વસ્તુઓની પ્રાપ્તિ તથા તેના સંગ્રહમાં સામર્થ્ય છે— આ વાત વિચારણીય છે. સામર્થ્યની કસોટી શું છે ? જો આના પર વિચાર કરવામાં આવે, તો એ સ્પષ્ટ વિદિત થાય છે કે જે કરવું જોઈએ એ સ્વતઃ થવા લાગે અને જે ન કરવું જોઈએ, તેની ઉત્પત્તિ જ ન થાય. આવું જેનું જીવન છે, એ જ સામર્થ્યવાન છે. એટલું જ નહિ, સામર્થ્યશાળી દેશ, સમાજ, વર્ગ, જાતિ, વ્યક્તિ એ જ માની શકાય છે કે જેના દ્વારા કોઈનું અહિત ન થાય; અને જેની પ્રસન્નતા કોઈ બીજા પર નિર્ભર ન હોય. જે ન થવું જોઈએ, તેને કરવામાં જ બીજાઓનું

અહિત છે અને રાગ-દ્વેષ વગેરેની ઉત્પત્તિમાં પોતાની પ્રસન્નતાનો અભાવ છે. આ દૃષ્ટિએ જેનાં દ્વારા કોઈનું અહિત નથી થતું અને જે રાગ-દ્વેષ રહિત છે, એ જ સામર્થ્યશાળી છે. વસ્તુઓનાં સંગ્રહ-માત્રથી કોઈ સામર્થ્યશાળી નથી થઈ જતું, પરંતુ વસ્તુઓનો સંગ્રહ તથા દુરુપયોગ જ કર્તાને તથા સમાજને અસમર્થ બનાવે છે. જેનાથી અસમર્થતા આવી જાય, તેને સામર્થ્ય કહેવું, ક્યાં સુધી યુક્તિ-યુક્ત છે ? સામર્થ્ય તો એ જ છે, જેનાથી અસમર્થતાનો વિનાશ થાય. આ દૃષ્ટિએ એ સામર્થ્ય જેનાથી અસમર્થતા મટી જાય છે, વિશ્રામમાં નિહિત છે, શ્રમમાં નહિ. હા, એક વાત વિચારણીય છે કે ક્યાંક આજસને વિશ્રામ ન માની લેવામાં આવે. આજસ અને વિશ્રામમાં મોટો ભેદ છે. આજસુનાં જીવનમાં વ્યર્થ ચિંતનનો પ્રવાહ વહે છે અને તે વસ્તુ, વ્યક્તિ વગેરેનો દાસ થઈ જાય છે. પરંતુ જેને વિશ્રામ પ્રાપ્ત છે, તેઓ સદૈવ વસ્તુ, વ્યક્તિ વગેરેથી અતીતનાં જીવનમાં અવિચલ ભાવથી નિવાસ કરે છે. તેમનામાં વ્યર્થ-ચિંતનની તો ગંધ પણ નથી રહેતી, પરંતુ તેમનું શરીર વિશ્વને કામ આવી જાય છે, હૃદયમાં પ્રીતિની ગંગા લહેરાય છે અને તેઓ દરેક પ્રકારનાં અભિમાનથી રહિત થઈ જાય છે, જે વાસ્તવમાં ચિત્ત-શુદ્ધિનું પરિણામ છે.

આ પ્રાકૃતિક નિયમ છે કે જે કોઈને પણ ભય આપે છે, અથવા દબાવે છે, તેણે સ્વયં પણ ભયભીત થવું પડે છે અને તેની વિરોધી શક્તિ તેને અવશ્ય દબાવે છે. આ દૃષ્ટિએ સાધકનાં જીવનમાં કોઈને ભય આપવાનું તથા દબાવવાનું કોઈ સ્થાન નથી. તો પછી ચિત્ત જેવી અલૌકિક દિવ્ય શક્તિને ભય આપવો, દબાવવું, તેની નિંદા કરવી, ક્યાં સુધી ન્યાય સંગત છે ! બિચારું ચિત્ત રસ તથા શાંતિનું પૂજારી છે. તે નિરંતર તેની જ શોધમાં લાગ્યું છે. આપણે તેને ભય તથા પ્રલોભન આપીને કોઈને કોઈ અવસ્થામાં આબદ્ધ કરવા ચાહીએ છીએ. પરંતુ એ તો દરેક અવસ્થાઓથી અતીત તરફ જવા ચાહે છે. આ કારણે ચિત્ત ક્યારેય પણ કોઈ પણ અવસ્થામાં વધારે વાર સુધી નથી રોકાતું. કોઈ પણ અવસ્થામાં વધુ સમય સુધી ન રોકાવું ચિત્તનો દોષ નથી, પરંતુ વિશેષતા છે. જો સાધક ચિત્ત પરથી પોતાનું શાસન હટાવી લે અને પોતાનામાંથી દરેક

માનેલા સંબંધોનો અંત કરી દે, તો ચિત્ત ખૂબ જ સુગમતાપૂર્વક શુદ્ધ, શાંત તથા સ્વસ્થ થઈ જશે. બિચારું ચિત્ત જોયેલા-સાંભળેલા તથા માનેલા સંબંધોમાં જ ભટકે છે. સાધક અસાવધાનીને કારણે સ્વયં તો માનેલા સંબંધોનો ત્યાગ નથી કરતો, જે અનંત સાથે નિત્ય સંબંધ છે, તેને સ્વીકાર નથી કરતો અને ચિત્ત પાસે એ આશા કરે છે કે તે ક્યાંય ન ભટકે, એકમાં જ લાગ્યું રહે. ભલા આમાં ચિત્તનો શું દોષ ? જો એ બિચારાનો કોઈ દોષ છે, તો કેવળ એટલો જ કે તે આપના માનેલા સંબંધોનો આદર કરે છે અને વધારે વાર સુધી એટલા માટે નથી રોકાતું કે તેને તેમની તરફ જવું છે, જેમની સાથે પ્રાણીનો નિત્ય સંબંધ છે. એક દૃષ્ટિએ ચિત્ત સમાન પ્રાણીનું બીજું કોઈ હિત-ચિંતક તથા આજ્ઞાકારી નથી. પરંતુ પ્રાણી અસાવધાનીથી પોતાના દોષને ચિત્તનો દોષ માની બેઠો છે.

હવે જો કોઈ આ વાત સ્વીકાર ન કરે, તો તેણે જોઈએ કે તે ચિત્તથી સંબંધ તોડી નાખે. ચિત્તે એક વાર પણ કોઈને નથી કહ્યું કે, ‘હું તમારું છું’. છતાં પણ જેણે તેને પોતાનું કહ્યું, તેના દોષને એ બિચારાએ પોતાનો દોષ માની લીધો. જે ચિત્તની નિંદા કરે છે, શું બિચારા ચિત્તે પણ ક્યારેય તેની નિંદા કરી ? કદાપિ નહિ. ચિત્તથી સંબંધ તોડવાથી પણ ચિત્ત સ્વભાવથી જ શુદ્ધ થઈ જાય છે. આથી પોતાને નિર્દોષ બનાવીને ચિત્તને શુદ્ધ કરી લ્યો અથવા ચિત્તથી અસંગ થઈ જાઓ, તો ચિત્ત શુદ્ધ થઈ જશે. આ દૃષ્ટિએ ચિત્તની શુદ્ધિ ચિત્તને દબાવવામાં નથી; પરંતુ પોતાને કર્તવ્યનિષ્ઠ બનાવીને વિશ્રામ મેળવવામાં છે.

૨૧. ચિત્તની ચંચળતા તેમજ સંકલ્પોની નિવૃત્તિ

મારા નિજ સ્વરૂપ પરમ પ્રિય,

ચિત્તની ચંચળતાની અનુભૂતિ એ જ કાળમાં થાય છે, જે કાળમાં ચિત્તની સ્થિરતા તથા શાંતિનો પ્રયાસ થાય છે. જ્યાં સુધી પ્રાણીનાં જીવનમાં ચિત્તની સ્થિરતા તથા શાંતિનો પ્રશ્ન જ નથી ઉત્પન્ન થતો, ત્યાં સુધી ‘ચિત્ત ચંચળ છે’, આ વાતની અનુભૂતિ પણ નથી થતી. આ દૃષ્ટિએ ચિત્તની ચંચળતાની અનુભૂતિમાં ચિત્તની સ્થિરતાની સાધના નિહિત છે. આથી ચિત્તની ચંચળતાની અનુભૂતિ જ્યારે-જ્યારે થાય, ત્યારે-ત્યારે એ સમજવું જોઈએ કે ચિત્તની સ્થિરતાની સાધના આરંભ થઈ ગઈ.

હવે આ વિચાર કરવાનો છે કે ચિત્તની ચંચળતાનો ભાસ જ ક્યારે થાય છે ? ઉત્પન્ન થયેલા સંકલ્પોની પૂર્તિ તથા પૂર્તિના આશા-કાળમાં ચિત્તની ચંચળતાનો ભાસ નથી થતો અને જો ઉત્પન્ન થયેલા સંકલ્પનો ત્યાગ કરી દેવામાં આવે, ત્યારે પણ ચંચળતાનો ભાસ નથી થતો. કિન્તુ જ્યારે ઉત્પન્ન થયેલા સંકલ્પની અપૂર્તિની સંભાવના થાય છે, ત્યારે ચિત્તની ચંચળતાનો ભાસ થાય છે. આ દૃષ્ટિએ એ સ્પષ્ટ વિદિત થાય છે કે સંકલ્પ-અપૂર્તિ ન થાય અથવા સંકલ્પની ઉત્પત્તિ જ ન થાય, તો ચિત્તની ચંચળતાની કોઈને પણ અનુભૂતિ નથી થઈ શકતી; કેમકે સંકલ્પ-પૂર્તિ કાળમાં તો ચિત્ત શરીર, ઈન્દ્રિય વગેરે વસ્તુઓ સાથે તદ્દરૂપ થઈ જાય છે અને સંકલ્પ-નિવૃત્તિ-કાળમાં ચિત્તનો સ્વતઃ નિરોધ થઈ જાય છે. આથી એ નિર્વિવાદ સિદ્ધ છે કે સંકલ્પોની અપૂર્તિ-કાળમાં જ ચિત્તની ચંચળતાનો ભાસ છે.

સંકલ્પ-અપૂર્તિનું ચિત્ર જ કેમ આવે છે ? અનાવશ્યક સંકલ્પોની ઉત્પત્તિથી. અનાવશ્યક સંકલ્પ ઉત્પન્ન જ શા માટે થાય છે ? સંકલ્પ-પૂર્તિમાં જ જીવન-બુદ્ધિ થવાથી. સંકલ્પ-પૂર્તિ-માત્રમાં જ જીવન-બુદ્ધિ શા માટે થાય છે ? શરીર, ઈન્દ્રિય વગેરે વસ્તુઓ સાથે તાદાત્મ્ય સ્વીકાર

કરવાથી. સમસ્ત સંકલ્પોનું ઉદ્દગમ-સ્થાન પણ વસ્તુઓ સાથે તાદાત્મ્ય છે અને સંકલ્પ-પૂર્તિમાં પણ વસ્તુઓની જ મહત્તા છે; અથવા એમ કહો કે વસ્તુ જ જીવન છે— આ દૃઢતા જ વાસ્તવમાં સંકલ્પનું સ્વરૂપ છે. **વસ્તુઓનાં અસ્તિત્વની અસ્વીકૃતિમાં સંકલ્પોની ઉત્પત્તિ જ નથી.** આ દૃષ્ટિએ વસ્તુઓનાં સૂક્ષ્મ રૂપનું નામ સંકલ્પ અને સંકલ્પના સ્થૂળ રૂપનું નામ વસ્તુ છે. વસ્તુ અને સંકલ્પનાં સ્વરૂપમાં એકતા છે. જેમ બીજ અને વૃક્ષમાં એકતા પણ છે અને ભિન્નતા પણ ભાસે છે, એ જ પ્રમાણે સંકલ્પ અને વસ્તુઓમાં એકતા હોવા છતાં પણ ભિન્નતા ભાસે છે. આ જ કારણે વસ્તુની અસ્વીકૃતિમાં સંકલ્પની ઉત્પત્તિ જ નથી થતી અને નિર્વિકલ્પતામાં વસ્તુની પ્રતીતિ જ નથી થતી. આથી એ નિર્વિવાદ સિદ્ધ થઈ જાય છે કે સંકલ્પ અને વસ્તુ, એ બન્ને એક જ સિક્કાની બે બાજુઓ છે, તેને વસ્તુ કહો અથવા સંકલ્પ. એવો કોઈ સંકલ્પ નથી જેમાં પરિવર્તન તથા તેનું અદર્શન ન થાય. આ દૃષ્ટિકોણથી પણ વસ્તુ અને સંકલ્પમાં એકતા જ છે અર્થાત્ વસ્તુઓ સાથે તાદાત્મ્ય અથવા તેમાં જીવન-બુદ્ધિ થવાથી જ સંકલ્પ-પૂર્તિનું મહત્ત્વ વધી જાય છે, જેથી સંકલ્પ-પૂર્તિનાં સુખમાં આસક્તિ થઈ જાય છે અને તેનાથી જ સંકલ્પ-અપૂર્તિનું ચિત્ર આવે છે. **સંકલ્પ-અપૂર્તિની વેદના જેમ-જેમ વધતી જાય છે, તેમ-તેમ સંકલ્પ-પૂર્તિનાં સુખની દાસતા સ્વતઃ ગળતી જાય છે.** જે કાળમાં પૂર્ણ રૂપથી સંકલ્પ-અપૂર્તિની વેદના જાગ્રત થઈ જાય છે, એ જ કાળમાં સંકલ્પ-નિવૃત્તિની લાલસા ઉદિત થાય છે, જે સંકલ્પોનો અંત કરીને નિર્વિકલ્પતા પ્રદાન કરે છે, જેથી ચિત્તની ચંચળતા સ્થિરતામાં બદલાઈ જાય છે.

જો કે સંકલ્પ-પૂર્તિ તથા અપૂર્તિ કોઈ વિશેષ દ્વાસ તથા વિકાસ નથી, પરંતુ સંકલ્પ-પૂર્તિની દાસતામાં દ્વાસ અને સંકલ્પ-અપૂર્તિની વેદનામાં વિકાસ રહેલો છે. **પ્રાકૃતિક નિયમાનુસાર સંકલ્પ-પૂર્તિ રાગની વાસ્તવિકતાને જાણવા માટે છે અને સંકલ્પ-અપૂર્તિનો સદુપયોગ નવીન રાગની ઉત્પત્તિ ન થવામાં છે.** આ દૃષ્ટિએ સંકલ્પ-પૂર્તિ-અપૂર્તિ બન્ને જ ઉપયોગી છે. પરંતુ સંકલ્પ-પૂર્તિને જ જીવન માની લેવું તો એકમાત્ર પ્રમાદ જ છે, જેનાથી ચિત્ત ચંચળ તથા અશુદ્ધ થાય છે.

સંકલ્પ-પૂર્તિની સમસ્યા જ પ્રાણીનો વસ્તુઓ સાથે સંબંધ જોડી દે છે; કારણ કે જો સંકલ્પ-પૂર્તિની રુચિ ન હોય, તો બુદ્ધિ મનને, મન ઈન્દ્રિયોને અને ઈન્દ્રિયો વિષયોને આધીન ન થાય, પરંતુ સંકલ્પ-પૂર્તિનું મહત્ત્વ મટી જવાથી ઈન્દ્રિયો પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિના અંતમાં સ્વભાવથી જ વિષયોથી વિમુખ થઈને મનમાં વિલીન થઈ જાય અને મન નિર્વિકલ્પ થઈને બુદ્ધિમાં વિલીન થઈ જાય, જેનાં થતાં જ બુદ્ધિ સમ થઈ જશે. બુદ્ધિ સમ થતાં જ વસ્તુઓથી સ્વતઃ સંબંધ-વિચ્છેદ થઈ જાય છે અને પછી સંકલ્પ-પૂર્તિ-અપૂર્તિનો પ્રશ્ન જ નથી રહતો. આ દૃષ્ટિએ સંકલ્પ-પૂર્તિનું મહત્ત્વ ન રહેવામાં નિર્વિકલ્પતા સ્વતઃ સિદ્ધ છે, જે ચિત્તને સ્થિર તથા શાંત કરવામાં સમર્થ છે.

જો કે સંકલ્પ-પૂર્તિ-અપૂર્તિ બન્નેમાં એ અનંતનું મંગલમય વિધાન રહેલું છે; કેમકે બન્નેના સદુપયોગમાં પ્રાણીનું હિત છે, પરંતુ પ્રાણી અસાવધાનીથી સંકલ્પ-અપૂર્તિનાં દુઃખથી ભયભીત થઈ જાય છે. તેનું પરિણામ એ થાય છે કે સંકલ્પ-પૂર્તિનું મહત્ત્વ વધી જાય છે, જે ચિત્તની અશુદ્ધિમાં હેતુ છે. સંકલ્પ-અપૂર્તિમાં જો એ અનુભવ કરવામાં આવે કે આ એ અનંતના સંકલ્પની પૂર્તિ છે, તો ખૂબ જ સુગમતાથી સંકલ્પ-અપૂર્તિની વેદના એ અનંતના પ્રેમને જાગ્રત કરી શકે છે. આ દૃષ્ટિએ સંકલ્પ-અપૂર્તિનું કેટલું મહત્ત્વ છે ? પરંતુ બિચારો પ્રાણી આ રહસ્યને જાણ્યા વગર જ સંકલ્પ-અપૂર્તિનાં દુઃખથી ભયભીત થઈ જાય છે. આથી જ્યારે-જ્યારે જીવનમાં સંકલ્પ-અપૂર્તિનું ચિત્ર સામે આવે, ત્યારે-ત્યારે સાધકે એ જ સમજવું જોઈએ કે મારા સંકલ્પની અપૂર્તિમાં પ્રેમાસ્પદના સંકલ્પની પૂર્તિ રહેલી છે, જે પ્રેમી માટે રસરૂપ છે. ભૌતિક દૃષ્ટિએ વ્યક્તિના સંકલ્પની અપૂર્તિમાં સમાજના સંકલ્પની પૂર્તિ છે અને આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ સંકલ્પ-અપૂર્તિમાં સંકલ્પ નિવૃત્તિની પ્રેરણા છે, અથવા એમ કહો કે અભાવની અનુભૂતિ છે, જે અભાવનો અભાવ કરવાની પ્રેરણા આપે છે. બધી દૃષ્ટિઓથી સંકલ્પ-અપૂર્તિનું ખૂબ જ મહત્ત્વ છે. સંકલ્પ-અપૂર્તિનાં મહત્ત્વને અપનાવી લેવાથી સંકલ્પ-પૂર્તિનું મહત્ત્વ આપોઆપ મટી જાય છે, જેનાં મટતાં જ સંકલ્પ-અપૂર્તિમાં દુઃખ જેવી

કોઈ વસ્તુ જ નથી રહેતી. આથી સંકલ્પ-અપૂર્તિ-કાળમાં સાધકે એક વિશેષ પ્રસન્નતાનો અનુભવ કરવો જોઈએ. સંકલ્પ-અપૂર્તિની પ્રસન્નતા સંકલ્પ-નિવૃત્તિ પ્રદાન કરવામાં સમર્થ છે. એટલું જ નહિ, સંકલ્પ-પૂર્તિ જો વસ્તુઓનું મહત્ત્વ વધારે છે, તો સંકલ્પ-નિવૃત્તિ વસ્તુઓથી અતીતનાં જીવનનું મહત્ત્વ વધારે છે. વસ્તુઓથી અતીતનાં જીવનમાં કોઈ પ્રકારનું વૈષમ્ય, અભાવ તથા જડતા નથી. આ જ કારણે એ જીવનની લાલસા-માત્રથી ચિત્ત શુદ્ધ થઈ જાય છે.

વસ્તુઓથી અતીતનાં જીવનની લાલસા ત્યારે સબળ તથા સ્થાયી થઈ શકે છે, જ્યારે સંકલ્પ-પૂર્તિની અપેક્ષાએ સંકલ્પ-નિવૃત્તિમાં વિશેષ અભિરુચિ થાય. તેમાં અભિરુચિ ત્યારે થાય છે, જ્યારે સંકલ્પ-અપૂર્તિની વેદના સંકલ્પ-પૂર્તિનાં સુખના રાગને મટાડી શકે. આ દૃષ્ટિએ સંકલ્પ-અપૂર્તિની વેદનામાં જ સંકલ્પ નિવૃત્તિની સાધના નિહિત છે. પરંતુ સંકલ્પ-અપૂર્તિનાં દુઃખથી ભયભીત થવું અને સંકલ્પ-પૂર્તિની દાસતાને જીવિત રાખવી કાંઈ અર્થ નથી રાખતું. સંકલ્પ-અપૂર્તિનાં દુઃખથી દુઃખી થવું જોઈએ, પરંતુ સંકલ્પ-પૂર્તિની આશામાં આબદ્ધ ન રહેવું જોઈએ. દુઃખ થવું કોઈ દોષ નથી, પરંતુ તેના ભયથી ભયભીત થઈને સુખનું ચિંતન કરવું વાસ્તવિક દોષ છે. દુઃખ જેટલું ઊંડુ હોય છે, એટલી જ સ્પષ્ટ જાગૃતિ આવે છે; કેમકે દુઃખ જ એક એવો મૂળ મંત્ર છે, જેનાથી વસ્તુ, વ્યક્તિ વગેરેનાં સ્વરૂપનો બોધ થાય છે. વસ્તુ વગેરેનું યથાર્થ જ્ઞાન વસ્તુઓથી અસંગતા પ્રદાન કરવામાં સમર્થ છે. વસ્તુઓની અસંગતામાં જ અચાહ પદની પ્રાપ્તિ અને તેમાં જ ચિત્ત-શુદ્ધિ રહેલી છે.

વસ્તુઓ સાથે તાદાત્મ્ય અવિવેક-સિદ્ધ છે, વાસ્તવિક નહિ. અવિવેક વિવેકનો અભાવ નથી, પરંતુ વિવેકનો અનાદર છે. વિવેકનો અનાદર ક્યારથી આરંભ થયો છે, તેની ખબર સંભવ નથી, પરંતુ વિવેકનો આદર વર્તમાનમાં જ થઈ શકે છે અને તેના આદર માત્રથી જ અવિવેકનો અભાવ થઈ શકે છે, એ નિર્વિવાદ સત્ય છે. અભાવ તેનો જ થાય છે, જેનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ ન હોય અર્થાત્ જે કોઈ બીજાની સત્તાથી જ સત્તા મેળવે છે. આ જ કારણે કોઈએ પણ અવિવેકને વિષય નથી કર્યો. તેના

પ્રભાવથી ભલેને પોતાને અસાવધાન કરી લીધો હોય, પરંતુ અવિવેકને અવિવેકીએ પોતાનાથી ભિન્ન ક્યારેય નથી જોયો. જે પ્રમાણે નિર્ધનમાં ધનની લાલસા રહે છે અથવા એમ કહો કે જેમ ધનની લાલસા સિવાય નિર્ધનતા કાંઈ નથી, એ જ પ્રમાણે વિવેકની લાલસા સિવાય અવિવેક કાંઈ પણ નથી અને અવિવેકથી ભિન્ન અવિવેકીનું કોઈ અસ્તિત્વ નથી. આ દૃષ્ટિએ અવિવેક ક્યાં સુધી છે ? જ્યાં સુધી પ્રાપ્ત વિવેકનો આદર નથી અને પ્રાપ્ત વિવેકનો આદર ક્યાં સુધી નથી ? જ્યાં સુધી ઈન્દ્રિય-જ્ઞાનમાં જ તાદાત્મ્ય તથા સદ્બુદ્ધિ છે. ઈન્દ્રિયોનાં જ્ઞાનમાં સંદેહ થતા જ જિજ્ઞાસા સ્વતઃ જાગ્રત થાય છે. જિજ્ઞાસાની જાગૃતિ દરેક કામનાઓનો અંત કરીને પોતાની પૂર્તિમાં પોતે સમર્થ થઈ જાય છે. આ નિયમ છે કે જિજ્ઞાસાની પૂર્તિમાં જ નિસ્સંદેહતા તથા નિર્ભયતા નિહિત છે. ભય તથા સંદેહનો અંત થવાથી ચિત્ત સ્વભાવથી જ શુદ્ધ તથા શાંત થવા લાગે છે; કેમકે ભય તથા સંદેહે જ ચિત્તને અશુદ્ધ કર્યું છે. જો ભય તથા સંદેહની વેદના અસદ્ધ થઈ જાય અથવા એમ કહો કે તેને મટાડવું વર્તમાન જીવનની વસ્તુ થઈ જાય તો ખૂબ જ સુગમતાપૂર્વક ભય તથા સંદેહનો અંત થઈ શકે છે. પરંતુ જ્યાં સુધી પ્રાણી ભય તથા સંદેહનાં રહેતાં ચેનથી રહે છે, ત્યાં સુધી તેનો અંત નથી થતો. નિસ્સંદેહ તેમજ અભય થવાની માંગ એટલી તીવ્ર હોવી જોઈએ કે તેનાં બદલામાં કોઈ પણ પ્રલોભન એ માંગમાં શિથિલતા ઉત્પન્ન ન કરી શકે. પ્રાણી પોતાની માંગની પૂર્તિમાં ભલેને અસમર્થ હોય, પરંતુ અપૂર્તિ-જનિત દુઃખમાં તો સર્વદા સમર્થ છે. માંગની અપૂર્તિનું દુઃખ એ સમય સુધી ઉત્તરોત્તર વધતું રહેવું જોઈએ, જ્યાં સુધી માંગની પૂર્તિ ન થઈ જાય. એ ત્યારે સંભવ થશે, જ્યારે નિસ્સંદેહતા તેમજ નિર્ભયતા-પ્રાપ્તિથી લેશમાત્ર પણ નિરાશા ન થાય, પરંતુ નિત-નવ આશાનો સંચાર થતો રહે.

સંદેહ તથા ભય સદૈવ સુરક્ષિત નથી રહી શકતાં; કેમકે નિસ્સંદેહતા તથા નિર્ભયતામાં જ જીવન છે. જે જીવન છે, તેનાથી નિરાશ થવું પ્રમાદ છે બીજું કાંઈ નહિ. પ્રમાદ પોતાનો જ બનાવેલો દોષ છે. પ્રમાદને પ્રમાદ જાણી લેવાથી તે ખૂબ જ સુગમતાપૂર્વક મટી જાય છે અને તેના

મટતાં જ ચિત્ત સ્વતઃ શુદ્ધ થઈ જાય છે. ચિત્તની શુદ્ધિમાં જ ચિત્તની શાંતિ તથા પ્રસન્નતા રહેલી છે. શાંતિ સામર્થ્યને પ્રાપ્ત કરાવે છે અને પ્રસન્નતા ખિન્નતાને ખાઈને કામનો અંત કરે છે. કામના અંતમાં જ દરેક પ્રકારનાં સુખ-દુઃખનો અંત થઈ જાય છે અને સુખ-દુઃખથી અતીતનાં જીવનની પ્રાપ્તિ સ્વતઃ થઈ જાય છે. આ દૃષ્ટિએ ચિત્તની શુદ્ધિ વર્તમાનની જ વસ્તુ છે અને તેમાં જ જીવનની સાર્થકતા સિદ્ધ થાય છે.

૨૩-૫-૫૬

૨૨. જ્ઞાન અને જીવનની અભિન્નતા

મારા નિજ સ્વરૂપ પરમ પ્રિય,

જ્ઞાન અને જીવનમાં ભેદ પ્રતીત થવો એ જ ચિત્તની અશુદ્ધિ છે. વાસ્તવમાં તો જ્ઞાનમાં જ જીવન અને જીવનમાં જ જ્ઞાન છે. જીવન અને જ્ઞાનમાં વિભાજન સંભવ નથી. જે સંભવ નથી, તેનું ભાસિત થવું ચિત્તની અશુદ્ધિ સિવાય બીજું હોઈ જ શું શકે છે ? શું એ જીવન હોઈ શકે છે, જે પોતાને આપોઆપ પ્રકાશિત ન કરે ? કદાપિ નહિ. જે પોતાને આપોઆપ પ્રકાશિત કરી રહ્યું છે, શું એ જ્ઞાન-શૂન્ય હોઈ શકે છે ? ક્યારેય-પણ નહિ. આ દૃષ્ટિએ જ્ઞાન જ જીવન અને જીવન જ જ્ઞાન છે.

વાસ્તવિક જ્ઞાનમાં નિસ્સંદેહતા છે અને અધૂરા જ્ઞાનમાં સંદેહ છે. સંદેહની વેદનામાં જ જિજ્ઞાસાની જાગૃતિ છે અને જિજ્ઞાસાની પૂર્તિમાં જ વાસ્તવિક જ્ઞાન છે. એટલા માટે જેટલા પ્રશ્નો ઉત્પન્ન થાય છે, એ બધાની ભૂમિ અલ્પ-જ્ઞાન છે, જ્ઞાનનો અભાવ નહિ. અલ્પ-જ્ઞાનમાં જ સદ્ભાવ થવાથી કામનાઓની ઉત્પત્તિ થાય છે. જો કે કામનાઓની ઉત્પત્તિ જિજ્ઞાસાને મટાડી નથી શકતી, પરંતુ તેમાં શિથિલતા અવશ્ય આવી જાય છે. જેથી સંદેહની વેદના દબાઈ જાય છે અને કામના-પૂર્તિનાં સુખની દાસતા ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. જ્યાં સુધી સંદેહની વેદના સબળ નથી થતી, ત્યાં સુધી કામના-પૂર્તિનાં સુખનું પ્રલોભન નષ્ટ નથી થતું. તેનાં નષ્ટ થયા વિના ન તો જિજ્ઞાસાની પૂર્તિ થાય છે અને ન પરમ પ્રેમનો ઉદય જ થાય છે. પ્રાકૃતિક નિયમ અનુસાર નિસ્સંદેહતામાં જ જીવન તથા પ્રેમમાં જ રસ રહેલો છે. કોઈ પણ પ્રાણીને રસ-વિહીન જીવન પ્રિય નથી, અને જીવન-રહિત રસ પણ અભીષ્ટ નથી અર્થાત્ રસ અને જીવન બન્નેની જ આવશ્યકતા છે. રસમાં જીવન છે અથવા જીવનમાં રસ છે, આનો નિર્ણય યુક્તિ-યુક્ત સંભવ નથી, કિન્તુ એ બધાને માન્ય છે કે જો જીવન છે, તો તેમાં રસ અવશ્ય હોય.

જીવન તેને નથી કહી શકતા જેનો ક્યારેય અભાવ થાય અથવા જેમાં પરિવર્તન થાય અને રસ તેને નથી કહી શકતા, જેમાં ક્ષતિ, પૂર્તિ તથા

નિવૃત્તિ થાય. આ દૃષ્ટિએ વસ્તુ વગેરે સાથે તદ્દરૂપ થવામાં ન તો જીવનની જ સિદ્ધિ છે અને ન રસની જ ઉપલબ્ધિ સંભવ છે; કેમકે પ્રત્યેક વસ્તુ સ્વભાવથી જ સતત પરિવર્તનશીલ છે અને તેનું અદર્શન થાય છે અથવા એમ કહો કે પ્રત્યેક વસ્તુ ઉત્પત્તિ-વિનાશયુક્ત છે. ઉત્પત્તિ-વિનાશના ક્રમમાં સ્થિતિ કેવળ ભાસ-માત્ર છે. જેની સ્થિતિ જ સિદ્ધ નથી, તેમાં જીવનની સ્વીકૃતિ કાંઈ અર્થ નથી રાખતી.

જો કે જીવનની માંગ પ્રાણીમાત્રમાં સ્વાભાવિક છે, પરંતુ જેમાં જીવનની માંગ છે, શું એ સ્વયં જીવન નથી ? જો એ સ્વયં જીવન છે, તો માંગ કેવી ? અને માંગ છે, તો જીવન કેવું ? કેમકે અભાવની અનુભૂતિ વિના માંગની ઉત્પત્તિ જ નથી થઈ શકતી અને જેમાં માંગની ઉત્પત્તિ થશે, તેનું અસ્તિત્વ માંગની ઉત્પત્તિની પૂર્વે પણ હોવું જોઈએ. જો અસ્તિત્વ છે, તો પછી જીવનની લાલસા કેવી ? આ નિયમ છે કે લાલસા તથા જિજ્ઞાસા તેને જ થઈ શકે છે, જેનું નિત્ય, સ્વતંત્ર, સ્વતઃ સિદ્ધ અસ્તિત્વ છે. કોઈ પણ ઉત્પત્તિ-વિનાશયુક્ત વસ્તુનું નિત્ય, સ્વતંત્ર, સ્વતઃ સિદ્ધ અસ્તિત્વ નથી હોઈ શકતું. આથી વસ્તુઓના આશ્રયથી જીવનની ઉપલબ્ધિ સંભવ નથી અથવા એમ કહો કે વસ્તુઓમાં જીવન-બુદ્ધિ સ્વીકાર કરવી પ્રમાદ સિવાય બીજું કાંઈ નથી. આ દૃષ્ટિએ વાસ્તવિક જીવન વસ્તુઓથી અતીત હોવું જોઈએ. વસ્તુઓનાં સ્વરૂપનું યથાર્થ જ્ઞાન જ વસ્તુઓથી અસંગતા પ્રદાન કરવામાં સમર્થ છે.

ઈન્દ્રિયોનાં જ્ઞાનથી વસ્તુઓમાં સત્યતા તથા સુંદરતા ભાસે છે, પરંતુ છતાં પણ વસ્તુ પોતાને આપોઆપ પ્રકાશિત નથી કરતી. એટલું જ નહિ, બિચારી ઈન્દ્રિયો પણ પોતાને આપોઆપ પ્રકાશિત નથી કરતી. આ દૃષ્ટિએ ઈન્દ્રિયોની ગણના પણ વસ્તુઓમાં જ થાય છે. જો કે પ્રત્યેક ઈન્દ્રિય જે વસ્તુને વિષય કરે છે, તે વસ્તુની અપેક્ષાએ તેમાં કંઈક વિલક્ષણતા છે, પરંતુ પર-પ્રકાશ્ય હોવાને કારણે ઈન્દ્રિયોનું પણ સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ સિદ્ધ નથી થઈ શકતું. જેનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ સિદ્ધ નથી થઈ શકતું, તેમાં કેટલીય વિલક્ષણતા કેમ ન હોય, તે વસ્તુ જ છે. પ્રત્યેક ઈન્દ્રિય પોતાના વિષયની અપેક્ષાએ સૂક્ષ્મ તથા વિભુ ભલેને હોય, પરંતુ

જે જ્ઞાનથી ઈન્દ્રિયોનું જ્ઞાન થાય છે, તેની અપેક્ષાએ તે ઈન્દ્રિયો સ્થૂળ તથા સીમિત જ છે. ઈન્દ્રિયોનું જ્ઞાન જેનાથી થાય છે, તેને બુદ્ધિનું જ્ઞાન કહે છે. જે જ્ઞાનથી પ્રાણી ઈન્દ્રિયોને વિષય કરે છે, એ જ્ઞાનથી પ્રત્યેક વસ્તુ એવી નથી માલૂમ પડતી જેવી ઈન્દ્રિયોનાં જ્ઞાનથી પ્રતીત થાય છે. જો કે વસ્તુ એ જ છે જેને ઈન્દ્રિયોએ વિષય કર્યો, પરંતુ જ્ઞાનમાં ભેદ હોવાને કારણે વસ્તુનાં સંબંધમાં નિર્ણય એ ન રહ્યો, જે ઈન્દ્રિયોને હતો. ઈન્દ્રિયોએ જેને સત્ય તથા સુંદર બતાવ્યો હતો, એને જ એ જ્ઞાને, જેણે ઈન્દ્રિયોને વિષય કર્યો, અનિત્ય તથા અસુંદર બતાવ્યો. એક જ વસ્તુનાં સંબંધમાં વિપરીત નિર્ણય થવાને કારણે વ્યક્તિમાં વાસ્તવિકતા જાણવાની જિજ્ઞાસા સ્વતઃ થાય છે. ઈન્દ્રિયોનાં જ્ઞાનના પ્રભાવે વ્યક્તિમાં કામનાઓને જન્મ આપ્યો અને એ જ્ઞાને જિજ્ઞાસાને જાગ્રત કરી, જેનાથી ઈન્દ્રિયોને જાણી હતી. બન્ને પ્રકારનાં જ્ઞાનનો પ્રભાવ કોઈ એક ઉપર જ છે, અને તેમાં જ કામના તથા જિજ્ઞાસા નિવાસ કરે છે.

કામના-પૂર્તિનું પ્રલોભન જિજ્ઞાસાને શિથિલ બનાવે છે અને જિજ્ઞાસાની જાગૃતિ કામનાઓનો નાશ કરે છે. જે વ્યક્તિ પોતાને કામના-યુક્ત માનતો હતો, એ જ પોતાને જિજ્ઞાસુ માને છે. જે જ્ઞાનથી વસ્તુઓ સત્ય અને સુંદર માલૂમ પડતી હતી, એ જ્ઞાન તે જ્ઞાનની અપેક્ષાએ અલ્પ છે, જેનાથી વસ્તુઓ અનિત્ય તથા અસુંદર માલૂમ પડે છે. એક કાળમાં કોઈ પણ વ્યક્તિ પર એક પ્રકારનાં જ્ઞાનનો જ પ્રભાવ રહે છે. ઈન્દ્રિયોનાં જ્ઞાનનો પ્રભાવ મટતાં જ રાગ વૈરાગ્યમાં અને ભોગ યોગમાં બદલાઈ જાય છે અથવા એમ કહો કે કામનાઓનો નાશ ઈન્દ્રિયોને વિષયોથી વિમુખ કરી દે છે. વિષયોથી વિમુખ થતાં જ ઈન્દ્રિયોનું જ્ઞાન એ જ્ઞાનમાં વિલીન થઈ જાય છે, જેણે ઈન્દ્રિયોને વિષય કર્યો હતો.

વિષયોની વિમુખતામાં વસ્તુઓની મહત્તા કાંઈ નથી રહેતી, જેનાં ન રહેવાથી વસ્તુઓથી અતીતનાં જીવનમાં પ્રવેશ થઈ જાય છે. એ જીવનમાં પરાધીનતા નથી, અને દીનતા તથા અભિમાન નથી, ત્યાં વિષમતા પણ નથી. જ્યાં વિષમતા નથી રહેતી, ત્યાં પ્રસન્નતા સ્વતઃ ઉદિત થાય છે. જ્યાં પ્રસન્નતા રહે છે, ત્યાં ખિન્નતા નિવાસ નથી કરતી

અને જ્યાં ખિન્નતા નિવાસ નથી કરતી, ત્યાં કામની ઉત્પત્તિ જ નથી થતી. કામનો અભાવ થતાં જ ભેદ કે ભિન્નતા સ્વતઃ મટી જાય છે, જેનાં મટતાં જ નિસ્સંદેહતા, નિર્ભયતા, ચિન્મયતા વગેરે જીવનમાં સ્વતઃ પ્રાપ્ત થાય છે. એ જ જીવનની માંગ વસ્તુઓમાં આબદ્ધ પ્રાણીને રહે છે. વસ્તુઓની દાસતાએ જ પ્રાણીને એ જીવનથી વિમુખ કર્યો છે. એ જીવનની વિમુખતાથી જીવનની માંગ ઉત્પન્ન થઈ છે, જેની પૂર્તિ અનિવાર્ય છે. પરંતુ ક્યારે ? જ્યારે વસ્તુઓથી પોતાને અસંગ કરી લેવામાં આવે. વસ્તુઓથી અસંગ થવા માટે ઈન્દ્રિયોનાં જ્ઞાનનો પ્રભાવ મટાડવો પડશે. ઈન્દ્રિયોનાં જ્ઞાનનો પ્રભાવ મટતાં જ ચિત્ત શુદ્ધ થઈ જાય છે, જેનાં થતાં જ સાધક વાસ્તવિક જીવનનો અધિકારી થઈ જાય છે.

ઈન્દ્રિયોનાં જ્ઞાનનો પ્રભાવ જે જ્ઞાનથી મટે છે, એ જ્ઞાન પણ અલ્પ છે; કેમકે રાગને વૈરાગ્યમાં અને ભોગને યોગમાં પરિવર્તિત કરી દીધા પછી એ જ્ઞાન પોતાને આપોઆપ પ્રકાશિત નથી કરતું. જે પર-પ્રકાશ્ય છે, એ નિત્ય નથી હોઈ શકતું. નિસ્સંદેહતા નિત્ય-જ્ઞાનમાં જ નિહિત છે. જો કે નિત્ય-જ્ઞાનનો કોઈ પણ કાળમાં અભાવ નથી, પરંતુ અલ્પ જ્ઞાનને જ જ્ઞાન માની લેવાથી નિત્ય-જ્ઞાનથી ભિન્નતા ભાસવા લાગે છે. આ નિયમ છે કે વસ્તુઓનાં પરિવર્તનનું જ્ઞાન જ્યારે વસ્તુઓની સત્યતાનાં જ્ઞાનનું અપહરણ કરી લે છે, ત્યારે સાધકની નિત્ય જ્ઞાન સાથે અભિન્નતા સ્વતઃ થઈ જાય છે. ચિત્ત-શુદ્ધિ માટે વસ્તુઓનાં પરિવર્તન તથા અદર્શનનાં જ્ઞાનનો પ્રભાવ અનિવાર્ય છે.

વસ્તુઓની સત્યતા તથા સુંદરતાનાં જ્ઞાનનો પ્રભાવ અને વસ્તુઓનાં પરિવર્તન તથા અદર્શનનાં જ્ઞાનનો પ્રભાવ જેના પર થાય છે, તેમાં જ જીવન તથા રસની માંગ છે; કેમકે એ જ ખિન્નતા તથા મૃત્યુથી ભયભીત છે. ખિન્નતા અને મૃત્યુનો ભય જીવન તથા રસની આવશ્યકતા જાગ્રત કરે છે. પરંતુ ક્યારે ? જ્યારે ખિન્નતા તથા મૃત્યુના ભયથી સાધક અધીર ન થઈ જાય, પરંતુ એ ભયનો નાશ કરવા માટે ઉત્કંઠા તેમજ ઉત્સાહપૂર્વક સાધનમાં તત્પર બન્યો રહે.

ભયનો અંત વર્તમાનની વસ્તુ છે. તેના માટે ભવિષ્યની આશા કરવી અથવા તેનાથી નિરાશ થવું સાધકનો પ્રમાદ છે અને આ પ્રમાદથી જ ચિત્ત અશુદ્ધ થઈ ગયું છે. જો કે ભયની અનુભૂતિ નિર્ભયતાની લાલસા જાગ્રત કરવામાં સમર્થ છે; પરંતુ ભયની અનુભૂતિ માત્રથી જ અધીર થઈ જવાથી પ્રાણી જડતામાં આબદ્ધ થઈ જાય છે, જેનાથી જિજ્ઞાસામાં શિથિલતા આવી જાય છે. જેનાં આવતાં જ ‘વસ્તુ જ જીવન છે અને જીવન જ વસ્તુ છે’ એવું માની બેસે છે. આ માન્યતાએ જ ભયનો અંત નથી થવા દીધો. સાધકનાં જીવનમાં આ માન્યતાનું કોઈ સ્થાન જ નથી.

વસ્તુમાં અહં-બુદ્ધિ સ્વીકાર કરવાથી જ વસ્તુનું મહત્ત્વ વધે છે અને વસ્તુઓની કામના ઉત્પન્ન થાય છે; કેમકે વસ્તુથી અતીત થવાથી કોઈ પણ વસ્તુની કામના ઉત્પન્ન નથી થતી. **વસ્તુમાં અહં-બુદ્ધિ જે દેવે સ્વીકાર કરી છે, તેનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ આજ સુધી કોઈને નથી મળ્યું.** પરંતુ વસ્તુમાંથી જો અહં-બુદ્ધિનો ત્યાગ કરી દેવામાં આવે, તો ખૂબ જ સુગમતાપૂર્વક વસ્તુઓની કામના મટી જાય છે, જેનાં મટતાં જ જિજ્ઞાસાની પૂર્તિ અર્થાત્ નિસ્સંદેહતા અને પ્રેમનો ઉદય સ્વતઃ થઈ જાય છે. નિસ્સંદેહતા તથા પ્રેમની પ્રાપ્તિમાં કેટલો રસ છે, કેવું દિવ્ય જીવન છે ! તેનું વર્ણન સંભવ નથી; કેમકે વર્ણન કરવાનાં સાધનો સીમિત છે, અનિત્ય છે અને એ જીવન અગાધ છે, અનંત છે.

વસ્તુમાં અહં-બુદ્ધિ જેણે સ્વીકાર કરી, જો તેને વસ્તુ કહીએ તો એ પણ યથાર્થ નથી; કેમકે વસ્તુ પર-પ્રકાશ્ય છે અને પર-પ્રકાશ્યમાં કોઈને સ્વીકાર-અસ્વીકાર કરવાની સ્વાધીનતા સંભવ નથી અને જો તેને અવસ્તુ કહીએ, તો અવસ્તુને વસ્તુની અપેક્ષા નથી અને ન અવસ્તુ-વસ્તુનો સંબંધ જ સંભવ છે. આ દૃષ્ટિએ વસ્તુમાં અહં-બુદ્ધિ જેણે સ્વીકાર કરી છે, તે વસ્તુ-અવસ્તુથી વિલક્ષણ છે અને તેનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ જ નથી; કેમકે વસ્તુમાં અહં-બુદ્ધિનો અંત થવાથી કેવળ નિત્ય, ચિન્મય જીવનનો બોધ સિદ્ધ થાય છે. તેમાં કોઈ પ્રકારની પરિચ્છિન્નતાનો ભાસ નથી થતો અર્થાત્ **વસ્તુઓથી જે અતીત છે, તે અનંત, નિત્ય-ચિન્મય છે.** તે પોતાને અને પોતાનાથી ભિન્નને પ્રકાશિત કરે છે. એટલું જ નહિ, સમસ્ત વસ્તુઓ

તેમના કોઈ એક અંશમાત્રમાં ભાસિત થાય છે. આથી જે વસ્તુઓથી પર છે, તે સ્વયં વસ્તુઓમાં અહં-બુદ્ધિ સ્વીકાર નથી કરી શકતો. જેણે વસ્તુમાં અહં-બુદ્ધિ સ્વીકાર કરી છે, તેનાં સંબંધમાં કેવળ એ જ કહી શકીએ છીએ કે તે વસ્તુ-અવસ્તુથી વિલક્ષણ છે. કોઈ આશ્રય વિના તેનો ભાસ નથી થતો અને આશ્રયનો ત્યાગ કરતાં જ, તે અવસ્તુમાં વિલીન થઈ જાય છે અથવા એમ કહો કે તેનો યોગ તથા પ્રેમ થઈ જાય છે. એનાં સિવાય તેમના સંબંધમાં યુક્તિ-યુક્ત કથન કાંઈ નથી બનતું. માન્યતાની દૃષ્ટિએ તેને ભલે કાંઈ માની લેવામાં આવે. એ માનવું પણ તેનું જ એક રૂપાંતર હશે; અર્થાત્ વસ્તુમાં અહં-બુદ્ધિ જેમ માની લેવામાં આવી અને જેથી અનેક કામનાઓ ઉત્પન્ન થઈ ગઈ, તેમ જ એ વિલક્ષણ દેવનું કોઈ પણ નામ ભલેને રાખી લેવામાં આવે, એ માન્યતા જ હશે બીજું કાંઈ નહિ. તેમાં જ ઈન્દ્રિયોનાં જ્ઞાનના પ્રભાવના આધારે કામના ઉત્પન્ન થાય છે અને જે જ્ઞાનથી ઈન્દ્રિયોનું અલ્પ-જ્ઞાન અર્થાત્ અધૂરું જ્ઞાન સિદ્ધ થાય છે, એ જ્ઞાનના પ્રભાવથી તેમાં જ જિજ્ઞાસા જાગ્રત થાય છે. તે જ પોતાને ક્યારેક ભોગી અને ક્યારેક જિજ્ઞાસુ નામથી સંબોધિત કરે છે. ભોગ-વાસનાઓથી ભિન્ન ભોગીનાં અસ્તિત્વને કોઈએ જોયું નથી અને જિજ્ઞાસાથી ભિન્ન જિજ્ઞાસુને કોઈએ જાણ્યો નથી. વાસના અને જિજ્ઞાસાના સમૂહમાં જ સમસ્ત સમસ્યાઓ ઉત્પન્ન થાય છે. જ્યારે જિજ્ઞાસા વાસનાઓને ખાઈ લે છે, ત્યારે દરેક સમસ્યાઓ સ્વતઃ હલ થઈ જાય છે. જિજ્ઞાસા અને વાસનાનું દ્વંદ્વાત્મક સ્વરૂપ જ તે દેવ છે, જેણે વસ્તુઓમાં અહં-બુદ્ધિ સ્વીકાર કરી છે. વાસનાઓની નિવૃત્તિ અને જિજ્ઞાસાની પૂર્તિ પછી એ દ્વંદ્વાત્મક સ્વરૂપનું કોઈ સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ નથી રહેતું. નિસ્સંદેહતા, યોગ અને પ્રેમથી ભિન્નની ચર્ચા કરવી કોઈ માન્યતાને જ જન્મ આપવો છે. યોગ સામર્થ્ય અને શાંતિનો પ્રતીક છે, નિસ્સંદેહતા જીવન તથા નિત્ય-જ્ઞાનની પ્રતીક છે અને પ્રેમ નિત્ય-નવા રસનો પ્રતીક છે. એ ત્રણેય કોઈ એકમાં જ રહેલાં છે. જેની કોઈ પણ પરિભાષા નથી કરી શકાતી, પરંતુ અનેક પરિભાષાઓ જેમાં સિદ્ધ થાય છે અને છતાં પણ જે દરેક પરિભાષાઓથી વિલક્ષણ હોય, એ અનંતનો મહિમા જ

યોગ, જ્ઞાન તથા પ્રેમ છે. ચિત્ત શુદ્ધ થઈ જવાથી આ રહસ્ય સ્વયં ખુલી જાય છે અને વસ્તુમાં અહં-બુદ્ધિનો અત્યંત અભાવ થવાથી ચિત્ત શુદ્ધ થઈ જાય છે. ચિત્ત-શુદ્ધિમાં જ વ્યક્તિનો પુરુષાર્થ છે, જે પોતાનામાંથી વસ્તુ-ભાવનો ત્યાગ અને વસ્તુમાંથી અહં-ભાવનો ત્યાગ કરવાથી સ્વતઃ થઈ જાય છે અને પછી જ્ઞાન અને જીવનમાં ભેદ નથી રહેતો. આથી, આ ભેદનો અંત કરવા માટે ચિત્તની શુદ્ધિ જ પરમ પુરુષાર્થ છે.

૨૪-૫-૫૬

૨૩. વ્યક્તિત્વના મોહનો અંત

મારા નિજ સ્વરૂપ પરમ પ્રિય,

વ્યક્તિ પોતાનાં વ્યક્તિત્વના મોહમાં આબદ્ધ થઈને ચિત્તને અશુદ્ધ કરી લે છે, જેનાં થતાં જ એક વિચિત્ર દ્વંદ્વાત્મક સ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે, જે તેને કોઈ પણ દશામાં સ્થિર નથી રહેવા દેતી અને ન દરેક અવસ્થાઓથી સંબંધ-વિચ્છેદ કરવા દે છે અથવા એમ કહો કે દ્વંદ્વાત્મક સ્થિતિથી જે અહંભાવની ઉત્પત્તિ થાય છે, એ અહં-ભાવમાં એટલો મોહ થઈ જાય છે કે વ્યક્તિને તેનો વિનાશ સહન નથી થતો. તેને સુરક્ષિત રાખવા માટે તે ક્યારેક તો પોતાને સુખી અને ક્યારેક દુઃખી, ક્યારેક સમર્થ અને ક્યારેક અસમર્થ, ક્યારેક જાણકાર અને ક્યારેક અજાણ્યો માનતો રહે છે. પરંતુ સર્વાંશમાં ન પોતાને સુખી જ માને છે અને ન દુઃખી, ન સામર્થ્યવાન અને ન અસમર્થ, ન જાણકાર અને ન અજાણ્યો. એટલું જ નહિ, ન જાણવાની વેદનાથી પણ પોતાને બચાવે છે. કોઈને કોઈ અંશમાં એ માની લે છે કે, ‘હું જાણું છું, મારામાં જ્ઞાન છે’. પરંતુ એ જ્ઞાનનો આદર કેટલો છે, એના પર ધ્યાન જ નથી આપતો. તેનું પરિણામ એ થાય છે કે તે માની લે છે કે હું જાણતો નથી અર્થાત્ ન તો સાધક ન જાણવાની વેદનાને જ તીવ્ર થવા દે છે અને ન જેટલું જાણે છે, તેનો આદર જ કરે છે. તેથી તેની વસ્તુસ્થિતિ દ્વંદ્વાત્મક બની રહે છે. એ દ્વંદ્વાત્મક સ્થિતિનો અંત ચિત્ત શુદ્ધ થવાથી જ થઈ શકે છે.

ચિત્તની શુદ્ધિ માટે સાધકે સરળતાપૂર્વક પોતાની વસ્તુસ્થિતિ પોતાની સામે સ્પષ્ટ રાખવી જોઈએ. પોતાનાથી પોતાની દશાને છૂપાવવી ન જોઈએ. વસ્તુસ્થિતિનો વાસ્તવિક પરિચય થતાં જ કાં તો વ્યાકુળતાની અગ્નિ પ્રજ્જ્વલિત થશે અથવા આનંદની ગંગા લહેરાશે. વ્યાકુળતાની અગ્નિમાં સમસ્ત અશુદ્ધિઓ ભસ્મીભૂત થઈ શકે છે અને આનંદની ગંગામાં પણ સમસ્ત વિકારો ગળી જાય છે. આ બન્નેમાંથી કોઈ પણ એકથી ચિત્ત શુદ્ધ થઈ શકે છે. જો કે વ્યાકુળતામાં આનંદ અને આનંદમાં વ્યાકુળતા ઓત-

પ્રોત છે, પરંતુ એક કાળમાં એકની જ પ્રધાનતા પ્રતીત થાય છે. જે પ્રમાણે કાષ્ઠમાં અગ્નિ અને અગ્નિમાં કાષ્ઠ સ્થિત છે, એ જ પ્રમાણે આનંદમાં વ્યાકુળતા અને વ્યાકુળતામાં આનંદ છે. અગ્નિનાં રહેતાં હોવાથી પણ કાષ્ઠમાં શીતળતા અને કાષ્ઠનાં રહેતાં અગ્નિમાં દાહકતા વિદ્યમાન છે. એની જેમ આનંદમાં વ્યાકુળતા અને વ્યાકુળતામાં આનંદ છે.

આ જ આનંદ તથા વ્યાકુળતાનું સીમિત તેમજ સ્થૂળ રૂપ સુખ-દુઃખ, સામર્થ્ય-અસામર્થ્ય અને જાણવું-ન જાણવું છે. વ્યક્તિમાં વ્યક્તિત્વ શું છે, તેને સારી રીતે જાણી લેવાથી વ્યક્તિત્વ નથી રહેતું; કેમકે પોતાનાંમાં પોતાનાંપણું સ્વીકાર કરવું વાસ્તવિકતાથી અપરિચિત થવું છે. જો પોતાનામાં પોતાનાંપણાની શોધ કરવામાં આવે, તો પોતાનાંપણું નહિ મળે; કારણ કે પોતાનાંમાં પોતાની જેવી કોઈ વસ્તુ છે નહિ, છતાં પણ અહં અને મમ ભાસિત થાય છે. જેનાથી દ્વંદ્વાત્મક સ્થિતિ પોષિત થાય છે. આ દૃષ્ટિએ શોધના અભાવમાં જ સાધક વાસ્તવિકતાથી વિમુખ થઈ જાય છે. સુખ, સામર્થ્ય અને જાણવામાં પારસ્પરિક એકતા છે અને દુઃખ, અસામર્થ્ય તેમજ ન જાણવામાં પારસ્પરિક એકતા છે. આ દૃષ્ટિએ જાણવું અને ન જાણવું કહો અથવા સામર્થ્ય અને અસામર્થ્ય કહો અથવા સુખ અને દુઃખ કહો, એ જ દ્વંદ્વ છે. એમાંથી કોઈ એક દ્વંદ્વના મટી જવાથી દરેક દ્વંદ્વો મટી જાય છે. સાધકે પોત-પોતાની રુચિ અનુસાર ચાહે સુખ-દુઃખનાં દ્વંદ્વનો અથવા જાણવા-ન જાણવાના દ્વંદ્વનો અથવા સામર્થ્ય-અસમર્થતાનાં દ્વંદ્વનો અંત કરી નાંખવો જોઈએ.

સુખમાં દુઃખનું દર્શન કરતાં જ દુઃખ મટી જાય છે. દુઃખ મટતાં જ આનંદની ગંગા લહેરાવા લાગે છે. સામર્થ્યમાં અસમર્થતાનું દર્શન કરતાં જ નિર્ભરતા આવે છે, જેનાં આવતાં જ અસમર્થતા મટી જાય છે. જાણવામાં ન જાણવાનું દર્શન કરતાં જ જિજ્ઞાસા જાગ્રત થાય છે, જે ન જાણવાનો અંત કરીને નિસ્સંદેહતા પ્રદાન કરે છે. નિસ્સંદેહતા, સામર્થ્ય અને આનંદમાં દ્વંદ્વ નથી, પરંતુ દ્વંદ્વાતીત વાસ્તવિક જીવન છે.

સુખમાં દુઃખનું દર્શન કરવાનો ઉપાય એ છે કે સાધકે સુખનાં આદિ અને અંતને જાણવા જોઈએ. એવું કોઈ સુખ છે નહિ, જેનાં આદિ અને

અંતમાં દુઃખ ન હોય. આદિ અને અંતનાં દુઃખને જ મધ્યનાં સુખમાં જોવું જોઈએ. સુખમાં દુઃખનું દર્શન કરતાં જ સુખની આસક્તિ મટી જશે, જેનાં મટતાં જ કામનાઓનો અંત થઈ જશે. કામના-રહિત થતાં જ નિસ્સંદેહતા, સામર્થ્ય અને આનંદ સાથે અભિન્નતા થઈ જશે. જાણવાના અભાવમાં જિજ્ઞાસા જાગ્રત નથી થતી, પરંતુ કંઈક ને કંઈક જાણવામાં જ જિજ્ઞાસા જાગ્રત થાય છે. જ્યારે સાધક અધૂરી જાણકારીમાં સંદેહ અર્થાત્ ન જાણવું જોવા લાગે છે, ત્યારે જિજ્ઞાસા જાગ્રત થાય છે, જે કામનાઓને ખાઈને નિસ્સંદેહતાથી અભિન્ન થઈ જાય છે. આ દૃષ્ટિએ જાણવા-ન જાણવાનો દ્વંદ્વ મટવાથી પણ વાસ્તવિકતાથી અભિન્નતા થઈ જાય છે. સામર્થ્યના અભાવમાં અસમર્થતાની પ્રતીતિ નથી થતી, પરંતુ સીમિત સામર્થ્યમાં જ અસમર્થતાનું દર્શન થાય છે. આથી, સામર્થ્યમાં અસમર્થતાનું દર્શન કરતાં જ અભિમાન ગળી જાય છે, જેનાં ગળતાં જ સર્વ સમર્થની નિર્ભરતા આવી જાય છે, જે અનંત સાથે અભિન્ન કરી દે છે.

સમસ્ત દોષોનું મૂળ એકમાત્ર પોતાની વસ્તુસ્થિતિથી અપરિચિત રહેવું અર્થાત્ પોતાનાથી પોતાને છૂપાવવો છે. પોતાનાથી પોતાને સાધક શા માટે છૂપાવે છે ? મિથ્યા અભિમાન-જનિત સુખની દાસતામાં આબદ્ધ થવાથી પોતાને છૂપાવવાનો સ્વભાવ બની જાય છે. એ સ્વભાવમાં આબદ્ધ થઈને સાધક ક્યારેક તો પોતાને સમજદાર, ક્યારેક નાસમજ, ક્યારેક સામર્થ્યવાન, ક્યારેક અસમર્થ, ક્યારેક સુખી અને ક્યારેક દુઃખી માનવા લાગે છે. પરંતુ કોઈ પણ માન્યતા પર દૃઢ નથી રહેતો અને જે જાણે છે, તે પણ નથી માનતો. જે કરી શકે છે, તેને ન કરવાથી કરવાનો રાગ નિવૃત્ત નથી થતો. કરવાનો રાગ નિવૃત્ત થયા વિના ન તો કરવાથી છૂટકારો જ મળે છે અને ન સાધક પોતે પોતાને સમર્પિત જ કરી શકે છે. આ કારણે ક્યારેક પુરુષાર્થી થવાનું વિચારે છે અને ક્યારેક પોતાને અસમર્થ માનીને સર્વ સમર્થનાં શરણાગત થવામાં વિશ્વાસ કરે છે. પ્રાકૃતિક નિયમ અનુસાર પોતાની અસમર્થતાનો પરિચય જ સર્વસમર્થની નિર્ભરતામાં હેતુ છે અને સામર્થ્યની અનુભૂતિમાં જ પુરુષાર્થની પ્રેરણા નિહિત છે; કેમકે પ્રાપ્ત સામર્થ્યના સદુપયોગનું જ નામ પુરુષાર્થ છે.

જો કે પુરુષાર્થ અને શરણાગતિનું પરિણામ એક છે. પરંતુ એ રહસ્ય ત્યારે ખુલે છે, જ્યારે સાધક એકનિષ્ઠ થઈ જાય. કાં તો પ્રાપ્ત સામર્થ્યને અનુરૂપ પુરુષાર્થી થઈ જાય અથવા અસમર્થતાથી પરિચિત થઈને સર્વ-સમર્થ પ્રત્યે સમર્પિત થઈ જાય. સમર્પણ અને પુરુષાર્થમાં વિરોધ નથી. પુરુષાર્થથી સાધક સીમિત બળનો સદુપયોગ કરીને તેના અભિમાનથી રહિત થઈ જાય છે, જેનાં થતાં જ શરણાગતિ સ્વતઃ આવી જાય છે અને શરણાગતનો અનંત બળ સાથે સંબંધ થઈ જાય છે. જેનાથી આવશ્યક પુરુષાર્થ સ્વતઃ થવા લાગે છે. જ્યાં સુધી દીનતા અને અભિમાનનો અભાવ નથી થઈ જતો, ત્યાં સુધી પુરુષાર્થ અથવા શરણાગતિ કોઈ-ને-કોઈની આવશ્યકતા બની જ રહે છે. પુરુષાર્થથી શરણાગતિ અને શરણાગતિથી પુરુષાર્થ સ્વતઃ થવા લાગે છે. અંતર કેવળ એટલું છે કે શરણાગતનાં પુરુષાર્થમાં કર્તૃત્વનું અભિમાન નથી રહેતું અને પુરુષાર્થની શરણાગતિમાં દીનતા નથી રહેતી, પરંતુ અભિન્નતા રહે છે.

નિરભિમાનતા અને અભિન્નતાનું સ્વરૂપ એક છે; કેમકે બન્નેયમાં જ ભેદનો નાશ થઈ જાય છે, કેમકે ભેદની ઉત્પત્તિ અભિમાન તથા ભિન્નતામાં જ રહેલી છે. મળેલી સીમિત યોગ્યતા, સામર્થ્ય તથા વસ્તુને પોતાની માની લેવાથી અભિમાનની ઉત્પત્તિ થાય છે અને વસ્તુ, અવસ્થા વગેરેના આધારે પોતાનાં અસ્તિત્વને સ્વીકાર કરવાથી ભિન્નતા ઉત્પન્ન થાય છે. અભિમાન તથા ભિન્નતાથી જ ચિત્ત અશુદ્ધ થાય છે. આથી ચિત્ત-શુદ્ધિ માટે આ બન્નેનો અંત કરવો અનિવાર્ય છે. અભિમાનનો અંત કરવા માટે પ્રાપ્ત વસ્તુ વગેરેની મમતાનો ત્યાગ કરવો પડશે; કારણ કે એવી કોઈ વસ્તુ છે જ નહિ, જેનું સમષ્ટિ શક્તિઓથી વિભાજન થઈ શકે. પછી કોઈ પણ વસ્તુને પોતાની માનવી, શું ઈમાનદારી છે ? અર્થાત્ ઘોર બેઈમાની છે. બેઈમાનીનો અંત થતાં જ અભિમાન સ્વતઃ ગળી જાય છે. હા, એ અવશ્ય છે કે કોઈ પણ વસ્તુને પોતાની ન માનવાથી પણ તેનો સદુપયોગ કરી શકાય છે, જેનાં કરવાથી વિદ્યમાન રાગની નિવૃત્તિ થઈ જાય છે. જે અનંત પાસેથી વસ્તુ પ્રાપ્ત થઈ છે, એ જ અનંત પાસેથી તેનો સદુપયોગ કરવાની યોગ્યતા અને સામર્થ્ય પણ મળ્યું છે. આ દૃષ્ટિએ પ્રાપ્તના

સદુપયોગમાં કોઈ કઠિનતા અર્થાત્ અસમર્થતા નથી. બસ, આ જ પુરુષાર્થ છે. આ દૃષ્ટિએ પુરુષાર્થના બે ભાગ થયા— પ્રાપ્ત વસ્તુ વગેરેને પોતાની ન માનવી અને તેનો સદુપયોગ કરવો. પોતાનું ન માનવાથી અભિમાન ગળી જાય છે અને સદુપયોગ કરવાથી વિદ્યમાન રાગ નિવૃત્ત થઈ જાય છે. વિદ્યમાન રાગની નિવૃત્તિમાં જ અનુરાગનો ઉદય રહેલો છે અને અભિમાનનાં ગળવામાં જ અભિન્નતા સ્વતઃ સિદ્ધ છે. અનુરાગ અને અભિન્નતા, આ બન્નેનું સ્વરૂપ એક છે; કેમકે અભિન્નતામાં અનુરાગ રહેલો છે અને અનુરાગથી ભિન્નતાનો નાશ થાય છે.

પ્રાપ્ત વસ્તુ વગેરેને પોતાની ન માનવી, એ સિદ્ધ કરે છે કે એ જેમની દેન છે, તેમનો વિશ્વાસ આવશ્યક છે. સમસ્ત સૃષ્ટિ પણ એક વસ્તુ જ છે, બીજું કંઈ નહિ. વસ્તુઓની ઉત્પત્તિ તથા વિનાશનાં મૂળમાં કોઈ ઉત્પત્તિ-વિનાશરહિત, અલૌકિક, સ્વતઃ સિદ્ધ તત્ત્વનું હોવું અનિવાર્ય છે. જો કે તેને ઈન્દ્રિય, બુદ્ધિ વગેરે દ્વારા ભલેને વિષય ન કર્યું હોય, પરંતુ તેનું હોવું સ્વતઃ સિદ્ધ છે, નહિ તો ઉત્પત્તિ-વિનાશ જ સિદ્ધ નહિ થાય. જેમને બુદ્ધિ વગેરેથી નથી જાણતા, તેમના પર જ વિશ્વાસ થઈ શકે છે. આથી વિકલ્પ-રહિત વિશ્વાસના આધારે જ્યારે સાધક ‘અહં’ અને ‘મમ’ને એ અનંતને અર્પણ કરી દે છે, ત્યારે પણ એ જ દિવ્ય જીવન પ્રાપ્ત થાય છે, જે પુરુષાર્થ-સાધ્ય છે.

અહંનાં સમર્પણથી ભેદનો નાશ થઈ જાય છે; કેમકે અહંભાવથી જ ભેદનો ભાસ થાય છે. મમનાં સમર્પણથી જ અનાસક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. અનાસક્તિ અનુરાગને અને અભેદતા અભિન્નતાને પ્રદાન કરવામાં સમર્થ છે. આ દૃષ્ટિએ શરણાગત સાધક પણ પુરુષાર્થીની જેમ અનુરાગ તથા અભિન્નતાથી સંપન્ન થઈ જાય છે. પુરુષાર્થી જો મળેલાનો સદુપયોગ કરીને સિદ્ધિ મેળવે છે તો શરણાગત એ દાતા સાથે નિત્ય સંબંધ સ્વીકાર કરીને સિદ્ધિ મેળવે છે. મળેલા સામર્થ્યના સદુપયોગથી પણ ચિત્ત શુદ્ધ થાય છે અને જેની પાસેથી મળ્યું છે, તેની સાથે નિત્ય સંબંધ સ્વીકાર કરવાથી પણ ચિત્ત શુદ્ધ થાય છે.

મળેલાની મમતા વ્યક્તિત્વના મોહને ઉત્પન્ન કરે છે અને તેનો ત્યાગ મોહનો અંત કરવામાં સમર્થ છે. વ્યક્તિત્વના મોહનો અંત થતાં જ દ્વંદ્વાત્મક સ્થિતિ મટી જાય છે, જેનાં મટવાથી ચિત્ત શુદ્ધ થઈ જાય છે. આ દૃષ્ટિએ ચિત્ત-શુદ્ધિ માટે એ અનિવાર્ય છે કે પ્રાપ્ત સામર્થ્યનો સદુપયોગ કરવામાં આવે, પરંતુ તેની સાથે મમતા ન કરવામાં આવે. એ નિયમ છે કે વસ્તુ વગેરેની મમતા ગળીને સ્વતઃ અનંતના નિત્ય સંબંધમાં વિલીન થઈ જાય છે. બસ, એ જ શરણાગતિ છે. પ્રાપ્તનો સદુપયોગ પુરુષાર્થ અને તેની મમતાનો ત્યાગ શરણાગતિ છે. આથી પુરુષાર્થ તથા શરણાગતિની એકતા દ્વારા ખૂબ જ સુગમતાપૂર્વક ચિત્ત શુદ્ધ થઈ શકે છે.

૨૫-૬-૫૬

૨૪. સુખ-દુઃખથી અતીતનાં જીવનની શોધ

મારા નિજ સ્વરૂપ પરમ પ્રિય,

બે અનુભૂતિઓનો સંઘર્ષ ચિત્તની અશુદ્ધિ છે; કારણ કે ચિત્ત પર ઈન્દ્રિયોનાં જ્ઞાનનો પ્રભાવ પણ અંકિત છે અને તેનાં વિરોધમાં બુદ્ધિનું જ્ઞાન પણ છે. ઈન્દ્રિયોનાં જ્ઞાનનો પ્રભાવ સંકલ્પ-પૂર્તિનાં સુખમાં આબદ્ધ કરે છે. સંકલ્પ-પૂર્તિનું દુઃખ ઈન્દ્રિયોનાં જ્ઞાનમાં સંદેહ ઉત્પન્ન કરે છે અથવા એમ કહો કે પરાધીનતાની અનુભૂતિ થાય છે. જો કે સંકલ્પ-પૂર્તિકાળમાં પણ પ્રાણી પરાધીન જ છે, પરંતુ સંકલ્પ-પૂર્તિનાં સુખની દાસતાને કારણે પરાધીનતામાં સ્વાધીનતાની જેમ સુખી થાય છે અને એ માની લે છે કે ‘હું તો સ્વાધીન છું, જે ચાહું છું, તેને કરી નાંખું છું.’ જો તેને એ પૂછવામાં આવે કે તમે જે કાંઈ કરે છો, તેની સાધન-સામગ્રી શું તમારી પોતાની જ છે ? શું તેના પર તમારો સ્થાયી અધિકાર છે ? શું એ સાધનોને તમે આધીન નથી ? જો આનું જ નામ સ્વાધીનતા છે, તો પરાધીનતા શું છે ? પરાધીનતામાં સ્વાધીનતા માની લેવી પરાધીનતામાં જીવન-બુદ્ધિ સ્વીકાર કરવી છે, જે વાસ્તવમાં પ્રમાદ છે. વસ્તુઓનો આશ્રય ધોર પરાધીનતા છે, પરંતુ પ્રાણી વસ્તુઓના અભાવમાં પોતાને પરાધીન માને છે. વસ્તુઓનો અભાવ જો કે પરાધીનતાની અનુભૂતિ કરાવવામાં હેતુ છે, પરંતુ પ્રાણી એ અભાવને પરાધીનતા માને છે. આ અનુભૂતિનો અનાદર છે.

અનુકૂળ વસ્તુઓની પ્રાપ્તિમાં સુખનો ભાસ વસ્તુઓની દાસતામાં આબદ્ધ કરે છે. વસ્તુઓમાં અનુકૂળતાનું દર્શન, શું વાસ્તવિકતા છે ? આ રહસ્યને જાણ્યા વગર જ પ્રાણી વસ્તુઓમાં અનુકૂળતા માને છે. જે વસ્તુઓની સ્થિતિ જ સિદ્ધ નથી થતી, એ વસ્તુઓમાં અનુકૂળતા સ્વીકાર કરવી અવિવેકસિદ્ધ છે, વાસ્તવિક નહિ. અવિવેકનો અંત થવાથી વસ્તુઓમાં અનુકૂળતાનું દર્શન નથી થતું અને પછી બે અનુભૂતિઓનું દ્વંદ્વ સ્વતઃ મટી જાય છે. પ્રાકૃતિક નિયમ અનુસાર પ્રતિકૂળતામાં પણ અનુકૂળતા છે અને અનુકૂળતામાં પણ પ્રતિકૂળતા છે. આ દૃષ્ટિએ અનુકૂળતા અને

પ્રતિકૂળતા બન્નેયનો જો સદુપયોગ કરવામાં આવે, તો પરિણામ એક જ થઈ શકે છે. પ્રાણી અનુકૂળતા અને પ્રતિકૂળતાનાં પરિણામ પર વિચાર નથી કરતો, એ કારણે તેને બન્નેમાં વિરોધ અથવા સંઘર્ષ પ્રતીત થાય છે. એવી કોઈ અનુકૂળતા છે જ નહિ, જેણે પ્રતિકૂળતાને જન્મ ન આપ્યો હોય અને ન એવી કોઈ પ્રતિકૂળતા જ છે, જેમાં પ્રાણીનું હિત ન હોય.

પ્રત્યેક પરિસ્થિતિ પ્રાકૃતિક ન્યાય છે. પ્રાકૃતિક ન્યાયમાં કોઈનાં અહિતની ભાવના નથી અને ન કોઈની સાથે રાગ તથા દ્વેષ છે. આ દૃષ્ટિએ પ્રાકૃતિક ન્યાય પ્રત્યે શ્રદ્ધા રાખવી અનિવાર્ય છે. તો પછી અનુકૂળતા તથા પ્રતિકૂળતામાં ભેદ માનવો અને તેનાં પરિણામમાં એકતા ન સ્વીકાર કરવી પોતાની જ ભૂલ હોઈ શકે છે બીજું કંઈ નહિ. અનુકૂળતા સ્વભાવથી પ્રિય છે અને પ્રતિકૂળતા સ્વભાવથી જ અપ્રિય છે, પરંતુ છતાં પણ અનુકૂળતા ચાલી જાય છે અને પ્રતિકૂળતા આવી જાય છે. જે આપોઆપ આવે છે, તેને હટાવવાનો પ્રયાસ અને જે આપોઆપ જાય છે, તેને બનાવી રાખવાની આશા શું ક્યારેય સફળ થઈ છે ? કદાપિ નહિ.

અનુકૂળતામાં પ્રિયતા કેમ ભાસે છે અને પ્રતિકૂળતામાં ભય કેમ પ્રતીત થાય છે ? કામનાઓની ઉત્પત્તિથી જે ક્ષોભ થાય છે, એ ક્ષોભની ક્ષણિક નિવૃત્તિ માટે અનુકૂળતામાં પ્રિયતા ભાસે છે. જો કે કામના-પૂર્તિ પછી પુનઃ કામનાઓની ઉત્પત્તિ થાય છે. એટલું જ નહિ, કામના-પૂર્તિમાં જેટલું સુખ ભાસે છે, તેનાથી કેટલુંય વધારે તેનાં પરિણામમાં દુઃખ આપોઆપ આવે છે. પરંતુ પ્રાણી અસાવધાનીને કારણે સુખનાં આદિ અને અંતનાં દુઃખ પર દૃષ્ટિ ન રાખીને ક્ષણિક સુખ પર જ દૃષ્ટિ રાખે છે. આ સુખ-લોલુપતાને કારણે જ અનુકૂળતામાં પ્રિયતા ભાસે છે. પ્રાકૃતિક નિયમ અનુસાર પ્રાણી જ્યારે કામના-પૂર્તિનાં સુખને કામના-નિવૃત્તિનું સાધન નથી માનતો, પરંતુ કામના-પૂર્તિને જ જીવન માને છે, ત્યારે એ સુખની દાસતાથી મુક્ત કરવા માટે પ્રતિકૂળતા આવે છે. આ દૃષ્ટિએ પ્રતિકૂળતામાં પ્રાણીનો વિકાસ નિહિત છે; કેમકે અનુકૂળતાના સદુપયોગથી જ્યારે પ્રાણી પોતાનું હિત નથી કરતો, ત્યારે પ્રતિકૂળતા દ્વારા પ્રાકૃતિક વિધાન એ હિતની તરફ અગ્રેસર કરે છે. પરંતુ અનુકૂળતાની આસક્તિ

પ્રતિકૂળતામાં ભય ઉત્પન્ન કરે છે. અનુકૂળતા અને પ્રતિકૂળતા તો પ્રાકૃતિક છે, પરંતુ અનુકૂળતાની આસક્તિ અને પ્રતિકૂળતાનો ભય ચિત્તની અશુદ્ધિ છે. જો સાધક અનુકૂળતા તથા પ્રતિકૂળતાનો સદુપયોગ કરવાનો પ્રયાસ કરે, તો ખૂબ જ સુગમતાપૂર્વક અનુકૂળતાની આસક્તિ અને પ્રતિકૂળતાનો ભય મટી શકે છે, જેનાં મટતાં જ બે અનુભૂતિઓનું દ્વંદ્વ સ્વતઃ મટી જાય છે અને ચિત્ત શુદ્ધ થઈ જાય છે.

ઈન્દ્રિય-જ્ઞાનના આધારે વસ્તુઓ સુખદ પ્રતીત થાય છે— આ પણ એક અનુભૂતિ છે અને બુદ્ધિનાં જ્ઞાનથી પ્રત્યેક વસ્તુમાં સતત પરિવર્તન તેમજ અદર્શન પ્રતીત થાય છે— આ પણ એક અનુભૂતિ છે. આ બન્ને અનુભૂતિઓમાં પરસ્પર વિરોધ પ્રતીત થાય છે, જેને કારણે પ્રાણીનાં જીવનમાં એક વિચિત્ર સંઘર્ષ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. બુદ્ધિનાં જ્ઞાનનો આદર સહજ ભાવથી થઈ નથી શકતો અને ઈન્દ્રિયોનાં જ્ઞાનનો પ્રભાવ ચિત્ત પર અંકિત રહે છે. એવી સ્થિતિમાં કામના-પૂર્તિનું પ્રલોભન અને કામના-નિવૃત્તિની લાલસા, બન્નેમાં જ પરસ્પર સંઘર્ષ થવા લાગે છે. દરેક કામનાઓ કોઈની પૂરી નથી થતી અને કોઈ પણ કામના પૂરી ન થાય, એ વાત પણ નથી; અર્થાત્ કેટલીક કામનાઓ અવશ્ય પૂરી થઈ જાય છે. જે કામનાઓ સ્વતઃ પૂરી જ નથી થઈ શકતી, તેને જમા રાખવી કાંઈ અર્થ નથી રાખતી અને જે કામનાઓ સ્વતઃ પૂરી થાય છે, તેને રાખવી પણ કાંઈ અર્થ નથી રાખતી. આથી કામના-અપૂર્તિ અને પૂર્તિમાં કામનાઓને મહત્વ આપવું નિરર્થક છે. જેને પૂરી થવું છે, તે પૂરી થઈ જ જશે અને જેને પૂરી નથી થવું, તે થઈ જ નથી શકતી. એવી દશામાં કામના-નિવૃત્તિમાં જ મહત્વ પ્રતીત થાય છે. કામના-પૂર્તિ પણ કામના-નિવૃત્તિનું જ સાધન છે અને કામના-અપૂર્તિમાં પણ કામના-નિવૃત્તિને જ પ્રધાનતા આપવી જોઈએ. કામના-નિવૃત્તિનું મહત્વ વધતાં જ કામના-પૂર્તિનું સુખ અને અપૂર્તિનું દુઃખ નિર્જીવ થઈ જાય છે, જેનાં થતાં જ ઈન્દ્રિયોનાં જ્ઞાનનો પ્રભાવ મટી જાય છે અને બુદ્ધિનાં જ્ઞાનનો આદર થવા લાગે છે, જે ચિત્તની શુદ્ધિમાં હેતુ છે.

કામના-પૂર્તિનું પ્રલોભન ક્યારેક-ક્યારેક એટલું વધી જાય છે કે પ્રાણી ન થવાવાળી વાતોને વિચારવા લાગે છે અર્થાત્ ઈચ્છાપૂર્તિનાં ચિંતનમાં

બંધાઈ જાય છે. તેનું પરિણામ એ થાય છે કે જે ઈચ્છાઓ પૂરી થઈ જ નથી શકતી, તેનું તો ચિંતન કરતો રહે છે અને જે ઈચ્છાઓ પૂરી થાય છે, તેમાં જીવન-બુદ્ધિ સ્વીકાર કરી લે છે. એટલું જ નહિ, જીવની શક્તિ સમાપ્ત થઈ જાય છે અને ઈચ્છાઓનો સમૂહ જેમનો તેમ સુરક્ષિત રહે છે. એ સમયે પ્રાણીની બહુ જ દીન-હીન દશા થઈ જાય છે. તે વસ્તુઓના વિયોગની વેદનામાં ફસાઈ જાય છે અને જે નથી ઈચ્છતો, એ જ દશ્ય તેની સામે આવે છે અથવા એમ કહો કે બિચારો પ્રાણી મિથ્યાચારી થઈ જાય છે. તે અનેક પ્રકારના ભય તથા અભાવોને અનુભવ કરી વ્યથિત થતો રહે છે. જો કે ઈચ્છાઓની ઉત્પત્તિની પૂર્વે પણ જીવન છે અને તેમાં કોઈ પ્રકારનો અભાવ નથી, પરંતુ એ જીવન તરફ પ્રાણી ધ્યાન નથી આપતો. પ્રાકૃતિક વિધાનનો વિરોધ કરીને ભયંકર સંઘર્ષમાં આબદ્ધ થઈ જાય છે. ઈચ્છા-પૂર્તિ-અપૂર્તિ પરિસ્થિતિ છે, જીવન નહિ. તેના સદુપયોગમાં પ્રાણીનું હિત છે. તેને જીવન માની લેવાથી તો ચિત્ત અશુદ્ધ જ થાય છે, જે અવનતિનું મૂળ છે.

પરિસ્થિતિના સદુપયોગથી સાધક પરિસ્થિતિઓથી અતીતનાં જીવનમાં પ્રવેશ કરી શકે છે. એ જીવનમાં કોઈ પ્રકારની વિષમતા, અભાવ, ભય કે જડતા નથી. એ જીવનની પ્રાપ્તિ પ્રત્યેક પરિસ્થિતિના સદુપયોગથી થઈ શકે છે. આ દૃષ્ટિએ પ્રત્યેક પરિસ્થિતિ સાધન માત્ર છે, સાધ્ય નહિ. સાધન-બુદ્ધિથી પ્રત્યેક પરિસ્થિતિ આદરણીય છે. આ દૃષ્ટિએ અનુકૂળતા અને પ્રતિકૂળતા બન્નેય સમાન છે. જે પ્રમાણે યાત્રી જમણા-ડાબા બન્નેય પગોથી ચાલીને પોતાનાં ગંતવ્ય સ્થળે પહોંચે છે, એ જ પ્રમાણે સાધક અનુકૂળ તથા પ્રતિકૂળ બન્નેય પરિસ્થિતિઓના સદુપયોગથી પોતાનાં અભીષ્ટ લક્ષ્ય સુધી પહોંચે છે.

પ્રાકૃતિક નિયમ અનુસાર ભોગ-સામગ્રી નિરંતર મટી રહી છે, અને ભોગવવાની શક્તિનો પણ હ્રાસ થઈ રહ્યો છે, પરંતુ ભોગની રુચિનો નાશ નથી થયો. એવી વસ્તુસ્થિતિમાં પ્રાણીને બહુ જ ગુંચવણ થાય છે. જો ભોગની રુચિનો પણ નાશ થઈ જાત, તો ભોગથી અતીત જે જીવન છે, તેની પ્રાપ્તિ થઈ જાત. ભોગથી અતીતનાં જીવનની તો લાલસા ન હોય,

અને ભોગ-યુક્ત જીવન સુરક્ષિત ન રહે, એવી દશામાં ન તો શાંતિ જ મળી શકે છે અને ન પ્રસન્નતા. સમસ્ત ઈચ્છાઓનાં મૂળમાં જો કે ચિર શાંતિ તેમજ અખંડ પ્રસન્નતા મેળવવાની લાલસા બીજ રૂપથી વિદ્યમાન છે, પરંતુ એ લાલસાને કામના-પૂર્તિનાં સુખ અને કામના-અપૂર્તિનાં દુઃખથી પ્રાણી દબાવી દે છે. સુખ-દુઃખ આપોઆપ આવવા-જવાવાળી વસ્તુઓ છે, તેમાં આબદ્ધ થવું ચિત્તને અશુદ્ધ કરવું છે. સુખમાં ઉદારતા અને દુઃખમાં ત્યાગ અપનાવી લેવાથી સુખ-દુઃખનું બંધન સ્વતઃ તૂટી જાય છે અને પછી સાધક સુખ-દુઃખથી અતીતનાં જીવનનો અધિકારી થઈ જાય છે.

ભોગની રુચિનો નાશ ભોગની વાસ્તવિકતા જાણી લેવાથી સ્વતઃ થઈ જાય છે. ભોગની વાસ્તવિકતાનું જ્ઞાન જે જ્ઞાનથી થાય છે, તે જ્ઞાન સાધકમાં વિદ્યમાન છે અને ભોગની રુચિ પણ તેમાં અંકિત છે. જ્યાં સુધી સાધક ભોગની રુચિને મહત્ત્વ આપે છે, ત્યાં સુધી તેની બુદ્ધિ મનને, મન ઈન્દ્રિયોને અને ઈન્દ્રિયો વિષયોને આધીન રહે છે અર્થાત્ તે ઉત્તરોત્તર ચેતનાથી જડતા તરફ ગતિશીલ થાય છે. પરંતુ જો સાધક વિદ્યમાન જ્ઞાનનાં પ્રકાશમાં ભોગની રુચિનો અંત કરી નાખે, તો ખૂબ જ સુગમતાપૂર્વક ઉત્તરોત્તર જડતાથી ચેતના તરફ અગ્રેસર થતો જાય છે અર્થાત્ વિષય ઈન્દ્રિયોમાં, ઈન્દ્રિયો મનમાં અને મન બુદ્ધિમાં વિલીન થઈ જાય છે, જેનાં થતાં જ ભોગ યોગમાં બદલાઈ જાય છે. ભોગ પરાધીનતા, જડતા વગેરેમાં આબદ્ધ કરે છે અને યોગ સ્વાધીનતા, સામર્થ્ય તથા ચિન્મયતા પ્રદાન કરે છે. આ દૃષ્ટિએ ભોગની અપેક્ષાએ યોગ બહુ જ મહત્ત્વની વસ્તુ છે. યોગની લાલસા ભોગની રુચિનો અંત કરવામાં સમર્થ છે, પરંતુ ભોગની રુચિ યોગની લાલસાને શિથિલ ભલેને બનાવી દે, મટાડી નથી શકતી. પ્રતિકૂળતા જીવનમાં કેવળ યોગની લાલસાને પ્રબળ બનાવવા માટે આવે છે. યોગની લાલસા ભોગની રુચિને ખાઈને યોગ સાથે અભિન્ન કરી દે છે, જેથી ચિત્ત શુદ્ધ થઈ જાય છે.

આપોઆપ આવેલા દુઃખનો પ્રભાવ કેટલો છે અને સુખની લોલુપતા કેટલી છે, એના પર ગંભીરતાથી વિચાર કરવો જોઈએ. જે દુઃખ આપોઆપ આવ્યું છે, એ દુઃખનું પણ જીવનમાં સ્થાન છે અને જે સુખ આપોઆપ

ચાલ્યું જાય છે, તેના પર પણ ધ્યાન દેવાનું છે. સુખના આદિ અને અંતમાં દુઃખ છે. જો એ દુઃખનો પ્રભાવ એટલો થઈ જાય કે સુખની લોલુપતા મટી જાય, તો ખૂબ જ સુગમતાપૂર્વક સુખ-દુઃખથી અતીતના જીવનમાં પ્રવેશ થઈ શકે છે. જો કે એ જીવનથી દેશ-કાળની દૂરતા નથી; કેમકે તે સુખ-દુઃખની જેમ આવતું-જતું નથી, પરંતુ સર્વત્ર, સર્વદા જેમનું તેમ છે. પરંતુ સુખ-દુઃખનાં આક્રમણથી આકાંત પ્રાણી તેને અપનાવી નથી શકતો. જો પ્રાણી ધીરજપૂર્વક, શાંત ચિત્તથી, દુઃખના ભયથી ભયભીત ન થાય, અને આપોઆપ જવાવાળા સુખની દાસતામાં આબદ્ધ ન રહે, તો તે સુખ-દુઃખથી અતીતનાં જીવનની શોધ કરી શકે છે. સુખ-દુઃખથી અતીતનાં જીવનની શોધ દુઃખના ભયથી અને સુખની દાસતાથી સદાને માટે મુક્ત કરી દે છે. સુખની આસક્તિ અને દુઃખના ભયે જ ચિત્તને અશુદ્ધ કરી દીધું છે.

ચિત્ત શુદ્ધ કરવા માટે એ અનિવાર્ય છે કે દુઃખનાં મહત્ત્વને અપનાવી લેવામાં આવે. એનાથી સુખની દાસતા સ્વતઃ મટી જશે, જેનાં મટતાં જ સુખ-દુઃખનો સદુપયોગ સ્વતઃ થવા લાગે છે અને પછી સુખ-દુઃખથી અતીતનાં જીવનની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે.

દુઃખનો ભય અને સુખની દાસતા, સુખ-દુઃખનો સદુપયોગ નથી થવા દેતા અને તેના વિના સુખ-દુઃખથી અતીતનાં જીવનની પ્રાપ્તિ નથી થઈ શકતી. આથી, દુઃખનો ભય તથા સુખની દાસતાનો અંત કરવો અનિવાર્ય છે. સુખથી અતીતનાં જીવનની જિજ્ઞાસા પણ સુખના રાગને ખાઈ લે છે અને સુખ-દુઃખથી અતીતનાં જીવનનો વિશ્વાસ પણ સુખ-દુઃખથી સંબંધ-વિચ્છેદ કરાવવામાં સમર્થ છે. ઉપર્યુક્ત ત્રણેય વાતોમાંથી જે સાધકને જે સુગમ હોય તેણે એ જ અપનાવી લેવું જોઈએ. કોઈ એકને પણ અપનાવી લેવાથી સફળતા થઈ શકે છે. દુઃખનું મહત્ત્વ અથવા સુખથી અતીતનાં જીવનની શોધ અથવા સુખ-દુઃખથી અતીતનાં જીવન પર વિશ્વાસ, ચિત્તની શુદ્ધિમાં સમર્થ છે.

૨૫. સંદેહની નિવૃત્તિ અને નિસ્સંદેહતાની પ્રાપ્તિ

મારા નિજ સ્વરૂપ પરમ પ્રિય,

સંદેહમાં નિસ્સંદેહતાનો આરોપ અને નિસ્સંદેહતામાં સંદેહની સ્થાપના કરવાથી જ ચિત્ત અશુદ્ધ થયું છે; કારણ કે ઇન્દ્રિયોનાં અલ્પ-જ્ઞાનને જ્ઞાન માની લેવું સંદેહમાં નિસ્સંદેહતાનો આરોપ છે. તેનું પરિણામ એ થાય છે કે પ્રાણીમાં વિષયોની રુચિ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે, જે તેને ભોગી બનાવી દે છે. ઇન્દ્રિયોનાં જ્ઞાનથી જે કાંઈ પ્રતીત થઈ રહ્યું છે, તેનાં પરિવર્તન અને અદર્શનનું જ્ઞાન પ્રાણીને છે. એમાં કોઈ પણ સાધકને સંદેહ નથી. દરેક સાધકો પોતાનાં શરીરનાં પરિવર્તનને અને વસ્તુ તેમજ વ્યક્તિના વિયોગને પણ જાણે છે. એ પણ જાણે છે કે જે વસ્તુ, અવસ્થા વગેરે પહેલાં હતી, તે હવે નથી અને જે અત્યારે છે, તે આગળ નહિ રહે. આ જાણકારીમાં સંદેહ નથી. પરંતુ તેમાં સંદેહની સ્થાપના કરી લીધી છે અર્થાત્ તેનો પ્રભાવ પોતાના પર નથી થવા દીધો. તેનું પરિણામ એ થયું કે વિષયોનો રાગ નિવૃત્ત ન થઈ શક્યો, જેથી ચિત્ત અશુદ્ધ થઈ ગયું. સંદેહમાં નિસ્સંદેહતાના આરોપથી તો વિષયોની રુચિ ઉત્પન્ન થઈ અને નિસ્સંદેહતામાં સંદેહની સ્થાપનાથી વિષયોમાં આસક્તિ થઈ ગઈ. આથી એ નિર્વિવાદ સિદ્ધ થઈ જાય છે કે સંદેહમાં નિસ્સંદેહતા અને નિસ્સંદેહતામાં સંદેહની સ્થાપનાથી જ ચિત્ત અશુદ્ધ થઈ ગયું છે.

સંદેહમાં નિસ્સંદેહતાનો આરોપ ક્યારે થયો અને શા માટે થયો ? ક્યારે થયો, તેની તો ખબર નથી, પરંતુ સંદેહમાં નિસ્સંદેહતાનો આરોપ મટાડી શકાય છે. એ નિયમ છે કે જે ચીજ મટાડી શકાય છે, તેની ઉત્પત્તિ સ્વીકાર કરવી જ પડે છે; કેમકે કોઈનો વિનાશ જ તેની ઉત્પત્તિને સિદ્ધ કરે છે. આથી જે જાણીએ છીએ તેને ન માનવાથી જ સંદેહમાં

નિસ્સંદેહતાનો આરોપ થયો છે. પ્રત્યેક સંયોગના વિયોગને, પ્રત્યેક વસ્તુનાં પરિવર્તન તથા અદર્શનને તેમજ વિષય-પ્રવૃત્તિનાં દુષ્પરિણામને આપણે જાણીએ છીએ, પરંતુ તેને માનતા નથી અર્થાત્ એ જાણકારીનો પ્રભાવ પોતાનાં પર નથી થવા દેતા. તેનું પરિણામ એ થાય છે કે સંદેહની વેદના ઉદિત નથી થતી, જિજ્ઞાસાની જાગૃતિ નથી થતી અને ભોગ-પ્રવૃત્તિમાં જ જીવન-બુદ્ધિ થઈ જાય છે, જે ચિત્તને અશુદ્ધ કરી દે છે.

જાણેલાને ન માનવાથી જ કર્તવ્યમાં અકર્તવ્ય અને યોગમાં ભોગ ઉત્પન્ન થઈ ગયો છે. જો કે કર્તવ્ય અને યોગ અકર્તવ્ય અને ભોગની અપેક્ષાએ સહજ અને સ્વાભાવિક છે, પરંતુ ચિત્તનાં અશુદ્ધ થઈ જવાથી તે કઠિન અને અસ્વાભાવિક જેવા પ્રતીત થાય છે. એ બધા જાણે છે કે નિર્બળ સબળ પાસે રક્ષાની આશા રાખે છે, આ માંગ સહજ અને સ્વાભાવિક છે, તેનું પૂરું થવું પણ સંભવ છે; કેમકે બળથી નિર્બળની સહાયતા થઈ શકે છે. પરંતુ પોતાનાથી નિર્બળની સેવા કરવામાં કઠિનતા પ્રતીત થાય છે. આ કઠિનતામાં ન તો ન જાણવાનો દોષ છે અને ન અસમર્થતાનો, કેવળ જાણેલાનો અનાદર છે અથવા જે કરી શકીએ છીએ, તેને ન કરવું છે. આ અકર્તવ્ય-કર્તવ્યના પ્રમાદથી ઉત્પન્ન થયું છે, તેનું અસ્તિત્વ વાસ્તવિક નથી. જેનું અસ્તિત્વ નથી, તેને આધીન થઈ જવું, શું અસ્વાભાવિકતા નથી ?

પોતાના પ્રત્યે વેર-ભાવ, પોતાનો અનાદર, પોતાની હાનિ અને પોતાના પ્રત્યે સ્નેહનો અભાવ કોઈ પ્રાણીને અભીષ્ટ નથી. જે પોતાને અભીષ્ટ નથી, એ જ બીજાઓ પ્રત્યે કરી નાખવું, શું અકર્તવ્ય નથી ? અર્થાત્ અકર્તવ્ય છે. અકર્તવ્યમાં પ્રવૃત્તિ અસમર્થતાથી અથવા ન જાણવાથી નથી થતી, પરંતુ સામર્થ્યના દુરુપયોગ તેમજ જાણેલાને ન માનવાથી થાય છે. જે અસમર્થ અને અનભિજ્ઞ છે, તેનાં જીવનમાં કર્તવ્ય-અકર્તવ્યનો પ્રશ્ન જ ઉત્પન્ન નથી થતો. જે સમર્થ અને વિજ્ઞ છે, તેનાં જ જીવનમાં કર્તવ્યનો પ્રશ્ન છે. કર્તવ્યનો પ્રશ્ન એટલા જ અંશમાં છે, જેટલા અંશમાં તે જાણે છે અને કરી શકે છે. અર્થાત્ પ્રાપ્ત સામર્થ્ય,

યોગ્યતા અને વસ્તુને અનુરૂપ જ કર્તવ્ય-પાલન થઈ શકે છે. આ દૃષ્ટિએ કર્તવ્ય-પાલનમાં પ્રાણી સર્વદા સ્વાધીન છે. જેનાં પાલનમાં સ્વાધીનતા છે, તેમાં પરાધીનતા માની લેવી અસાવધાની સિવાય બીજું કાંઈ નથી. અસાવધાની વર્તમાનમાં મટાડી શકાય છે. તેનાં માટે ભવિષ્યની આશા કરવી અથવા હાર સ્વીકાર કરવી સર્વથા ત્યાજ્ય છે. જેની પ્રાપ્તિ કર્મ-સાપેક્ષ છે, તેના માટે ભવિષ્યની આશા કરી શકાય છે; કેમકે તેનાં ફળમાં કર્તા સ્વાધીન નથી, પરંતુ **કર્મનું ફળ પ્રાકૃતિક વિધાનને આધીન છે અને કર્મ-સામગ્રી પણ પ્રાકૃતિક છે, વ્યક્તિગત નહિ.** આ દૃષ્ટિએ કર્તવ્ય-પાલનમાં ફળની આશા ન કરવી જોઈએ, પરંતુ કર્તવ્ય માટે જ કર્તવ્ય-પાલન અભીષ્ટ છે. **કર્તવ્ય-પાલનથી બીજાઓના અધિકારોની રક્ષા થાય છે અને કર્તામાંથી વિદ્યમાન રાગ નિવૃત્ત થાય છે.** આ જ કર્તવ્યનું વાસ્તવિક ફળ છે. આ ફળ પ્રત્યેક કર્તવ્યનિષ્ઠને સ્વતઃ પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ જે કર્તવ્યનિષ્ઠ કર્તવ્યના બદલામાં વિષય-ભોગની આશા કરે છે, એ કર્તવ્ય પણ અકર્તવ્યની શ્રેણીમાં જ આવી જાય છે. અકર્તવ્યથી પોતાની અને બીજાઓની ક્ષતિ જ થાય છે, કોઈનું હિત નથી થતું. આ દૃષ્ટિએ સાધકનાં જીવનમાં અકર્તવ્યનું કોઈ સ્થાન જ નથી. જેનું જીવનમાં કોઈ સ્થાન જ નથી, તેનો ત્યાગ વર્તમાનમાં થઈ શકે છે. આ નિયમ છે કે અકર્તવ્યના ત્યાગમાં કર્તવ્ય-પાલન નિહિત છે અથવા એમ કહો કે અકર્તવ્યનો ત્યાગ જ કર્તવ્ય-પાલનની ભૂમિ છે.

કર્તવ્ય-પાલન ભોગથી યોગ તરફ અગ્રેસર કરે છે અને અકર્તવ્ય યોગથી વિમુખ કરીને ભોગમાં આબદ્ધ કરે છે. યોગ ભોગની અપેક્ષાએ સહજ તથા સ્વાભાવિક છે અને શ્રમરહિત છે; કારણ કે પ્રત્યેક ભોગ-પ્રવૃત્તિની પૂર્વે યોગ છે અને ભોગ-પ્રવૃત્તિના અંતમાં પણ યોગ છે અર્થાત્ ભોગના આદિ અને અંતમાં યોગ છે. પરંતુ સાધક ભોગાસક્તિને કારણે ભોગ-પ્રવૃત્તિના અંતમાં પણ ભોગનું જ ચિંતન કરતો રહે છે, જેથી તેને આપોઆપ આવવાવાળા યોગમાં પ્રીતિ નથી થતી અથવા એમ કહો કે શ્રમરહિત યોગમાં નિષ્ઠા નથી રહેતી. ભોગનો આરંભકાળ ભલેને સુખદ પ્રતીત થાય, પરંતુ પરિણામમાં તો શક્તિહીનતા, જડતા, પરાધીનતા વગેરેમાં જ પ્રાણી આબદ્ધ

થઈ જાય છે. એટલું જ નહિ, ભોક્તા સર્વદા ભોગ-સામગ્રીને આધીન રહે છે અને ભોગ-સામગ્રી સદૈવ બદલાતી રહે છે, તેમાં સ્થિરતા નથી અને ભોગવવાની શક્તિનો પણ દ્વાસ થતો રહે છે અથવા એમ કહો કે ભોગવવાની શક્તિનો દ્વાસ અને ભોગ્ય વસ્તુઓનો વિનાશ પણ સ્વાભાવિક છે. આ સ્વાભાવિકતાનો આદર કરવાથી ભોગની રુચિ નષ્ટ થઈ જાય છે. ભોગની રુચિનો નાશ થતાં જ પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિના અંતમાં સ્વતઃ યોગ પ્રાપ્ત થાય છે. એ પ્રાપ્ત યોગમાં જેમ-જેમ નિષ્ઠા પરિપક્વ થતી જાય છે, તેમ-તેમ શક્તિહીનતા, જડતા, પરાધીનતા વગેરે દરેક દોષો સ્વતઃ મટતા જાય છે; કેમકે યોગ શાંતિ, સામર્થ્ય, સ્વાધીનતા તેમજ ચિન્મયતાનો પ્રતીક છે. ભોગ શ્રમ-સાધ્ય અને યોગ શ્રમ-રહિત છે. ભોગમાં પરાધીનતા અને યોગમાં સ્વાધીનતા છે. ભોગ ચેતનાથી જડતા તરફ અને યોગ જડતાથી ચેતના તરફ અગ્રેસર કરે છે. ભોગથી પ્રાપ્ત સામર્થ્યનો દ્વાસ અને યોગથી આવશ્યક સામર્થ્યનો સંચય સ્વતઃ થાય છે. પરંતુ ચિત્તની અશુદ્ધિને કારણે ભોગની રુચિ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે, જે સાધકને યોગનિષ્ઠ નથી થવા દેતી. જો સંદેહમાં નિસ્સંદેહતા અને નિસ્સંદેહતામાં સંદેહની સ્થાપના ન કરવામાં આવે, તો બહુ જ સુગમતાપૂર્વક અકર્તવ્ય કર્તવ્યમાં અને ભોગ યોગમાં બદલાઈ જાય છે.

ચિત્તની અશુદ્ધિથી જ પ્રાણી કર્તવ્ય-વિજ્ઞાન તથા યોગ-વિજ્ઞાનથી વિમુખ થયો છે અને અકર્તવ્ય તથા ભોગમાં આબદ્ધ થઈ ગયો છે. અકર્તવ્ય અને ભોગમાં આબદ્ધ થવાથી પ્રાણી પ્રમાદી અને હિંસક બની ગયો છે. પ્રમાદી થવાથી સાધક પોતાને દેહ માનવા લાગે છે, જેથી ઈન્દ્રિયજન્ય સ્વભાવ સાથે તદ્દરૂપતા થઈ જાય છે. તેનું પરિણામ એ થાય છે કે સાધક ઈન્દ્રિયોના અલ્પ તથા અધૂરા જ્ઞાનને જ જ્ઞાન માની લે છે અને વિષયોમાં આસક્ત થઈને દરેક પ્રકારે દીન-હીન થઈ જાય છે. હિંસક થઈ જવાથી સ્વાર્થ-ભાવ એટલો વધી જાય છે કે બીજાઓની હાનિમાં પોતાનો લાભ, બીજાઓનાં દુઃખમાં પોતાનું સુખ, બીજાઓના દ્વાસમાં પોતાનો વિકાસ, બીજાઓનાં વિનાશમાં પોતાની રક્ષા અને બીજાઓનાં અહિતમાં પોતાનું હિત માનવા લાગે છે, જે વાસ્તવિકતાથી સર્વથા વિપરીત છે. આ દૃષ્ટિએ અનર્થોનું કારણ એકમાત્ર અકર્તવ્ય તથા ભોગમાં આબદ્ધ થવું છે.

કર્તવ્ય-વિજ્ઞાન પ્રાણીની સ્વાભાવિક આવશ્યકતા છે; કેમકે પોતાના પ્રત્યે કોઈને પણ અકર્તવ્ય અપેક્ષિત નથી. કર્તવ્ય પ્રાકૃતિક વિધાન છે. વિધાનનો અનાદર પોતાની ભૂલ છે. ભૂલને ભૂલ ગણીને તેનો ત્યાગ કરવો અનિવાર્ય છે. ભૂલ ન જાણવામાં નથી, પરંતુ જાણેલાને ન માનવામાં છે. જાણેલાને ન માનવું પ્રાકૃતિક દોષ નથી, પરંતુ વ્યક્તિનો પોતાનો જ બનાવેલો દોષ છે. પોતાના બનાવેલા દોષને મટાડવાનું દાયિત્વ પણ પોતાના જ ઉપર છે. આ દૃષ્ટિએ કર્તવ્ય-વિજ્ઞાનને ન અપનાવવું કોઈ બીજાની ભૂલ નથી. ભૂલ કેટલીય જૂની કેમ ન હોય, ભૂલને ભૂલ જાણી લેવાથી તે સદાને માટે મટી જાય છે. આ નિયમ છે કે ભૂલ-કાળમાં પણ વસ્તુસ્થિતિ જેમ-ની-તેમ રહે છે. પરંતુ ભૂલ વાસ્તવિકતાનો પરિચય નથી થવા દેતી. આ કારણે સાધક વાસ્તવિકતાને પોતાનાં જીવનથી ભિન્ન માનવા લાગે છે. પરંતુ વાસ્તવિકતા તો જીવન સાથે અભિન્ન છે. જેનાથી ભિન્નતા નથી, તેની પ્રાપ્તિ શ્રમરહિત અને સ્વતઃ સિદ્ધ છે. આ દૃષ્ટિએ કર્તવ્ય-વિજ્ઞાન અને જીવનમાં એકતા છે. જે કર્તવ્ય-વિજ્ઞાન સાથે અભિન્નતા છે, ચિત્તની અશુદ્ધિને કારણે તે જીવનથી અલગ પ્રતીત થઈ રહ્યું છે અને જે અકર્તવ્યનું કોઈ અસ્તિત્વ જ નથી તે જીવન સાથે તદ્દરૂપ થઈ ગયું છે. અકર્તવ્ય તેની જ સત્તાથી તેના પર શાસન કરે છે, જે તેને અપનાવે છે. કર્તવ્ય-વિજ્ઞાનનું મહત્ત્વ તથા સ્વરૂપ સ્પષ્ટ થઈ જવાથી અકર્તવ્ય સદાને માટે સ્વતઃ મટી જાય છે. આથી કર્તવ્ય-વિજ્ઞાન, જે સ્વાભાવિક આવશ્યકતા છે, તેને શીઘ્રાતિશીઘ્ર અપનાવી લેવું અનિવાર્ય છે.

કર્તવ્યને અપનાવી લેવાથી વિદ્યમાન રાગની નિવૃત્તિ થશે, જેનાં થતાં પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિનાં અંતમાં સ્વભાવથી આવવાવાળી નિવૃત્તિમાં દૃઢતા આવશે, જેથી જિજ્ઞાસા સબળ તથા સ્થાયી થઈ જશે. જિજ્ઞાસાની પૂર્ણતા કામનાઓનો નાશ કરવામાં સમર્થ છે. કામનાઓનો અંત થતાં જ યોગનો ઉદય થશે. યોગ અનંતની એ વિભૂતિ છે જે શાંતિ, સામર્થ્ય, સ્વાધીનતા, ચિન્મયતા, અમરત્વ વગેરે દિવ્ય જીવન સાથે અભિન્ન કરી દે છે. યોગની પ્રાપ્તિમાં પ્રત્યેક સાધક સર્વદા સ્વાધીન છે. કર્તવ્ય-પાલન જો વિદ્યમાન રાગનો અંત કરવામાં સમર્થ છે, તો યોગ નવીન રાગને ઉત્પન્ન નહિ થવા

દે. વિદ્યમાન રાગ નિવૃત્ત થઈ જાય અને નવીન રાગની ઉત્પત્તિ ન થાય— આ જ ચિત્તની શુદ્ધિ છે, જે કર્તવ્ય-વિજ્ઞાન તથા યોગ-વિજ્ઞાનને અપનાવી લેવાથી સ્વતઃ પ્રાપ્ત થાય છે. આ દૃષ્ટિએ અકર્તવ્ય અને ભોગની રુચિનો નાશ કરવો અનિવાર્ય છે. ભોગાસક્તિથી જ અકર્તવ્યનો જન્મ થાય છે. ઈન્દ્રિય-જ્ઞાનમાં સંદેહ ન થવાથી ભોગાસક્તિ દઢ થાય છે અને તેમાં સંદેહ થવાથી જિજ્ઞાસા જાગ્રત થાય છે, જે ભોગાસક્તિના નાશમાં સમર્થ છે. આ દૃષ્ટિએ જિજ્ઞાસાની જાગૃતિથી ચિત્ત શુદ્ધ થઈ શકે છે. પરંતુ સાધક જ્યાં સુધી ઈન્દ્રિય-જ્ઞાનના પ્રભાવનો અંત નથી કરી દેતો, ત્યાં સુધી ન તો જિજ્ઞાસાની પૂર્તિ થાય છે અને ન ચિત્તની શુદ્ધિ જ સંભવ છે. ઈન્દ્રિય-જ્ઞાનનો ઉપયોગ કર્તવ્ય-પાલનમાં થઈ શકે છે, પરંતુ તેની સત્યતા અંકિત ન થાય. કર્તવ્યનું જ્ઞાન પણ એ જ જ્ઞાનમાં વિદ્યમાન છે, જેનાથી ઈન્દ્રિયોનાં જ્ઞાનમાં સંદેહ થાય છે. એ જ્ઞાન અનંત તરફથી પ્રત્યેક સાધકને પ્રાપ્ત છે. એ પ્રાપ્ત-જ્ઞાનનો આદર કરવો અને એનાં જ પ્રકાશમાં ઈન્દ્રિયોનાં જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરવો ચિત્ત-શુદ્ધિ માટે આવશ્યક છે. ઈન્દ્રિયોનાં જ્ઞાનમાં સંદેહની ઉત્પત્તિ જ વાસ્તવિક નિસ્સંદેહતા તરફ અગ્રેસર કરે છે. વાસ્તવિક નિસ્સંદેહતામાં જીવન છે. તેમાં સંદેહ કરવો અને ઈન્દ્રિય-જ્ઞાનમાં સંદેહ ન કરવો, આ અસાવધાનીથી જ ચિત્ત અશુદ્ધ થઈ ગયું છે. જો કે નિસ્સંદેહતા સામર્થ્ય, શાંતિ, અમરત્વ, સ્વાધીનતા, ચિન્મયતા વગેરેની જેમ સ્વાભાવિક છે, પરંતુ સાધક ઈન્દ્રિયોનાં જ્ઞાનને જ જ્ઞાન માનીને સ્વાભાવિક માંગમાં શિથિલતા ઉત્પન્ન કરી લે છે, જેથી ચિત્ત અશુદ્ધ થઈ જાય છે. એટલું જ નહિ, સ્વાભાવિક માંગની શિથિલતાથી જ કામનો જન્મ થાય છે અને કામની ઉત્પત્તિથી જ ઈન્દ્રિયોનાં જ્ઞાનમાં સત્યતા ભાસે છે, જે ચિત્તને અશુદ્ધ કરી દે છે. આ દૃષ્ટિએ ઈન્દ્રિય-જ્ઞાનની સત્યતા અને કામની ઉત્પત્તિ બન્ને અન્યોન્યાશ્રિત છે. આ બન્નેમાંથી કોઈ એકનો અંત થવાથી બન્નેનો અંત થઈ જાય છે. કામ સમસ્ત કામનાઓની ભૂમિ છે અને કામનાઓની ઉત્પત્તિ ઈન્દ્રિયો અને તેનાં વિષયો સાથે સંબંધ જોડે છે. જિજ્ઞાસાની જાગ્રતિ ઈન્દ્રિયો અને વિષયોનાં સંબંધને તોડે છે, જેનાં તૂટતાં જ ઈન્દ્રિયો મનમાં અને મન નિર્વિકલ્પ થઈને બુદ્ધિમાં વિલીન થઈ જાય

છે તથા બુદ્ધિ સમ થઈ જાય છે. બસ, આ જ યોગ છે. યોગ લાલસા-માત્રથી સિદ્ધ થઈ શકે છે, તેના માટે કોઈ અપ્રાપ્ત વસ્તુ કે વ્યક્તિ કે પરિસ્થિતિની આવશ્યકતા નથી; કેમકે યોગનાં સાધનમાં કોઈ પ્રકારનો શ્રમ નથી, પરંતુ યોગની સિદ્ધિ વિશ્રામમાં જ નિહિત છે. વાસ્તવિક વિશ્રામની ઉપલબ્ધિ કામના-નિવૃત્તિ તથા જિજ્ઞાસાની પૂર્તિથી જ સંભવ છે. આથી ચિત્ત-શુદ્ધિ માટે સાધકે સાવધાનીપૂર્વક વાસ્તવિક નિસ્સંદેહતા પ્રાપ્ત કરવા માટે તત્પર રહેવું જોઈએ.

૨૭-૫-૫૬

૨૬. અસંભવનો ત્યાગ તથા સંભવની પ્રાપ્તિ

મારા નિજ સ્વરૂપ પરમ પ્રિય,

જે સંભવ છે, તેમાં પ્રવૃત્તિ ન થાય અથવા તેની લાલસા તથા જિજ્ઞાસા ન થાય અને જે અસંભવ છે, તેનું ચિંતન થાય— આ જ ચિત્તની અશુદ્ધિ છે. પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિનો સદુપયોગ, સત્યની શોધ, પ્રિય-લાલસા સંભવ છે અને વસ્તુ-વ્યક્તિ વગેરે સાથે નિત્ય યોગ અસંભવ છે; કેમકે પ્રત્યેક વસ્તુ સ્વભાવથી જ પરિવર્તનશીલ છે અને પ્રત્યેક સંયોગ વિયોગમાં બદલાય જ છે. કોઈના પણ દરેક સંકલ્પો પૂરા નથી થતા. પરંતુ જે સંકલ્પો પૂરા નથી થઈ શકતા, તેનો ત્યાગ સંભવ છે અને સંકલ્પ-પૂર્તિનાં સુખની દાસતાથી સાધક મુક્ત પણ થઈ શકે છે. જે થઈ શકે છે, તેને કરી નાખવાથી, જે મળવું જોઈએ, તે મળી જાય છે. આથી જે અસંભવ છે, તેનો ત્યાગ કરીને, જે સંભવ છે, તેને પૂરું કરવાથી ચિત્ત સ્વતઃ શુદ્ધ થઈ જશે.

અનાવશ્યક સંકલ્પોના ત્યાગથી આવશ્યક સંકલ્પો સુગમતાપૂર્વક પૂરા થઈ શકે છે. પરંતુ સંકલ્પ-પૂર્તિનાં સુખમાં આબદ્ધ થવાથી અનાવશ્યક સંકલ્પો ઉત્પન્ન થવા લાગે છે. તેનું પરિણામ એ થાય છે કે પ્રાણી સંકલ્પ-પૂર્તિ-અપૂર્તિનાં સુખ-દુઃખમાં આબદ્ધ થઈ જાય છે, જેથી ચિત્ત અશુદ્ધ થઈ જાય છે. અનાવશ્યક અને અશુદ્ધ સંકલ્પોના ત્યાગની સાર્થકતા ત્યારે સિદ્ધ થાય છે, જ્યારે સાધક શુદ્ધ સંકલ્પ-પૂર્તિનાં સુખમાં આબદ્ધ ન થાય; કેમકે સંકલ્પ-પૂર્તિનું સુખ નવીન સંકલ્પોનું જન્મદાતા છે. એટલું જ નહિ, સુખ-ભોગની રુચિથી જ અશુદ્ધ સંકલ્પો ઉત્પન્ન થાય છે; કારણ કે, સુખનો ભોગ દેહાભિમાનને પુષ્ટ કરે છે. એ નિયમ છે કે દેહાભિમાનમાં આબદ્ધ પ્રાણી ચાહ-રહિત થઈ જ નથી શકતો. અચાહ થયા વિના અશુદ્ધ સંકલ્પોનો ત્યાગ સંભવ નથી અને અશુદ્ધ-સંકલ્પોનો ત્યાગ કર્યા વિના શુદ્ધ સંકલ્પોની ઉત્પત્તિ તેમજ પૂર્તિ સંભવ નથી. જો કે આવશ્યક સંકલ્પોની પૂર્તિ અને

અનાવશ્યક સંકલ્પોની નિવૃત્તિ રાગ-રહિત થવાનો ઉપાય છે, પરંતુ સાધક અસાવધાનીને કારણે સંકલ્પ-પૂર્તિનાં સુખમાં આબદ્ધ થઈને વિદ્યમાન રાગની નિવૃત્તિની તો કોણ કહે, નવીન રાગ ઉત્પન્ન કરી લે છે. પ્રાકૃતિક નિયમ અનુસાર સંકલ્પ-પૂર્તિ વિદ્યમાન રાગની નિવૃત્તિનું સાધન છે અને સંકલ્પ-અપૂર્તિ સંકલ્પ-પૂર્તિની દાસતાથી મુક્ત કરવામાં અપેક્ષિત છે. આ દૃષ્ટિએ સંકલ્પ-પૂર્તિ-અપૂર્તિ બન્નેમાં જ સાધકનું હિત છે. પરંતુ જે વ્યક્તિ સંકલ્પ-પૂર્તિને મહત્ત્વ આપે છે અને સંકલ્પ-અપૂર્તિને અનાવશ્યક તથા નિરર્થક માને છે, તે સંકલ્પ-અપૂર્તિનો ભય તથા સંકલ્પ-પૂર્તિની દાસતામાં આબદ્ધ થઈ, ચિત્તને અશુદ્ધ કરી લે છે.

સંકલ્પ-અપૂર્તિમાં દુઃખ, પૂર્તિમાં સુખ અને નિવૃત્તિમાં શાંતિ સ્વતઃ સિદ્ધ છે અથવા એમ કહો કે સંકલ્પ-અપૂર્તિમાં અભાવની અનુભૂતિ અને પૂર્તિમાં વસ્તુ-વ્યક્તિ વગેરેની દાસતા તેમજ નિવૃત્તિમાં સ્વાધીનતા પ્રાપ્ત થાય છે. સંકલ્પ-પૂર્તિ-અપૂર્તિનાં પરિણામમાં કોઈ ભેદ નથી. અંતર કેવળ એટલું છે કે સંકલ્પ-અપૂર્તિ-કાળમાં વસ્તુ-વ્યક્તિ વગેરેના સ્વભાવમાં પરાધીનતા અને સંકલ્પ-પૂર્તિમાં વસ્તુ-વ્યક્તિ વગેરેની ઉપલબ્ધિમાં પરાધીનતાની અનુભૂતિ થાય છે અર્થાત્ સંકલ્પની પૂર્તિ-અપૂર્તિમાં પ્રાણી પરાધીન જ રહે છે, જે કોઈને સ્વભાવથી પ્રિય નથી. જ્યારે સંકલ્પ-પૂર્તિ-અપૂર્તિનાં પરિણામમાં સમાનતા છે, તો પછી સંકલ્પ-પૂર્તિને મહત્ત્વ આપવું અને સંકલ્પ-અપૂર્તિથી ભયભીત થવું કોઈ અર્થ નથી રાખતું. સંકલ્પ-પૂર્તિનું મહત્ત્વ મટતાં જ સંકલ્પ-અપૂર્તિનો ભય સ્વતઃ મટી જાય છે, જેથી સંકલ્પ-નિવૃત્તિ આપોઆપ આવી જાય છે. જો સાધક સંકલ્પ-નિવૃત્તિની શાંતિમાં રમણ ન કરે, તો ચિત્ત-શુદ્ધ થઈ જાય છે.

પ્રત્યેક ચાહની પૂર્તિમાં શ્રમ તથા પરાધીનતા છે અને ચાહરહિત થવામાં ન તો પરિશ્રમ જ છે અને ન પરાધીનતા, પરંતુ સ્વાધીનતા તેમજ વિશ્રામ છે. બહુ જ આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે છતાં પણ પ્રાણી ચાહ-પૂર્તિ માટે જેટલો લાલાયિત રહે છે એટલો ચાહ-નિવૃત્તિ માટે નહિ. જો કે ચાહ-રહિત થવું આવશ્યક ચાહની પૂર્તિમાં બાધક નથી અને ચાહ-યુક્ત રહેવાથી જ ચાહ પૂરી થઈ જશે, એ કોઈ નિયમ નથી. છતાં પણ સાધક

ચાહ-રહિત નથી થઈ શકતો, આ ખૂબ જ જટિલ સમસ્યા છે. અચાહ થવામાં કોઈ પરાધીનતા તથા શ્રમ નથી, પરંતુ ચાહ-રહિત થવા માટે પ્રાપ્ત વસ્તુ-વ્યક્તિ વગેરેથી સંબંધ તોડવો પડશે. વસ્તુઓનો સદુપયોગ તથા વ્યક્તિઓની સેવા ભલેને વિધિવત્ કરવામાં આવે, પરંતુ તેની મમતાનો અંત કરવો અનિવાર્ય છે. અપ્રાપ્ત વસ્તુ-વ્યક્તિ વગેરેનાં ચિંતનને પણ મટાડવું પડશે. મમતા-માત્રથી જ વસ્તુ-વ્યક્તિ સુરક્ષિત નથી રહી શકતાં, અને ન ચિંતન-માત્રથી કોઈ વસ્તુ-વ્યક્તિ વગેરેની પ્રાપ્તિ જ સંભવ છે. મમતા અને ચિંતનથી કેવળ વસ્તુ-વ્યક્તિ વગેરેમાં આસક્તિ જ થઈ શકે છે, બીજું કાંઈ નહિ. વસ્તુ વગેરેની પ્રાપ્તિ કર્મ-સાપેક્ષ છે. જેની પ્રાપ્તિ કર્મ-સાપેક્ષ છે, તેનું ચિંતન કરવું ભૂલ છે. જો સાધક પ્રાપ્ત વસ્તુ વગેરે સાથે મમતા અને અપ્રાપ્ત વસ્તુ વગેરેનું ચિંતન ન કરે, તો ખૂબ જ સુગમતાપૂર્વક ચિત્ત શુદ્ધ થઈ શકે છે. પરંતુ એ ત્યારે સંભવ થશે, જ્યારે સાધક જીવનમાં જ મૃત્યુનો અનુભવ કરી લે; કેમકે મૃત્યુ અને ત્યાગનો સ્વભાવ એક છે, પરિણામમાં જ ભેદ છે. મૃત્યુનું પરિણામ જન્મ છે અને ત્યાગનું પરિણામ અમરત્વ છે. એટલું જ નહિ, મૃત્યુ અનિચ્છાપૂર્વક આવે છે અને ત્યાગ સ્વેચ્છાપૂર્વક કરવામાં આવે છે. જો કે મૃત્યુ અને ત્યાગ બન્નેમાં જ વસ્તુ-વ્યક્તિ વગેરેનો વિયોગ છે. પરંતુ અંતર એ છે મૃત્યુથી સંબંધ તો બનેલો રહે છે, પરંતુ વસ્તુ નષ્ટ થઈ જાય છે, અને ત્યાગથી વસ્તુ તો બનેલી રહે છે, પરંતુ તેની સાથે સંબંધ નથી રહેતો. વસ્તુ-વ્યક્તિ વગેરેનો સંબંધ જ ચિત્તને અશુદ્ધ કરે છે; કેમકે તેનાથી લોભ, મોહ વગેરે અનેક દોષો ઉત્પન્ન થઈ જાય છે.

મૃત્યુ તો વસ્તુનો નાશ કરે છે અને ત્યાગ વસ્તુનાં સંબંધનો નાશ કરે છે. વસ્તુ ન રહે અને સંબંધ બન્યો રહે, તથા વસ્તુ રહે અને સંબંધ ન રહે, એ બન્નેના પરિણામમાં મોટો ભેદ છે. સંબંધ બન્યો રહે અને વસ્તુ ન રહી, તો તેની આસક્તિ ચિત્તને અશુદ્ધ કરી દે છે. સંબંધ ન રહ્યો, અને વસ્તુ બની રહી, તો ચિત્ત અશુદ્ધ નથી થતું. આ દૃષ્ટિએ કોઈ વસ્તુ-વ્યક્તિનું હોવું, ન હોવું ચિત્તની શુદ્ધિમાં હેતુ નથી, પરંતુ વસ્તુઓનો સંબંધ-વિચ્છેદ ચિત્તને શુદ્ધ કરે છે, અને સંબંધ ચિત્તને અશુદ્ધ કરે છે.

સમસ્ત વસ્તુઓથી સંબંધ-વિચ્છેદ થઈ જવાથી વર્તમાનમાં જ સાધક અચાહ પદને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. અચાહમાં જ નિત્ય-યોગ, ચિર-શાંતિ, અમરત્વ અને પરમ-પ્રેમ નિહિત છે.

વસ્તુઓનાં સ્વરૂપનું યથાર્થ જ્ઞાન થઈ જવાથી વસ્તુઓથી સંબંધ-વિચ્છેદ કરવાનું સામર્થ્ય સ્વતઃ આવી જાય છે. પરંતુ ઈન્દ્રિયોના જ્ઞાનમાં સત્યતા વસ્તુઓનાં સ્વરૂપનો બોધ નથી થવા દેતી. સાધકને જ્યાં સુધી ઈન્દ્રિયોનાં જ્ઞાનમાં સંદેહ નથી થતો, ત્યાં સુધી જિજ્ઞાસાની જાગૃતિ નથી થતી. જિજ્ઞાસાની જાગૃતિ વિના વસ્તુઓની કામનાનો નાશ નથી થતો, અને કામના-નાશ થયા વિના વસ્તુઓનાં સ્વરૂપનું યથાર્થ જ્ઞાન સંભવ નથી; કારણ કે કામના-પૂર્તિનું પ્રલોભન જ વ્યક્તિને વસ્તુઓમાં સત્યતા તેમજ સુંદરતાનો ભાસ કરાવે છે, જે ચિત્તને અશુદ્ધ કરે છે.

જિજ્ઞાસાની જાગૃતિ આવશ્યક કાર્યમાં બાધક નથી; કેમકે જે કાર્ય મટાડી નથી શકાતું, તેનું પૂરું થવું અનિવાર્ય છે. **પ્રત્યેક કાર્ય સમષ્ટિ-શક્તિના સહયોગથી પૂરું થાય છે.** પરંતુ એ કાર્ય દ્વારા સુખનો ભોગ અથવા સુખની આશા વ્યક્તિ સ્વયં પોતાના પ્રમાદથી કરે છે. જિજ્ઞાસા સુખ-ભોગ તથા સુખની આશાનો નાશ કરે છે, કાર્યનો નહિ. જ્યારે પ્રત્યેક કાર્ય સુખ-ભોગ તથા સુખની આશાથી રહિત થવા લાગે છે, ત્યારે કાર્યના અંતમાં જિજ્ઞાસાની જાગૃતિ કામનાઓનો નાશ કરવામાં સમર્થ થાય છે અર્થાત્ જિજ્ઞાસા કામની નાશક છે, કાર્યની નહિ. **કાર્ય તો પ્રાકૃતિક વિધાન અનુસાર પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિ દ્વારા સ્વતઃ થતું રહે છે.** આવશ્યક કાર્ય માટે પ્રાપ્ત વસ્તુ, સામર્થ્ય, યોગ્યતા વગેરેના સદુપયોગની અપેક્ષા છે, અપ્રાપ્ત વસ્તુ વગેરેનાં ચિંતનની નહિ. જેમ-જેમ જિજ્ઞાસા સબળ તથા સ્થાયી થતી જાય છે, તેમ-તેમ વસ્તુ-વ્યક્તિ વગેરેનું ચિંતન સ્વતઃ મટતું જાય છે અથવા એમ કહો કે જિજ્ઞાસા-પૂર્તિ તથા કામનો નાશ યુગપદ્ છે, જે ચિત્તની શુદ્ધિમાં હેતુ છે.

પ્રાકૃતિક નિયમ અનુસાર નિવૃત્તિ કામનાઓની, પૂર્તિ જિજ્ઞાસાની તથા પ્રાપ્તિ પ્રેમની થાય છે. કામનાઓની નિવૃત્તિમાં યોગ, જિજ્ઞાસાની પૂર્તિમાં બોધ અને પ્રેમની પ્રાપ્તિમાં અગાધ અનંત રસ નિહિત છે. આથી

પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિને યોગ, બોધ તથા પ્રેમ પર દૃષ્ટિ રાખીને જ કરવી જોઈએ, ત્યારે જ સુગમતાપૂર્વક ચિત્ત શુદ્ધ થઈ શકે છે. પ્રવૃત્તિનું સૌંદર્ય પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિના સદુપયોગમાં અને પરિસ્થિતિનો સદુપયોગ વિદ્યમાન રાગની નિવૃત્તિમાં હેતુ છે. વિદ્યમાન રાગની નિવૃત્તિ થયા પછી જિજ્ઞાસાની પૂર્તિ તથા પ્રેમની પ્રાપ્તિની ઉત્કટ લાલસા સ્વતઃ ઉત્પન્ન થાય છે. જિજ્ઞાસાની પૂર્તિ નવીન રાગને ઉત્પન્ન નથી થવા દેતી અને પ્રેમની પ્રાપ્તિ દરેક પ્રકારની ખિન્નતા, નીરસતા, ભિન્નતા વગેરેને ખાઈ લે છે. ખિન્નતાનો અંત થતાં જ પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત થાય છે, નીરસતાનો અંત થતાં જ અગાધ, અનંત રસ મળે છે અને ભિન્નતાનો અંત થતાં જ ભેદનો નાશ થઈ જાય છે. આ દૃષ્ટિએ પ્રેમની પ્રાપ્તિમાં જ જીવનની સાર્થકતા રહેલી છે. પરંતુ પ્રેમની પ્રાપ્તિ જિજ્ઞાસાની પૂર્તિમાં જ સંભવ છે; કેમકે પ્રેમ નિસ્સંદેહતાની ભૂમિમાં જ ઉદય થાય છે અને જિજ્ઞાસાની પૂર્તિ કામનાઓની નિવૃત્તિથી જ થઈ શકે છે. આથી કામના-નિવૃત્તિ માટે જ અનાવશ્યક કામનાઓનો ત્યાગ અને આવશ્યક કામનાઓને પૂરી કરવાની છે. આવશ્યક કામનાઓ પ્રાકૃતિક વિધાન અનુસાર સ્વતઃ પૂરી થઈ જાય છે. પરંતુ કામના-પૂર્તિનો ઉદ્દેશ્ય, કામના-નિવૃત્તિ ન થવાને કારણે કામના-પૂર્તિ શ્રમ-સાધ્ય પ્રતીત થાય છે. જો સાધક કામના-પૂર્તિનાં પ્રલોભનથી રહિત થઈ જાય, તો બહુ જ સુગમતાપૂર્વક તેનું ચિત્ત શુદ્ધ થઈ શકે છે.

કામના-પૂર્તિનાં પ્રલોભને જ, જે સંભવ છે, અર્થાત્ જિજ્ઞાસાની પૂર્તિ તથા પ્રેમની પ્રાપ્તિ, તેને અસંભવ જેવી બનાવી દીધી છે અને વસ્તુ-વ્યક્તિ વગેરેનો નિત્ય સંયોગ સુરક્ષિત રાખવાનું વિચારવું, જે અસંભવ છે, તેમાં સંભાવ્યતાનો ભાસ કરાવી દીધો છે. સંભવમાં અસંભવ અને અસંભવમાં સંભવનું દર્શન કામના-પૂર્તિનાં પ્રલોભનથી જ થાય છે. જો કે જે અસંભવ છે, તે સંભવ થઈ નથી શકતું અને જે સંભવ છે, તેનાથી નિરાશ થવું કાંઈ અર્થ નથી રાખતું. પરંતુ પ્રાણી ઈન્દ્રિય-જ્ઞાનના પ્રભાવમાં આબદ્ધ થવાને કારણે નિરાશામાં આશા અને આશામાં નિરાશા માની બેસે છે, જે સર્વથા ત્યાજ્ય છે. પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિના સદુપયોગથી ક્યારેય નિરાશ નહિ થવું જોઈએ. પરંતુ તેનો ઉપયોગ કામના-નિવૃત્તિ, જિજ્ઞાસા-

પૂર્તિ તેમજ પ્રેમની પ્રાપ્તિ માટે જ કરવો જોઈએ. અસત્યને અસત્ય જાણી લીધા પછી સત્યની શોધ તથા તેની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે. આથી, સત્યની શોધ તેમજ તેની પ્રાપ્તિથી પણ નિરાશ નહિ થવું જોઈએ. વસ્તુઓથી અતીત જે છે, તેના પર વિશ્વાસ થઈ શકે છે. જેના પર વિશ્વાસ થઈ શકે છે, તેની સાથે નિત્ય-સંબંધ સ્વતઃ સિદ્ધ છે. જેમની સાથે નિત્ય-સંબંધ છે, તેની મધુર સ્મૃતિ આપોઆપ થાય છે. એ નિયમ છે કે કોઈની સ્મૃતિ કોઈની વિસ્મૃતિ કરાવી દે છે. આથી જેમની સાથે નિત્ય-સંબંધ છે, તેમની મધુર સ્મૃતિ વસ્તુ વગેરેની વિસ્મૃતિ કરાવી દે છે, જેનાં થતાં જ પ્રેમી પ્રેમાસ્પદ સાથે અભિન્ન થઈ જાય છે અથવા એમ કહો કે પ્રેમાસ્પદનો પ્રેમ પ્રેમીનું જીવન થઈ જાય છે. પ્રેમનાં સામ્રાજ્યમાં પ્રેમનું જ આદાન-પ્રદાન છે, જે રસ-રૂપ છે.

પ્રેમની પ્રાપ્તિ સંભવ છે. તેનાથી ક્યારેય નિરાશ નહિ થવું જોઈએ અને વસ્તુ, વ્યક્તિ વગેરેનો નિત્ય સંયોગ અસંભવ છે, તેની આશા નહિ કરવી જોઈએ. વ્યક્તિઓની સેવા અને વસ્તુઓનો સદુપયોગ કર્તવ્ય છે. તેનાથી ક્યારેય વિમુખ નહિ થવું જોઈએ. કર્તવ્ય-પરાયણતા અને પ્રેમની આશા દૃઢ થતાં જ ચિત્ત સ્વતઃ શુદ્ધ થઈ જાય છે.

૨૮-૫-૫૬

मूल पुस्तकमें जो विशेषता होती है, वह अनुवादमें नहीं आ पाती । अनुवादमें प्रायः लेखकके कई भाव पूरी तरह व्यक्त नहीं हो पाते । इसलिये जिज्ञासु पाठकोंसे निवेदन है कि यदि उन्हें हिन्दी भाषाका ज्ञान हो तो वे मूल हिन्दी पुस्तकको भी अवश्य पढ़नेकी कृपा करें ।

ચિત્તની શુદ્ધિ માટે સાધકે સરળતાપૂર્વક પોતાની વસ્તુસ્થિતિ પોતાની સામે સ્પષ્ટ રાખવી જોઈએ. પોતાનાંથી પોતાની દશાને છૂપાવવી ન જોઈએ. વસ્તુસ્થિતિનો વાસ્તવિક પરિચય થતાં જ કાં તો વ્યાકુળતાની અગ્નિ પ્રજ્જ્વલિત થશે, અથવા આનંદની ગંગા લહેરાશે. વ્યાકુળતાની અગ્નિમાં સમસ્ત અશુદ્ધિઓ ભસ્મીભૂત થઈ શકે છે, અને આનંદની ગંગામાં પણ સમસ્ત વિકારો ગળી જાય છે. આ બન્નેમાંથી કોઈ પણ એકથી ચિત્ત શુદ્ધ થઈ શકે છે. જો કે વ્યાકુળતામાં આનંદ અને આનંદમાં વ્યાકુળતા ઓત-પ્રોત છે, પરંતુ એક કાળમાં એકની જ પ્રધાનતા પ્રતીત થાય છે. જે પ્રમાણે કાષ્ઠમાં અગ્નિ અને અગ્નિમાં કાષ્ઠ સ્થિત છે, એ જ પ્રમાણે આનંદમાં વ્યાકુળતા અને વ્યાકુળતામાં આનંદ છે. અગ્નિ રહેતો હોવા છતાં પણ કાષ્ઠમાં શીતળતા અને કાષ્ઠ રહેતું હોવા છતાં અગ્નિમાં દાહકતા વિદ્યમાન છે. એ જ પ્રમાણે આનંદમાં વ્યાકુળતા અને વ્યાકુળતામાં આનંદ છે.

- આ જ પુસ્તકમાંથી